LÉTÜNK
TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

A NEMZETISÉGEK ESÉLYEI JUGOSZLÁVIÁBAN

6
1990

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XX. évfolyam, 6. szám, 1990. november–december

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa
Dr. Ágoston Mihály
Dr. Bányai János
Beara Đorđe
Mgr. Bordás Győző
Dr. Bori Imre
Fenyvesi Ottó
Dr. Hódi Sándor
Mgr. Hornyik Miklós
Mgr. Losoncz Alpár
Maurits Ferenc
Dr. Móra András, a Tanács elnöke
P. Nagy István
Toldi Éva
Dr. Thomka Beáta
Dr. Utasi Csaba
Dr. Várady Tibor

Szerkesztőbizottság
Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Dr. Gabrić-Molnár Irén
Dr. Hódi Sándor
Dr. Jung Károly
Mgr. Losoncz Alpár
Dr. Rehák László
Dr. Szórád György
Dr. Várady Tibor fő- és felelős szerkesztő

Szerkesztőségi titkár
Terényi Zsófia

Műszaki szerkesztő
Illés Lajos

Készült a Forum Nyomdában, Újvidéken
A szám kézirata nyomdába érkezett 1990. október 30-án
Megjelent 1990. december 10-én
YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

A nemzetiségek esélyei Jugoszláviában

Bevezető megjegyzések 595

Várady Tibor — Nemzetiségek Jugoszláviában és a nemzetközi szabályzás esélyei 597

Vladimir Đuro Degan — Az etnikai csoportok tagjainak valamint a polgároknak diszkrimináció-ellenes jogvédelme 603

Vojislav Stanovčić — Az etnikai föderalizmus és a többségi uralom elve 614

Silvo Devetak — Nemzeti államok – politikai pluralizmus – nemzeti egyenlőség – továbblépés 634

Végel László — A kisebbségek közép-kelet-európai küldetése 643

Sergej Flere — Demográfiai változások és változó nemzetiségi viszonyok 649

Páll Sándor — A nemzetiségi önszerveződésről Vajdaságban 658

Rehák László — Nyelvhasználat és önkifejezés 667

Dušan Janjić — Kosovo a nacionalizmus és a fejlődés között 673

Vesna Pešić — A kosovói és szerbiai viszályok lényege 685

Könyvszemle

Rehák László — A szocializmus drámája Miroslav Pečujlić: Drama socijalizma. Jugoart, Zagreb – Prosveta, Beograd, 1989) 692

Voigt Vilmos — A „balkáni művelődési körzet" (Dagmar Burkhart: Kulturraum Balkan. Riemer Verlag, Berlin–Hamburg, 1989) 697

Végre egy mai szerb népmesegyűjtemény! (Srpske narodne pripovetke i predanja iz leskovačke oblasti. SANU, Beograd, 1988) 699

Klein Rudolf — Magyarországi zsinagógák (Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1989) 700

*

Szerkesztőségi közlemény 703

SADRŽAJ

Šanse narodnosti u Jugoslaviji

	Uvodne napomene 595
Tibor Varadi	Narodnosti u Jugoslaviji i mogućnosti međunarodne regulative 597
Vladimir Đuro Degan	Temeljno pravo pripadnika etničkih grupa i svih građana na nediskriminaciju 603
Vojislav Stanovčić	Etnički federalizam i princip vladavine većine 614
Silvo Devetak	Nacionalne države – politički pluralizam – jednakost narodnosti – razvoj 634
Laslo Vegel	Misija manjina u Centralno-istočnoj Evropi 643
Sergej Flere	Demografske promene i promene u nacionalnim odnosima 649
Šandor Pal	O samoorganizovanju narodnosti u Vojvodini 658
Laslo Rehak	Upotreba jezika i samoizražavanje 667
Dušan Janjić	Kosovo između nacionalizma i razvoja 673
Vesna Pešić	Suština sukoba na Kosovu i u Srbiji 685

Prikazi

Laslo Rehak	Drama socijalizma (Miroslav Pečujlić: Drama socijalizma. Jugoart, Zagreb – Prosveta, Beograd, 1989) 692
Vilmoš Fojt	„Balkanski kulturni prostor" (Dagmar Burkhart: Kulturraum Balkan. Riemer Verlag, Berlin–Hamburg, 1989) 697
	Konačno jedna savremena zbirka srpskih narodnih pripovedaka! (Srpske narodne pripovetke i predanja iz leskovačke oblasti. SANU, Beograd, 1988) 699
Rudolf Klajn	Sinagoge u Mađarskoj (Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1989) 700

*

Saopštenje redakcije 703

CONTENTS

The Chances of Minorities in Yugoslavia

	Intraductory Comments 595
Tibor Várady	Minorities in Yugoslavia and the Chances Offered by International Agreements 597
Vladimir Đuro Degan	The Basic Right on Non-Discrimination of the Members of Ethnic Groups and of All Citizens 603
Vojislav Stanovčić	Ethnic Federalism and the Principle of Majority-Rule 614
Silvo Devetak	National States – Political Pluralism – Equality of Minorities – Development 634
László Végel	The Mission of Minorities in Middle–Eastern Europe 643
Sergej Flere	Demographic Changes and Changing Relations among Nationalities 649
Sándor Páll	About the Self-Organization of the Minorities in Voivodina 658
László Rehák	On the Use of Language and Self-Expression 667
Dušan Janjić	Kosovo between Nationalism and Development 673
Vesna Pešić	The Essence of the Conflicts in Kosovo and in Serbia 685

Book Reviews

László Rehák	The Drama of Socialism (Miroslav Pečujlić: Drama socijalizma. Jugoart, Zagreb – Prosveta, Beograd, 1989) 692
Vilmos Voigt	The "Balkan Cultural Area" (Dagmar Burkhart: Kulturraum Balkan. Riemer Verlag, Berlin–Hamburg, 1989) 697
	A Contemporary Serbian Collection of Folk-Tales at Last! (Srpske narodne pripovetke i predanja iz leskovačke oblasti. SANU, Beograd, 1988) 699
Rudolf Klein	Synagogues in Hungary (Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1989) 700

*

Announcement of the Editorial Board 703

A NEMZETISÉGEK ESÉLYEI JUGOSZLÁVIÁBAN

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

E tematikus szám anyagának zömét egy ez év júniusában Mariborban megtartott jugoszláv tanácskozás beszámolóiból válogattuk. Vladimir Đuro Degan, Vojislav Stanovčić, Silvo Devetak, Sergej Flere és Dušan Janjić eredeti beszámolóikat adták a Szerkesztőségnek – ezeket fordítottuk. Várady Tibor és Páll Sándor is résztvevői a maribori tanácskozásnak; szövegeik magyar változatát maguk készítették, valamelyest módosítva és bővítve eredeti kéziratait. Végel Lászlót is meghívták a maribori találkozóra, nem jutott azonban el, kézirata utólag készült a Szerkesztőség felkérésére. Vesna Pešić itt megjelenő szövege átdolgozott változata beszámolójának, melyet ez év szeptemberében egy ausztriai találkozón olvasott fel. Rehák László szövegének nincsen előtörténete, kizárólag folyóiratunk számára íródott. Valamennyi kézirat most jelenik meg először nyomtatásban.

Úgy hisszük, e válogatás képet nyújt a mai jugoszláv gondolkodásról és problémalátásról egy olyan témakörben, melynek kiemeléséhez ma nem kell különösebb szerkesztői éleslátás. A nemzetiségek esélyeinek kérdése a Létünk szempontjából egyszerűen megkerülhetetlen.

A Szerkesztőség

Várady Tibor

NEMZETISÉGEK JUGOSZLÁVIÁBAN ÉS A NEMZETKÖZI SZABÁLYZÁS ESÉLYEI

1. Helyzetkép

Négy-öt évvel ezelőtt egy szlovéniai szemináriumon váratlan robbanásként érzékeltük a többnyelvűség problémáját. Maga az összejövetel és témája (külkereskedelmi választottbíráskodás) úgy tűnt, hogy kívül esnek a nyelvi csatározások lőtávolságán. Azokban az években tartottunk egyébként, amikor a nyelvek és nemzetek közötti feszültség és ellentétek már határozottan kialakultak, de minden megnyilvánulást sikerült még úgy magyarázni, hogy ez valami rendhagyó, logikátlan, természetellenes és múlandó. A hallgatóságnak valamivel kevesebb mint a fele Szlovéniából volt, hasonló számban lehettek a belgrádiak vagy Belgrád környékiek, a többiek az ország különböző részeiből jöttek. (Az összejövetelt egy ljubljanai és egy belgrádi intézet szervezték). A baj akkor kezdődött, amikor egy szlovén professzor előadása került sorra. A szervezők megkérték, hogy szerbhorvátul beszéljen, mert a résztvevők jelentős része nem tud szlovénul (és fizettek, hogy hallgathassák az előadást). Az előadó visszautasította a kérést. Elmagyarázta, hogy gyengén beszél szerbhorvátul, hogy nem ezen a nyelven készült, és feltette a kérdést, vajon hol adjon elő egy szlovén tanár szlovénül, ha ezt Szlovéniában nem teheti.

Meglehetősen kínos jelenetek következtek. Öt vagy talán tíz percre rá, hogy az előadás megkezdődött, a hallgatók nagy része tiltakozás jeléül kivonult. A szervezők most őket próbálták jobb belátásra bírni, de ismét sikertelenül. Az előadás megszakadt, majd folytatódott, de a szeminárium gyakorlatilag szétesett. A szerb–szlovén viszály ostromgyűrűt vont és az előadások nem tudtak többé áttörni a hallgatóság tudatáig. A nemzetközi választottbíráskodás senkit sem érdekelt már.

Magamat kerestem az új helyzetben; és az útmutatások nem késtek. Legalább három résztvevő azt sugallta, hogy (ha már így állnak a dolgok) tartsam én magyarul az előadásomat. (Ezt a nyelvet akkor ott rajtam kívül senki sem beszélte.) Itt sejlett fel először a nemzetiségi nyelvek új értelme és szerepe a nemzeti nyelvek viszályának idején: a nemzetiségi nyelv mint reductio ad absurdum, mint az értelmetleség jelzőlámpája.

A napjainkban kialakuló hangulat- és gondolatkörnyezetben a nemzetiségi (kisebbségi) nyelvek és kultúrák legitimitása és idetartozása (itt-is-helyénvalósága) több nem áll vitán felül. A kisebbségi jogok, melyek természetes tartozékai voltak az együttélésnek és civilizációnak, már elvben is kérdésessé váltak. Változnak a jogokat védő eszközök, mechanizmusok is. Az egypártvilágban rendszerbe ütköző a saját nemzet (nemzetiség) érdekeinek megfogalmazása, és méginkább az értük való kiállás. Ha valaki, aki magyar, a magyar nyelvet és kultúrát ért – akár tényleges, akár vélt – igazságtalanságokra mutatott rá, azonnal nacionalista lett vagy „hívatlanul gyámkodó". Ugyanezek a minősítések vártak arra a szerbre, szlovénra vagy bármely más nemzet vagy nemzetiség tagjára, aki saját nyelvét és kultúráját merte védeni.

Mindez meglehetősen logikus egy olyan rendszeren belül, melyben a gyámkodás is pártmonopólium. Önnön érdekek kifejezése és védelme veszélyezteti ezt a monopóliumot és megkérdőjelezi az őrködés értelmét. Kétségbe von egy szigorúan tételezett konflikustalanságot, harmóniát is. A harmónia hipotéziséhez pedig igen óvatosan kellett hogy közelítsen mindenki, aki nem akart kívülrekedni.[1]

Mégis, ebben az intézményrendszerben is léteztek érdekvédelmi lehetőségek és képletek. El lehetett menni beszélgetésre valamelyik politikai tisztségviselőhöz, hivatkozva a deklaratív síkon szentesített elvekre, nem vitatva ezzel, hanem inkább erősítve a pártnak mint jóindulatú és kompetens Mindenhatónak a képzetét. Vagy pedig meg lehetett kérni egy más nemzetiségű barátot, hogy mondja el, amit magad akartál volna elmondani. Nem volt egészen ritka a hivatlan spontán közbenjárás sem – esetleg a reciprocitás tudatában – más nemzet érdekében.

Meg kell mondani, hogy e módozatok némelyike – mint például a más-érdekében-való-fellépés rítusa – időtálló előnyöket mutat. E magatartás, míg a konfliktustalanság látszata felett őrködött, valamelyest ténylegesen is féken tartotta az ellentéteket. Civilizációs vívmánynak is nevezhetnénk, ha a szólásszabadság körülményei közt alakult volna.

A pluralizmus és a bontakozó többpártrendszer megváltoztatják a kiindulópontokat. A fordulatot dramatizálja az a körülmény, hogy az új szerveződések gravitációs központja éppen a nemzeti hovatartozás. Az új viselkedési etikett nem tiltja már, hogy valaki saját nemzete és kultúrája érdekében szót emeljen; ellenkezőleg, egy ilyen magatartás alapfeltétele minden politikai sikernek. Ez jelentős frontáttörés, és valószínűleg erősíti a szólásszabadságot. Távolról sem biztosítja azonban a kisebbségi jogok védelmét. A fejlődő szólásszabadság megszünteti a kimondható és a helyesként elfogadott kényszerazonosságát. Ezek után már sok minden kimondható – de közvetetten sem jelzi már az elfogadottságot, ha valamit egy nem túl bátor ember kimond. A kisebbségek (is) most szabadabban fejezhetik ki érdekeiket, panaszaikat;[2] de ez már nem bizonyítéka és nem biztosítéka a legitimitásnak. És „Mindenható" sincsen már, akihez fordulhatnánk. A kisebbségek másokkal versenyben kell hogy védjék érdekeiket, olyanokkal szembesülve, akik szintén nemzeti alapon tömörülnek – és akik többen vannak.

Egy közös élmény és közös érzés jellemzi a váltás időszakát, melyben a nemzeti érdekek és érzelmek eddigi háttérbe szorítását, lefojtását felcseréli

a hangos kinyilvánítás. Valamennyien – minden nemzet és minden kisebbség – azt hisszük, hogy igazságtalanul meg lettünk rövidítve az elmúlt korszakban – és mindenkinek vannak olyan-amilyen érvei, bizonyítékai. Az indítást így e feltételezett igazságtalanság tudata hatja át, hitet, meggyőződést, hevességet – és rövidlátást kölcsönözve. Ezalatt egy-egy új megszólalást, problémakimondást a másik nemzet (nemzetiség) mint az igazságtalanság tetézését érzékeli. A légkörben ott van egy hosszantartó pavlovi edzés eredménye is – mirigyeink ellenséget jeleznek, amint valami más, valami különböző jelenik meg. Az így alakuló hangulatkörnyezet nem a megértés és tolerancia környezete – a civilizációé sem. Ezek nem könnyű idők azok számára, akik kevesebben vannak; ilyen pedig Jugoszláviában talán több van, mint bárhol másutt. Több, mert azok közé, akik most fokozottaban érzik, hogy kevesebben vannak, nemcsak a nemzetiségiek sorolhatók, hanem a jugoszláv nemzetekhez tartozó csoportok is, melyek az anya-köztársaságon kívül élnek (szerbek Horvátországban, horvátok Vajdaságban stb.). Koszovón, Szerbián belül, kisebbségi helyzetben vannak tulajdonképpen az albánok és a szerbek is. Közrejátszik az a körülmény is, hogy ritka a szellemi rokonszenv, vagy akár a társadalmi státus alapján való társulás, csoportalakítás; és a lemeztelenített nemzeti én-ek konfrontálódásakor védtelenek maradnak a kisebbségek.

A demokrácia a többség uralmát és a kisebbség védelmét feltételezi. A „demokratizáció" – a demokráciának e sajátos, napjaink Közép-Kelet-Európájában felnövő szépreményű pótszere – mindeddig sokkal alkalmasabbnak mutatkozott frontáttörésekre, mint egyensúly kialakítására. Az egyensúly pedig a kisebbségvédelem alapeleme.

Kitekintve, valamennyi közép-kelet-európai in statu nascendi demokráciában – ha változó mértékben is – az etnikum határozott előretörését látjuk, és a kizárólagosságok versengésének perspektívája fenyeget.

2. *Nemzetközi magatartási szabályok*

Mi az, amit tenni lehetne?

A sok közül egy lehetőségről (és teendőről) szeretnék valamit mondani, melyhez az utóbbi napokban sok remény fűződik. E lehetőség: nemzetközi egyezmények kiépítése.

Első pillantásra ez az út hosszabb, talán nehezebb is. Több érdeket kell szintézisbe foglalni, a döntéshozatalban több (önmagában is heterogén) testület vesz részt – tehát az érdekek összehangolása bonyolult, hosszadalmas. Mégis, a magatartási szabályok kialakítása terén e pillanatban esélytöbbletet ígér a nemzetközi rendezés. A legfontosabb helyzeti előnyt és ígéretet abban látom, hogy áthidalhatja az egyre kifejezettebb tekintélyválságot. Napjainkban Jugoszlávia mítoszát Európa mítosza váltja fel. Nemcsak az egyezmény tartalma, hanem méginkább annak a tekintélye és életképessége miatt szükséges most az európai imprimatur. Emellett távlattöbbletet is biztosíthat a nemzetközi látószög. Természetszerűen oldódhatnak fel a görcsös kizárólagosságok, ha a problémát olyan területen nézzük, melyen

saját nemzetünk nem csak kisebbség, illetve nem csak többségi nemzet, hanem ez is, az is.

A nemzetközi szabályzás jelenlegi fontosságának és esélyeinek hangsúlyozása mellett e rendezésmóddal kapcsolatban két problémát szeretnék röviden érinteni: a) a keret megválasztásának, és b) a részletesség (konkrétság) mértékének kérdését.

a) Ami a lehetséges kereteket illeti, több lehetőség áll előttünk. A lehető legszélesebb keret az ENSZ, és e síkon éppen jugoszláv kezdeményezés nyomán van alakulóban egy határozattervezte. E tevékenység minden bizonnyal figyelmet és támogatást érdemel, de nagy kérdés, hogy várhatunk-e elég gyorsan komolyabb eredményeket. Világszinten a modellek és problémák közti hatalmas különbségek roppant megnehezítik a harmonizációt, és nehéz elképzelni, hogy e módon (e kereten belül) meg lehessen oldani égető kérdéseket.

A másik elképzelhető keret Európa, különösképpen pedig két intézményes forma: az Európai Parlament és a Helsinkiben indított EBEÉ. E keret viszonylag közel van a problémák gyújtópontjához, és rendelkezik megfelelő tekintéllyel, méltósággal. Mégis, a csak viszonylagos közelség (és ezzel viszonylagos távolság) tehertételt is jelent. A problémák jelen gócpontja kétségtelenül Közép-Kelet-Európa. (És a Szovjetunió.) Itt kellene a nemzetiségi (kisebbségi) kérdés rendezésével feloldani e térség (és Európa) legfenyegetőbb konfliktusát. A közép-kelet-európai történelmi és entikai adottságok azonban igen sajátosak, és elképzelhető, hogy egy ide-megfelelő és itt igazságos megoldás érzékeny egyensúlyt bonthat meg Európa más részein.

A harmadik lehetséges keret maga a közép-kelet-európai térség. Ez esetben a vitafórum méretei tulajdonképpen azonosak lennének magának a problémának a dimenzióival. A gyújtópont automatikusan be lenne állítva, de szűk lenne a manőverezési terület, hiányozna a distancia, hogy megfelelő rálátási szöget lehessen választani, hiányzanak a pártatlan tekintélyek, melyek kulcsszerepet játszhatnak az egyensúly és tisztes kompromisszumok kialakításában.

A lehetséges alternatívák között mégis Európa tűnik a legígéretesebb keretnek. Felvetődik az a gondolat is, hogy talán rendhagyó és valamelyest szabálytalan megoldást lehetne választani, feladva a normákat alkotó hatalom és a norma érvényességi területe természetesen egybeesésének elvét. Ez gyakorlatilag azt jelentené, hogy összeurópai testületen (Európai Parlament vagy EBEÉ) fogalmazódnának a szabályok, érvényességük azonban a közép-kelet-európai problémagócra korlátozódna. Egy ilyen keret nem tipikus, nem is természetszerű, de nem is lehetetlen, és az adott helyzetben komoly érvek szólnak mellette. Az érintettek esetleges beleegyezését világos érdekek teszik elképzelhetővé. Európa egészének határozott érdeke, hogy enyhüljenek a regionális – de a kontinens egészét is veszélyeztető – konfliktusok. A közép-kelet-európai nemzeteknek és nemzetiségeknek pedig döntőbírói tekintélyre van szükségük. Elképzelhető egy olyan keret-változat is, mely szerint egy összeurópai testület nem is egy (szűkebb régióra vonatkozó) érvényes egyezményt, hanem annak ajánlatát vagy modelljét dolgozná ki.

b) Ami a részletesség (konkrétság) mértékét illeti, azzal kezdeném, hogy az érvényes nemzeközi megállapodásokba foglalt normák alig vitatottak. Azo-

kat az elveket, melyeket megfogalmaztak az Emberi Jogok Egyetemes Deklarációjában, a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egységokmánya 27. szakaszában, az ENSZ Közgyűlése 1948. december 10-i 217 C/III sz. határozatában vagy az EBEÉ-n, többé-kevésbé mindenki elismeri – tehát azok is, akik között éppen a kisebbségi kérdés kapcsán alakul napról napra egyre jobban elmérgesedő ellentét. Különösebb kifogásai nincsenek például sem a szerbeknek, sem albánoknak, sem a magyaroknak, sem a románoknak. Ez talán valamelyest bátorító is, de inkább annak a ténynek bizonyítéka, hogy a szabályzás nem jutott a tényleges nemzetkülönbségek szintjéig. Ezen kellene tehát változtatni; azaz, egy olyan szabályzásnak lenne igazán értelme, melynek konkrétsága (részletessége) eléri azokat a problémákat, melyekből a viták kiindulnak. Gyakorlatilag ez azt jelenti, hogy egy hatékony egyezménynek ki kell térnie olyan kérdésekre, mint az anyanyelvi iskoláztatás módozatai és feltételei, a nyelvhasználat vitás kérdései, a kisebbségek önkormányzati joga, autonómia, az anyaországgal való kapcsolatuk és egyéb vitás kérdések. Része kell hogy legyen az egyezménynek a nemzetközi ellenőrzés és a viták rendezésének intézményesítése.

*

Visszatérve a szlovéniai esetre, a nemzetiségek (kisebbségek), éppen azért, mert kisebbségek, nem kapcsolódhatnak be a kizárólagosságok vetélkedőjébe. A többségekhez tartozókat a részvétel ellenszenvessé teszi. A kisebbségekre váró szankció ugyanezért a vétségért súlyosabb: nemcsak ellenszenvesek, nevetségesek is lennének. Nem vigasz, hogy ezzel az összhelyzet tragikomikumának is szimbólumhordozójává válunk.

Azt akarom mondani, hogy nem a szerb és szlovén jogászok külkereskedelmi választottbíráskodásnak szentelt tanácskozásán kell magyarul beszélnem. A kisebbségi jogok közé nem tartozik az abszurdum lehetősége. Abszurdummal kisebbség nemigen játszhat, mert túl könnyen válik sorsává.

A nemzeti kizárólagosságok versenyfutása által kavart vihar elsodorhatja azonban azokat is, akik az út szélére álltak. Ezért nem megoldás a felrehúzódás sem. Ha csendesebben és a karikaturális méretekben duzzadt ego-k nélkül is, de meg kell szólalnunk az új helyzetben, ki kell állnunk egyénenként és csoportként is kultúránkért, identitásunkért. A kisebbségi műfaj a konok mértéktartás.

Jegyzetek

[1] Így például a Társult Munka Törvénye, a „Kis Alkotmány" megfogalmazásakor a törvényhozók gondosan kerültek minden hipotézist, mely diszharmóniával is számolt volna. Hazafiatlannak tűnhetett számukra hogy kitérjenek olyan esetek szabályzására is, melyekben az érintettek ne tudnának maguk egyességre jutni. A megalkotott normák patriotikus kicsengésével így nem is volt baj, de kimaradt a jogi szabályzás lényege – megoldás, pálcatörés, amikor a harmónia megszűnik.

[2] És tehetik ezt majd továbbra is, ha ki nem alakulnak újabb tabu-értékek és jelképek – mert a kisebbségek kirekesztettségén nem változtat az a körülmény, hogy ezek uralkodó értékek és szimbólumok, avagy az uralkodók értékei és szimbólumai.

Rezime

Narodnosti u Jugoslaviji i mogućnosti međunarodne regulative

Članak nastoji da ispita moguće mehanizme zaštite narodnosti (manjina) u Jugoslaviji u vreme razvoja političkog pluralizma i u vreme kada novoformirane političke strukture imaju uglavnom nacionalni – ili čak nacionalistički – centar gravitacije. Vrše se i upoređenja između ovih mehanizama i instrumenata zaštite koji su postojali u jednopartijskom uređenju.

Nakon podvlačenja važnosti međunarodne regulative u ovom času, autor izdvaja dva pitanja vezana za moguće međunarodne sporazume: a) problem izbora geografskih okvira i b) stepen konkretnosti koji omogućava efikasnost.

Summary

Minorities in Yugoslavia and the Chances Offered by International Agreements

The article endeavors to scrutinize possible mechanisms of protection of minorites in Yugoslavia in the wake of political pluralism, and when most new political structures appear to have a national – or even nationalistic – center of gravitation. A comparison has also been drawn between such mechanisms and instruments of protection existing under a oneparty rule.

After emphasizing the present importance of international regulation, the author considers two issues regarding possible international agreements: a) possible options regarding a geographical framework, and b) the level of specificity needed to make international agreements workable.

Vladimir Đuro Degan

AZ ETNIKAI CSOPORTOK TAGJAINAK VALAMINT A POLGÁROKNAK DISZKRIMINÁCIÓ-ELLENES JOGVÉDELME

I.

Jugoszlávia instabilitásának egyik oka megalapításától, 1918-tól kezdődően abban rejlik, hogy szüntelenül a nemzetek jogainak és egymás közötti viszonyának rendezése áll előtérben, míg a nemzeti kisebbségek kollektív kérdései csak jóval később kerültek felszínre. Ennek során minden időszakban lebecsülték az egyén alapvető és elidegeníthetetlen jogait. Ebben a balkáni térségben az egyén különben sem sokat jelentett mint politikai szubjektum a maga nemzetközösségén kívül. Egyesek még ma is úgy gondolják, hogy a nemzetiségi viszonyok bizonyos alapokon való rendezésével az egyének jogai is rendeződnek, mintha számukra a nemzetiségi jog lenne a legfontosabb és egyedülálló.

A hozzáálásnak fordítottnak kellene lennie. A nemzetek és a nemzeti kisebbségek elsősorban egyének csoportjai, és minden egyénnek mint polgárnak megvannak a maga természetes, átruházhatatlan és elidegeníthetetlen jogai, közöttük az is, hogy meghatározza saját nemzeti hovatartozását. Ez utóbbi jogot azonban nem lehet egyúttal kötelességnek is tekinteni. Az egyénnek joga van többé vagy kevésbé saját nemzetéhez tartoznia, abból kiválni vagy sehova sem tartozni, s ez semmiképp sem csorbíthatja alapvető polgári, politikai és egyéb jogait. A nemzetiségi csoportokhoz tehát kivétel nélkül egyenjogú egyének tartoznak, ezért semmiként sem minősülhetnek értékesebbnek, jobbnak vagy rosszabbnak az egyes nemzetek és kisebbségek. Ezért a „népek" az államiság egyetlen területén sem élvezhetnek nagyobb jogokat a „nemzeti kisebbségeknél", akik velük elvegyülve élnek, s ennek természetesen a fordítottja is érvényes. Következésképp mindenkinek joga van a maga másságára, tehát arra is, hogy saját nyelvét és írását használja, intézményeket létesítsen stb.

Az Állandó Nemzetközi Bíróság a háború előtt, 1935-ben tanácsadói minőségben véleményt mondott az albániai kisebbségi iskolákról, s kimondta, hogy a bármely állam által inkorporált kisebbséggel csak úgy lehet összehangoltan együtt élni és szívélyesen együttműködni, ha legalább két előfeltételnek eleget tesznek: „Először is, biztosítani kell, hogy azok a polgárok, akik fajuknál, vallásuknál vagy nyelvüknél fogva valamely kisebbséghez tartoznak, teljesen egyenrangúak legye-

nek az adott ország más polgáraival. Másodsorban pedig, a kisebbségi csoportok számára megfelelő feltételeket kell teremteni ahhoz, hogy megőrizhessék saját etnikai sajátosságaikat, hagyományaikat és nemzeti fizionómiájukat".[1]

Jugoszlávia alkotmányjogi és politikai fejlődésében az 1969. évi alkotmányváltozások és az 1974. évi alkotmány meghozatala után különleges helyzet áll elő. A kisebbségek, vagyis a „nemzetiségek" jelentős csoportbeli jogokhoz jutottak, amelyek sok más állam kisebbségeihez mérten irigylésre méltó helyzetbe hozták őket. Megpróbálták kiegyenlíteni helyzetüket a nemzetekével, s kollektíve őket is felelőssé tenni a köztársaságok és az autonóm tartományok soknemzetiségű, föderális közösségeinek jövőjéért. A nemzetiségek tagjai azonban, akárcsak Jugoszlávia más polgárai, ezzel még nem kapták meg teljes polgári és politikai jogaikat, kiváltképpen azokhoz a nemzetközi szerződéses kötelezettségekhez képest, amelyeket szabad akaratából a mi országunk is magára vállalt. A kivételesen magas születési arányszám az albánoknál, és nemzeti újjászületésük Kosovóban a szerbek számottevő hányadánál veszélyeztetettségi érzetet keltett olyan nemzet tagjaként, amely kizárólagos történelmi jogot formál a tartomány területére.

Az 1989-ben bekövetkezett szerbiai alkotmányváltozások, amelyek kíméletlenül megnyirbálták Kosovo és Vajdaság tartományok önredelkezési jogait, kiváltották a nacionalizmusok láncreakcióját az ország más részeiben. Így a nemzeti ellentéteket az egész országban továbbra is a nemzetek közötti viszonyok rendezésével próbálják túlhaladni. Mindenütt háttérbe szorulnak az egyén természetes jogai, s ez alól egyetlen köztársaság és tartomány sem képez kivételt. Ez nemcsak a nemzetiségek alkotmányos helyzetét tette kérdésessé, hanem a nemzetekét is, amelyeknek tagjai saját anyaköztársaságukon kívül élnek. Így még azokban a köztársaságokban is, ahol a demokratikus folyamatok előbbre haladtak, az eljövendő alkotmányokban kell majd újrafogalmazni a kisebbségi csoportok különleges jogait, de ezek érvényesítését is kérdésessé teheti az uralkodó nemzet demokratikusan megválasztott parlamenti képviselőinek majorizációja. Mindez bizonytalanná teheti Jugoszláviának mint a köztársaságok és tartományok föderatív közösségének az integritását és további fennmaradását. Mindenesetre a nemzetiségi viszonyok rendezésének az a modellje, amelyet az 1974-es szövetségi alkotmány teremtett meg, most a szemünk láttára úgy omlik össze mint a kártyavár.

II.

Az általános nemzetközi jogokkal összefüggő kötelezettségektől függetlenül Jugoszlávia a maga szabad akaratából nagyhorderejű szerződéses kötelezettségeket vállalt magára az ember egyéni jogainak tiszteletben tartása tekintetében. E kötelezettségek következetes érvényesítésével az egész ország területén gyorsan megoldhatnánk mindazokat a problémákat, amelyekből jelenleg szinte a kiutat sem látjuk.

A JSZSZK 1974. évi alkotmányának 21C (2.) szakasza előírja, hogy „a bíróságok közvetlenül alkalmazzák a megjelentetett nemzetközi szerződéseket". Ebből a rendelkezésből az következik, hogy minden hivatalosan közzétett szerződés – közöttük mindazok az emberi jogokról szóló konvenciók, amelye-

ket hazánk aláírt – integrális részét képezi Jugoszlávia jogi rendszerének.[2] Minden bíróság köteles közvetlenül alkalmazni őket, akárcsak minden más törvényt és törvényes előírást. Másrészt ez azt jelenti, hogy ha valamely törvényes vagy más belső előírás fogyatékos, restriktív, nem egyértelmű, feltételes vagy határozatlan, akkor ehelyett a bíróságnak a megfelelő szerződéses rendelkezést kell figyelembe vennie, ha az pontosabb és teljesebb. Ezenkívül a JSZSZK 1974. évi alktományának VII. alapelve értelmében, mely szerint Jugoszlávia a nemzetek közötti viszonyok rendezésében „kielégíti saját nemzetközi kötelezettségeit", és síkraszáll „a nemzetközi jog általánosan elfogadott normáinak tiszteletben tartásáért", egyetlen jugoszláv belső előírást sem lenne szabad oly módon alkalmazni, hogy azzal szemmel láthatóan és flagráns módon megsértse az odavágó szerződést vagy a JSZSZK más nemzetközi kötelezettségét. Eszerint tehát az ország minden bírósága köteles a JSZSZK alkotmánya 210 (2). szakaszának szellemében eljárni, s erre minden igazgságügyi szerv köteles odafigyelni, ideértve az ügyészséget és az egyének képviselőit egyaránt.

Az általános nemzetközi jog szerint minden szerződés aláírójának egyenlő kötelezettségei vannak.[3] Ez összhangban áll a *pacta sunt servanda* általános jogi elvvel. Minthogy azonban az emberi jogok jelentős hányada időközben az általános nemzetközi szokásjog alapján kötelezettséggé lépett elő, ezeknek a szerződések útján kodifikált jogoknak a megsértése a felelősség tekintetében nem azonos módon érinti a jogsértő államokat.[4] A felelősség fokozatait egyes szerződések világosan megfogalmazzák. Minthogy azonban Jugoszlávia úgyszólván mindazokat a konvenciókat aláírta, melyekről a továbbiakban szó lesz, nincs joga kétségbevonni a tiltott cselekvés vádját, amikor nem tesz eleget szerződéses kötelezettségeinek. Hiszen azokat önkéntesen magára vállalta.

Mindezeket az emberi jogokat a megsértésük esetére kiszabott felelősség fokának nagyságrendje szerint soroljuk fel az alábbiakban:

1. Első helyen említjük azokat a jogsértéseket, amelyeket a konvenciók vagy más előírások „nemzetközi jog szerinti bűntettnek" nyilvánítanak. Ezek a konvenciók az állam felelőssége mellett a vétkes személyek egyéni felelősségét is megállapítják.

Az állam felelősségének szabályozásakor a nemzetközi jogi bizottság a konvenció 19. szakaszának 2. pontjában a következőket irányozta elő:

„Nemzetközi bűnténynek minősül az a nemzetközi jogokat sértő aktus, amikor valamely ország, nemzetközi kötelezettségeit megszegve, a nemzetközi közösség olyan lényeges alapérdekeinek védelme ellen vét, amelyeknek megsértését a közösség egészében bűncselekménynek tekinti."

Az említett szakasz 3. pontjának c) bekezdésében továbbá ezt olvashatjuk:

„Súlyos vétségnek számít, ha kiterjedt méretekben olyan nemzetközi kötelezettségeket szegnek meg, amelyek az ember személyiségének védelme szempontjából fontosak, mint amilyen a rabszolgaság, a genocídium, az apartheid tilalmazása..."

A rövidség kedvéért itt eltekintünk a rabszolgaságba kényszerítő nemzetközi bűncselekmények elemzésétől.

a) A *genocídiumot* kétségkívül az első hely illeti meg a nemzetközi jog által minősített bűncselekmények sorában. Következményeinél és végrehajtóinak

szándékánál fogva ez a legszörnyűbb nemzetközi gonosztett, amely a teljesen ártatlan emberek legszélesebb köreinek posztulását és kínszenvedését idézheti elő.

A genocídium bűntettének meghiúsításáról és büntetéséről szóló, 1948-ban megfogalmazott konvenció II. szakasza szerint „genocídiumnak tekinthető minden olyan cselekvés, amelynek célja, hogy teljesen vagy részben megsemmisítsen egy-egy nemzeti, etnikai, faji vagy vallási közösséget", s ilyen cselekvésnek minősül: a) a csoport tagjainak legyilkolása; b) súlyos testi vagy lelki sérülések előidézése a csoport tagjai körében; c) ha a csoport tagjait szándékosan olyan életfeltételek közé kényszerítik, amelyek teljes vagy részleges megsemmisülésüket okozhatják; d) olyan intézkedések rájuk kényszerítése, amelyekkel akadályozni kívánják a gyermekszülést; és e) a gyermekek kényszerű áttelepítése egyik csoporból a másikba.

A III. szakasz értelmében büntetendő cselekmény: a) a genocídium; b) a genocídium végrehajtásának tervezése; c) a genocídium végrehajtásának közvetlen vagy szándékos ösztönzése; d) a genocídium végrehajtásának kísérlete; és e) bűnrészesség a genocídiumban.

A gonosztett jogszerinti minősítése azért is rendkívül fontos, nehogy a fogalommal visszaélhessenek politikai vagy más okokból. Mindent tiltott cselekvés esetén, amely ebbe a fogalomkörbe tartozik, jelen kell lennie a fizikai megsemmisítés *szándékának*, annak a törekvésnek, hogy valamely csoportot a közeli vagy távoli jövőben teljesen vagy részlegesen kiirtsanak. Ide tartoznak a csoport tagjai ellen elkövetett legsúlyosabb lelki bántalmak, amelyek ilyen célúak, és a gyermekek más csoportba való áttelepítései is.

Amennyiben az elkövetett tettekről szóló adatok hitelesek, az, amit ma leegyszerűsítve „kulturális genocídiumnak" nevezünk, inkább csak arra irányuló kísérletek, hogy valamely csoport tagjait egy bizonyos területen nemzeti asszimilációra késztessék, esetleg más területekre széttelepítsék, ami nem azonos a fizikai megsemmisítés kísérletével.[5] Az ilyesféle intézedéseket, akár a hatalmi szervek, akár egyének követik el, mint tiltott, embertelen és veszélyes cselekvést ugyancsak szigorúan büntetni kell, de ugyanakkor a végsőkig veszélyes az is, ha egész etnikai csoportokat a „genocídium szándékával" vádolunk, s tagjaikat ilyen alapon megfosztjuk alapvető polgári és politikai jogaiktól, sőt a létezés jogát is megtagadjuk tőlük valamely térségben.

b) Az *apartheid* – az emberek minősített diszkriminálása – szintén nemzetközi bűncselekménynek számít. Ezt az apartheid letöréséről és büntetéséről szóló, 1973-ban elfogadott nemzetközi konvenció írja elő. A konvenció ezt a bűncselekményt sem szintetikusan, hanem csak felsorolásában (egzemplatív módon) fogalmazza meg, ami fogyatékosságának tekinthető. Bizonyos megjegyzések szerint a meghatározás túlságosan is terjedelmes,[6] ezek a kritikák azonban nem csökkentik a tagországok kötelezettségeit, amelyeket a konvenció aláírásával vállaltak magukra, ide értve Jugoszláviát is.

A konvenció II. szakasza olyan meghatározással él, hogy „az apartheid bűntette alatt a faji szegregáció és diszkrimináció olyan politikáját és gyakorlatát értjük, amilyet Dél-Afrikában tapasztalhatunk", majd kifejti, hogy ezt „az embertelen eljárást az egyik faj egyedeinek csoportja a maga uralmának létrehozása és fenntartása céljából alkalmazza egy másik faj egyedeinek csoportja felett, szisztematikusan leigázva azokat..."

A faj ilyen értelmű fogalmát valójában a faji megkülönböztetés minden formájának megszüntetéséről szóló nemzetközi konvenció 1 (1). szakasza tisztázza, amely szerint a „faj" olyan csoportja az embereknek, amelynek tagjai „fajukban, színükben, elődeikben, nemzetiségükben vagy etnikai eredetükben" különböznek másoktól. Az apartheid bűntette tehát valamely etnikai, illetve nemzetiségi csoport ellen is irányulhat, nem csupán a szűkebben értelmezett „fajok" ellen.

Az apartheidellenes konvenció említett II. szakasza elsőként azokat a bűncselekményeket említi, amelyek egyúttal genocídiumnak is minősülnek. Ide tartozik a más csoportbeli tagok életének kioltása, és olyan életfeltételeket rájuk kényszerítése, amelyek teljes vagy részleges fizikai megsemmisülésüket idézhetik elő [az a) ponti (i) és (ii) bekezdése].

Ugyanilyen bűntettnek minősül továbbá sok más erőszakos cselekvés is: valamely csoport tagjainak önkényes letartóztatása és törvényellenes fogvatartása; olyan törvényes vagy másfajta intézkedések, melyeknek célja, hogy megakadályozzák a kérdéses csoport résztvételét a politikai, társadalmi, gazdasági és művelődési életben; tagjaik megfosztása az alapvető emberi jogoktól és szabadságoktól, közöttük a munkára, a szabad mozgásra és a lakóhely szabad megválasztására való jogtól, a véleménynyilvánítás és a szólás szabadságától, a békés gyülekezés és társulás szabadságának jogától.

A továbbiakban említés történik sokféle törvényes és másfajta intézkedésről, amelyeknek célja, hogy faji alapon megossza a lakosságot különálló rezevátumok és gettók létrehozásával, de ide tartozik a vegyes házasságok tiltása, a földbirtokok kisajátítása, a csoport dolgozó tagjainak kizsákmányolása, de különösen a kényszermunka alkalmazása, valamint az apartheidot ellenző szervezetek és egyének üldöztetése, alapvető jogaiktól és szabadságuktól való megfosztása.

A konvenció kimondja, hogy aparhteidnek számít egyenként is minden ilyen cselekedet, s nem csupán együttes alkalmazásuk. Amikor ilyen intézkedéseket külön-külön vagy együttesen valamely etnikailag vegyes terület egész lakossága ellen foganatosítanak, ez súlyos jogsértésnek minősülne minden egyénnel szemben. Ha azonban ezeket az intézkedéseket hátrányos megkülönböztetéssel csupán egy vagy több csoport ellen alkalmazzák, hogy „az egyik faj egyedeinek csoportja valóra váltsa és fenntartsa uralmát egy másik faj egyedeinek csoportja fölött", akkor már az apartheid bűntettéről van szó.

A genocídium és az apartheid bűntettéért nem csupán az állam viseli a felelősséget, amelynek szervei a tettet elkövették, vagy nem akadályozták meg, hanem minden olyan személy egyénileg is, aki részt vett a tiltott cselekvésben.

Ilyen értelemben a konvenció IV. szakasza kimondja: „Büntetésben részesül az a személy, aki genocídiumot vagy a III. szakaszban említett bármilyen másfajta cselekményt hajt végre, függetlenül attól, hogy államigazgatási beosztott, közhivatalnok vagy egyedi személy-e az illető." Ennek megfelelően az apartheidellenes konvenció III. szakasza igen részletes a felsorolásban:

„Az egyéneket, a szervezetek és intézmények tagjait, valamint az államok képviselőit, függetlenül attól, hogy abban az országban laknak-e, ahol a kérdéses bűncselekményt elkövették, vagy valamely más ország lakói, nemzetközi büntetőjogi felelősség terheli minden motívumokról függetlenül, amikor:

a) e konvenció II. szakaszában említett cselekményt hajtanak végre, illetve részesek abban, hogy közvetlenül ösztönzik, tervezik az ilyen bűntettet;

b) közetlenül segítik, ösztönzik és részvételükkel elősegítik az apartheid bűntettét."

A jugoszláv körülmények között fennáll annak a veszélye, hogy az államigazgatási szervek tagjai, közhivatalnokok és a hadsereg tagjai, de más egyének és szervezetek is „az alkotmányos rend minden törvényes eszközzel való megvédésének" eufemizmusa alatt olyan tettekre ragadtatják magukat, amelyeket az apartheidről szóló konvenció II. szakasza bűncselekvésnek tekint, s nem tudják, hogy nemzetközi bűntettben vesznek részt, amit a JSZSZK büntetőtörvénye sem enged meg. Ezeket a bűncselekényeket egyébként a háborús bűnök és az emberiség ellen elkövetett gonosztettek elévülhetetlenségéről szóló 1968-as konvenció is felsorolja.

2. Az egyén jogainak és szabadságainak ebben a hierarchiájában ezután következnek azok a másfajta alapon álló diszkriminációellenes szabadságjogok, amelyekről az apartheidről szóló konvenció nem tesz említést. Az emberek hátrányos megkülönböztetése mindenképpen tiltott művelet, akár valamilyen törvényes vagy más előírás végrahajtásáról, akár törvényellenes cselekvésről van szó.

Annyi bizonyos, hogy az emberek diszkriminálásának tilalmát *jus cogens*-ként kezeli az általános nemzetközi jog. Erről tanúskodik az Egyesült Nemzetek Alapokmányának preambuluma, valamint a dokumentum 1 (3)., 13 (1). és 55 (c). szakasza, továbbá az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 1. és 2. szakasza 1948-ból, de szószerinti értelemben minden más idevágó előírás is az emberi jogokról szóló általános és regionális konvenciókból, amelyeknek száma kivételesen nagy. Tiltják az emberek hátrányos megkülönböztetését az olyan részletkérdésekkel foglalkozó szerződések is, mint amilyen a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 111. számú konvenciója 1960-ból, amely a foglalkoztatásban tiltja a diszkriminációt, és az UNESCO 1969-es konvenciója, amely a közoktatásban foglal állást az egyenlő elbánás elve mellett.

A faji megkülönböztetés minden formájának megszüntetéséről szóló 1965-ös nemzetközi konvenció a következő meghatározást adja erről a tiltott cselekvésről:

„1. E konvenció értelmében „faji megkülönböztetésnek" tekintendő minden olyan különbségtétel, kizárás, korlátozás, illetve elsőbbségnyújtás, amelynek kiinduló pontja a faj, a szín, a származás, a nemzeti és etnikai eredet, illetve, amelynek célja vagy eredménye, hogy megsemmisítse vagy veszélyeztesse az emberi jogok egyenlő feltételek melletti elismerését, élvezését és gyakorlását, valamint az alapvető szabadságjogokat politikai, gazdasági, szociális és művelődési téren, vagy a közélet bármely más területén."

Ugyanennek a szakasznak a 4. pontja meghatározza, hogy milyen feltételeket és célokat kell megszabni, milyen tartós jellegű intézkedéseket kell tenni a nem egyenlő elbánásban részesített csoportok javára azért, hogy kiegyenlítsék helyzetüket a többiekével, s hogy azonos feltételek mellett élvezhessék az emberi jogokat és alapvető szabadságokat:

„4. A külön intézkedések, amelyeket kizárólag azért foganatosítanak, hogy a

kérdéses faji vagy etnikai csoportok vagy egyének megfelelő előrehaladást érjenek el, és védelmi célúak, amelyekre azért van szükség, hogy biztosítsák az emberi jogok és alapvető szabadságok egyenlő feltételek melletti élvezését és megvalósulását, nem tekinthetők faji jellegű diszkriminációs intézkedéseknek, amennyiben nem biztosítanak különböző jogokat a különböző csoportoknak, és ha elveszítik hatályukat, amikor az intézkedések által megcélozott eredményeket elérik."

Ezeket a követelményeket, amelyeket a fent említett konvenció 1. szakaszának 1. és 4. pontja sorol fel, minden többnemzetiségű és többfelekezetű államban figyelembe kell venni a különböző csapatokba tartozó egyénekre vonatkozó törvényes előírásokban és a hatósági szervek magatartásában. Ha valamely nemzeti kisebbségnek saját művelődési intézményei vannak, amelyek segítik önnön identitásuk megőrzését, azok működését semmiféle okból nem lehet megtiltatni, mint ahogyan ez a többségi nemzetre is egyaránt érvényes.

Ugyanakkor azonban egyetlen csoport tagjaitól sem lehet megvonni az alapvető jogokat és szabadságokat azért, hogy ezáltal „megfelelő előrehaladást" biztosítsanak egy másik csoportnak, amely számbelileg gyöngébb, vagy amelyekben kisebb fokú a népszaporulat. Ha egy csoportnak azért vonják vagy csorbítják meg az alapvető jogait, hogy ezáltal egy másik csoport „uralmát hozzák létre vagy tartsák fenn" fölöttük, akkor már az *apartheid* bűntettével állunk szemben. Másfelől a politikai szabadság ideiglenes megvonását, például a gyülekezés és a békés tüntetését megtiltását sem szabad egy-egy vegyes etnikai összetételű területen diszkriminációs módon csupán az egyik csoport ellen alkalmazni, illetve ezt a tilalmat figyelmen kívül hagyni, amikor a másik csoport vallási vagy nemzeti alapon megszervezett gyülekezeteiről van szó, mégha azon az állam legmagasabb rangú kéviselői is jelen vannak. Többek között ez is diszkriminációs eljárásnak számít, amit a nemzetközi jog kifejezetten tilt és elítél, de önmagában is ártalmas és kontraproduktív.

A diszkriminációról szóló konvenció 4 (c). pontja arra kötelezi a tagországokat, hogy „ne engedjék meg sem a hatóságoknak, sem az állami szerveknek és helyi intézményeknek, hogy a faji megkülönböztetést ösztönözzék vagy támogassák." Ezenkívül a konvenció nem irányoz elő egyéni felelősséget a diszkriminációban való részvételért. Ugyanakkor azonban az általános nemzetközi jog az államot teszi felelőssé saját polgárainak hátrányos megkülönböztetéséért, akár ilyen hatású előírásokat hoz vagy hajt végre, akár pedig ha tevőlegesen nem akadályozza meg saját szerveinek vagy más egyéneknek az ilyen fajta cselekvését.

3. A polgári és politikai jogok egyénekkel – és most már nem csoportokkal – szembeni megszegésének harmadik csoportjába tartoznak a megfelelő konvenciók által *jus cogens*-nek minősített polgárjogok, s a tagországok e tekintetben sem élvezhetnek semmiféle kivételt.

Ide sorolódnak mindenekelőtt azok az emberi jogok és szabadságok, amelyek semmilyen körülmények között, még háború és rendkívüli veszélyhelyzet esetén sem korlátozhatók. Az ilyen egyéni jogok felsorolásában az egyes konvenciók részint különböznek egymástól. A polgári és politikai jogokról szóló, 1966-ban megkötött nemzetközi egyezmény 4 (2). szakasza azonban igen sza-

batosan a következő jogokat és szabadságokat határozza meg: az élethez való jog (ahogyan azt a 6. szakasz leírja); a kínzástól való szabadság (7. szakasz); a rabszolgaságtól és más hasonló viszonyokról való szabadság (a 8. szakasz 1. és 2. pontja); az adósok börtönétől való szabadság (11. szakasz); az *ex post facto* törvények elleni szabadság (16. szakasz); valamint a gondolati, a lelkiismereti és vallásszabadság (18. szakasz).[7]

A fenti jegyzéket még néhány másik alapvető emberi joggal is ki lehet egészíteni, olyan jogokkal, amelyek rendkívüli vészhelyzetben átmenetileg ugyan korlátozhatók, de amelyek minden más esetben ugyancsak *jus cogens*-nek tekinthetők. Ezeket is minden államnak tiszteletben kell tartania, és itt sem lehet szó kivételezésről. Véleményünk szerint ide tartozik az önkényes letartóztatás elleni biztonság joga (az említett egyezmény 9. szakasza), a letartóztatott egyén emberi bánásmódra való joga (10. szakasz) és az igazságos ítélethozatalra való jog (14. szakasz).

E jogok és szabadságok érvényesítése vagy korlátozása szempontjából fontos a megfogalmazási módjuk a megfelelő konvenciókban. Az államok megszegik nemzetközi kötelezettségeiket, ha szerveik eltérnek az eredeti fogalomkör alkalmazásától, és saját alkotmányos és törvényes előírásaikban másként fogalmazzák meg ugyanezeket az egyéni jogokat.

4. A diszkriminációs hatású törvényszegések negyedik csoportjába tartozik azoknak a polgári, de különösen politikai jogoknak a megcsorbítása, amelyek szigorúan véve kívül esnek a *jus cogens* fogalomkörén. Ennek ellenére ezek is szigorúan kötelezik az államokat, és megszegésük ugyancsak a nemzetközi jog elleni vétségnek számít. A megfelelő szerződéses rendelkezések ugyanis e jogok és szabadságok megfogalmazásában tágabb teret biztosítanak az egyes államoknak, sőt bizonyos kivételezéseket is megengednek az olyan meghatározhatatlan és szubjektív megítélésre alkalmas fogalmak védelmében, mint amilyen az „állambiztonság", a „közrend", a „közegészség" vagy az „erkölcs".

A polgári és politikai jogokról szóló fent említett nemzetközi szerződés szerint ide tartozik a mozgás és a lakóhelymegválasztás szabadsága (12. szakasz), a magánügy szabadsága (17. szakasz), a véleménynyilvánítás szabadsága (19. szakasz), a szakszervezeti és másfajta társulás szabadsága (22. szakasz, valamint a gazdasági, szociális és művelődési jogokról szóló 1966. évi nemzetközi egyezmény 8. szakasza), a házasságra és családra való jog (23. szakasz), valamint a közügyekben való részvétel joga és a szavazati jog (25. szakasz).

Habár ezeket a jogokat és szabadságokat a törvényes előírásokkal korlátozni, sőt kijátszani is lehet, a legfontosabb, hogy hosszú távon az ilyen jogcsorbítás kedvezőtlenül hat vissza magára az államra, amely ily módon jár el. A kelet-európai rendszerek, közöttük a mienk is, azt mutatják, hogy az efféle módszerek hosszabb távon az egész politikai és gazdasági rendszer degradációját vonják maguk után, rendkívül veszélyes következményekkel az egész lakosságra nézve.

5. Az utolsó csoportba tartoznak azok a jogsértések, amelyek az ún. gazdasági, szociális és művelődési jogokat, illetve részint az ún. „harmadik nemzedék jogait" érintik.[8]

A gazdasági, szociális és művelődési jogokról szóló, már említett 1966-os

nemzetközi egyezmény ezekről a jogokról mint távoli c é l o k r ó l szól, melyek felé az államnak inkább csak törekednie kell, tehát nem tekinthetők konkrét jogi kötelezettségeknek. Megvalósításuk mértéke ugyanis nem elsősorban az állami hatalom akaratán múlik, hanem sokkal inkább az egész állam gazdasági erejétől és hatékonyságától függ.

A szóbanforgó egyezmény 2(1). szakasza arra kötelezi a tagországokat, hogy „f o k o z a t o s a n érjék el az egyezmény által elismert jogok teljes fokú érvényesülését". E jogok sorába tartozik: a munkára való jog (6. szakasz), a méltányos és kedvező munkafeltételek biztosítására való jog (7. szakasz), a szociális biztonság joga (9. szakasz), a család védelme és támogatása, különösen az anya védelme szüléskor, valamint a gyermekvédelem (10. szakasz), a megfelelő életszínvonal joga (11. szakasz), az elért legmagasabb mértékű testi és társadalmi egészségre való általános érvényű jog (12. szakasz), az iskoláztatásra való általános jog (13. és 14. szakasz), s végül mindenkinek az a joga, hogy részt vegyen a művelődési életben, a tudományos előrehaladásban, a szerzői jogvédelemben stb. (15. szakasz).

S jóllehet, mint már hangsúlyoztuk, itt elsősorban a célok megfogalmazásáról van szó, e célok elérésének kötelezettsége erőteljesebb a gazdaságilag fejlettebb és gazdagabb országokban, mint a legelmaradottabbakban, melyek számára ezek a jogok inkább csak kinyilatkozások és kívánságok.

Ilyen szempontból azonban fontos kiemelni, hogy az egyezmény 2 (2). szakasza e jogok tekintetében is szigorúan megtilt mindennemű diszkriminációt a tagországokban a polgárok faja, bőrük színe, neme, nyelve, vallása, politikai vagy más véleménye, nemzeti vagy szociális származása, vagyoni állapota, rokoni kapcsolata vagy más körülményei alapján. Ha tehát valamely ország nem képes minden polgára számára biztosítani a felsorolt jogok élvezését, akkor e tekintetben sem tehet senkivel semmilyen alapon kivételt, mert ez a diszkrimináció is éppen olyan elbírálásban részesülne, mint a többi polgári és politikai jogok esetében. Ez is azt bizonyítja, hogy a diszkriminációs tilalom *jus cogens*, amelynek alkalmazása általános érvényű.

III.

Végül azt is ki kell emelnünk, hogy a nemzeti megrázkódtatásoknak még azok az államok is ki vannak téve, amelyek viszonylag szilárd jogrenddel, szavatolt polgári és politikai jogokkal és szabadságokkal rendelkeznek minden polgáruk vonatkozásában, ha ugyanakkor nem biztosítanak külön jogokat az etnikai csoportok tagjainak. Sőt, nagyon közel állnak a polgárháborúhoz mindazok az államok, melyekben egész csoportok diszkriminációs intézkedéseknek vannak kitéve csak azért, hogy „igazságot" szolgáltassanak annak a csoportnak, amelyet az államhatalom nem tart egyenrangúnak. Ilyen esetben nem sokat változtat a helyzeten, ha a hátrányosan megkülönböztetett csoport mint kisebbség valamilyen különjogokat élvez a művelődés terén.

A soknemzetiségű államok tartós stabilitása szempontjából tehát az a legfontosabb, hogy minden e g y é n azonos feltételek mellett élvezhesse polgári és

politikai jogait. Emellett az ország minden vidékén minden etnikai csoportnak, függetlenül attól, hogy „anyanemzetről", más nemzetekről vagy kisebbségekről van-e szó, bizonyos csoportbeli jogokat is biztosítani kell, mégpedig: 1) a fennmaradás jogát, 2) minden csoport egyenrangúságának jogát, 3) a politikai döntéshozatalban való arányos részvételi jogot, 4) saját nyelvének és írásának használati jogát, és 5) az intézményekre való jogot.[9]

Jugoszláviában meg kell szüntetni és végrehajtásukban megakadályozni mindazokat a diszkriminációs jellegű törvényeket és állami intézkedéseket, amelyek egyes polgárokat, valamely meghatározott etnikai csoporthoz való tartozásuk miatt, meggátolnak az emberi jogok és szabadságok élvezésében. Ha a rendkívüli helyzet bizonyos időre meg is követeli e jogok korlátozását, rendkívül veszélyes és káros az ilyen intézkedéseket – akár a lehető legrövidebb ideig is – kizárólag egyetlen csoport ellen alkalmazni.

Nagy József fordítása

Jegyzetek

[1] Cf., Publications C. P. J. I., Série A/B, n°64, p. 17.

[2] Lásd bővebben *Jugoslovensko pravosuđe i međunarodne konvencije o pravima čoveka* c. cikkünket. Odvjetnik 1989, 7–12. sz. Zágráb, 20–37.

[3] Ezért tarthatatlan és Jugoszlávia érdekeire nézve ártalmas a Jugoszláv Alkotmánybíróság 1981. évi álláspontja, miszerint a JSZSZK jogrendszerében a nemzetközi egyezmények érvényesítését a ratifikáció aktusa szerint kell értékelni. Ebből az következne, hogy a genocídiumról szóló 1948. évi konvenciót nem lehet kiegyenlíteni a jugoszláv törvényekkel, mert annak idején a JSZNK Népképviselőházának elnöksége ratifikálta.

[4] Lásd erről bővebben a *Pojam i sadržaj „naročito teških kršenja" prava čovjeka* c. munkánkat. A Zágrábi Jogi Kar 1989. évi cikkgyűjteménye (ZPFZ). Az 5–6. szám Szupplementuma, 755–771.

[5] Publicisztikánkban és egyes általudományos munkákban ehhez hasonlóan más kifejezésekkel is visszaélnek, pl. az agresszióval, amelynek a nemzetközi jog szerint egészen meghatározott értelme van. Az ENSZ Alapokmányának VII. fejezete szerint az „agresszió" a fegyveres erők támadó célú igénybevételét jelenti, s csak ez ellen engedélyezettek az önvédelmi intézkedések, a fegyveres erőkkel történő szembehelyezkedés. Az olyan fogalmak, mint a gazdasági, propagandista, ideológiai agresszió, bizonyos esetekben nem megengedett beavatkozás lehet egy másik állam ügyeibe, néha pedig még az sem. A jogtalan beavatkozás áldozatának ilyenkor nincs joga fegyveres erővel válaszolni, hanem csak más represszíós intézkedésekhez folyamodhat, az erőszak kizárásával.

[6] Cf., K. C. Wellens: *Apartheid, an International Crime*. Melanges prof. dr. D. F. Scheltens, Tilburg University, pp. 288–311.

[7] Az emberi jogok és szabadságok védelméről szóló, 1950. évi európai konvenció 15. szakasza valamivel rövidebben sorolja fel ezeket a nem korlátozható jogokat. Ezzel szemben az emberi jogokról szóló, 1969-es amerikai konvenció 27. szakasza minden hasonlónál bővebb felsorolást ad. A szövegünkben említett jogok és szabadságok mellett itt még a következők is megtalálhatók: jog a csa-

ládra, jog a névre, jog a gyermekre, jog az állampolgárságra, és amit még fontosabbnak vélünk, jog a hatalomban való részvételre, s a bírósági garancia mindezen jogok tiszteletben tartására. Mindezek az előírások, ide értve az 1966. évi nemzetközi egyezmény 4(2). szakaszát is, kifejezetten megkövetelik, hogy a rendkívüli veszélyhelyzetben hozott intézkedések nem különböztethetik meg hátrányosan az embereket fajuk, bőrük színe, nemük, nyelvük stb. alapján.

[8] Egyes írók ilyen kifejezést használnak bizonyos „közösségi jogok" értelmezésére, mint amilyen a fejlődésre, a békére, az egészséges környezetre és más hasonlókra vonatkozó jog, amelyek célként foghatók fel. Lásd erről bővebben: Dr. Vesna Rakić-Vodinelić *Ljudska prava treće generacije* c. munkáját, ZPFZ 1989, az 5–6. szám Szupplementuma, 789–813.

[9] Lásd erről bővebben *Prirodnopravni temelji prava i dužnosti čovjeka, države i etničkih zajednica* c. értekezésünket. Naše teme 1989, 1–2. szám, Zágráb, különösen a 15–22. oldalakat.

Rezime

Temeljno pravo pripadnika etničkih grupa i svih građana na nediskriminaciju

Za stabilnost mnogonacionalne države je najvažnije da svaki pojedinac, pod istim uslovima, ima sva građanska i politička prava. Svakoj etničkoj grupi, na bilo kojoj teritoriji – bez obzira da li se radi o naciji ili nacionalnoj manjini – treba zagarantovati neka osnovna zajednička prava – pravo na postojanje, pravo na jednakost svih nacionalnih zajednica, pravo na proporcionalan udeo u političkom odlučivanju, pravo na upotrebu jezika i pisma, te pravo na institucije.

Ako vanredno stanje privremeno ograničava neka od nabrojanih prava, ono postaje veoma opasno i štetno ukoliko je upereno protiv samo jedne nacionalne zajednice.

Summary

The Basic Right on Non-Discrimination of the Members of Ethnic Groups and of All Citizens

One of the most important aspects for the stability of multi-national state is the fact that all individuals have civil and political rights under the same conditions. To every ethnic group on any territory – notwithstanding is it a nation or a national minority – should be ensured some basic common rights as: right for existence, right for equality of all ethnic groups, right for proportional share in political decisions, right to use the language and writing, and right for institutions.

If a state of emergency temporarily requires the limitation of some of these rights – it is very critical and harmful if it is directed against only one ethnic group.

Vojislav Stanovčić

AZ ETNIKAI FÖDERALIZMUS ÉS A TÖBBSÉGI URALOM ELVE

Korunkban sok ország küszködik ugyanazzal a nagy gonddal: hogyan lehetne jogilag, intézményesen és gyakorlatilag megoldani azokat a problémákat, amelyek az etnikai, nemzeti, vallási, nyelvi és már hasonló különbségek miatt vetődnek fel a lakosság körében. A könnyebb megoldás kedvéért egyes országok a földeralizmus mellett döntöttek, és több más ország is ennek lehetőségét latolgatja a nemzetiségi viszonyok javítása, az érdekek egyeztetése és az ellentétek elkerülése vagy enyhítése érdekében, de azért is, hogy megszüntessék az egyik csoportnak a másik fölötti uralmát, vagy elkerüljék ennek veszélyét. Az ilyen megoldások, elképzelések, javaslatok célja, hogy a különböző csoportok társakká váljanak az együttes politikai közösségben (gyakran használt szintagmája ennek a fogalomnak a „federal partnership"), s hogy mérsékeljék közöttük az összeütközéseket és feszültségeket, hiszen az egyes országokon belül, vagy az országok között bekövetkező etnikai jellegű összetűzések (melyeket gyakran „segmental cleavages"-ként kezelnek) döntő módon befolyásolhatják a világ politikai térképét.

A kölcsönös etnikai viszonyok, természetükből adódóan, rendkívül szövevényesek, amelyeknek következményei kölcsönösen hasznosak és gyümölcsözők, de tragikusak is lehetnek. Egyfelől, a különböző kultúrák kölcsönhatásából újabb civilizációs vívmányok születhetnek. Másfelől, az etnikai jellegű összeütközések a világ sok pontján véres leszámolásokba torkollnak. Az efféle konfliktusok feloldásának lehetősége szempontjából a föderalizmus külön figyelmet érdemel. A célok és követelések értékelésének, szabály szerint, egyik fontos mércéje, hogy azt, amit maguknak követelnek, másoknak is szavatolják-e, vagy olyan státusba akarnak kerülni, amit másoktól megtagadnak (kifejezetten vagy hallgatólagosan). A felkínált megoldás univerzalizációjának lehetősége tehát fontos kritériuma a tartalmi értékelésnek, a megoldás jellegének és elfogadhatóságának – legalábbis elméleti szempontból. A történelem tanúsága szerint a különféle (kereskedelmi, területi, vallási és az egyéb különbségekből eredő) érdekösszeütközéseknek kiemelkedő szerepük van a bekövetkező politikai viszályok kialakulásában még akkor is, ha minden etnikai csoport azonos politikai és alkotmányjogi helyzetben (státusban) van. Számos történelmi adat bizonyítja, hogy a puszta hatalmi harc, melyben az

elitréteg játssza a fő szerepet, egyik legfőbb forrása az összeütközéseknek. Ma terjedőben van az a véleménye, hogy a föderalizmus egyik eszköze lehet az érdekösszeütközések intézményes feloldásának, különösen, amikor az érdekek presztizsjellegűek. Megakadályozhatja vagy felszámolhatja ezeket az összeütközéseket az etnikai autonómiák különböző fokozatainak bevezetésével, amit az etnikai föderalizmus magában foglal a jog (alkotmány) uralmának alkalmazásával egy hatékony és demokratikus közösségben, a szövetségi államban.[1]

A föderalizmus, egyebek között, nagyon alkalmas eszköze a különféle regionális, etnikai, művelődési, politikai, néhol vallási és egyéb formájú autonómiák és érdekek egyensúlyban tartásának is, életre keltve ezáltal azt a szélesebb közösséget, amelynek meghatározott számú közös feladatot kell ellátnia. A föderalizmus a különbözőség és az egység biztosítéka. Ennek legfőbb előfeltétele az egyensúly fenntartása. A neves francia filozófus és tudós, Blaise Pascal mondta, hogy egység nélkül a különbözőség anarchiába vezet, a különbözőség nélküli egységnek pedig despotizmus a vége. Ez nagyon hasonlít arra, amit egy hasonlóan ismert német filozófus és matematikus, Gottfried von Leibnitz állapított meg: „Az egység igazi fogalma nem ellentétes a sokféleség fogalmával; mi több, magában foglalja a sokféleséget, és annak intellektuális kifejezésére törekszik". Mint ahogyan a modern föderalizmussal folytatott kísérletek kezdetén hangsúlyozták: a föderalizmus lehetővé teszi a kisebb közösségekben elterjedtebbnek tekinthető demokratikus (republikánus) belső rendszer kombinálását a nagy államokra jellemző erővel, amely képes legyőzni a külső agressziót. Ez volt Montesquieu és Rousseau eszméje is, amely megihlette az amerikai föderalizmus megalapítóit.

Az etnikai föderalizmusban, normatív értelemben, olyan államberendezésként alkalmazzák a föderalizmust, amelynek politikai rendszere az etnikai csoportok autonómiájához alkalmazkodik, javítja helyzetüket, vagyis érvényre juttatja az etnikai csoportok művelődési, történelmi, közoktatási és egyéb sajátosságait és szükségleteit tehát az ügyek meghatározott körében autonómiát biztosít számukra, és szabályozza részvételüket a szélesebb közösség hatalmi szerveiben, mégpedig az alkotmány útján, amely meghatározza a különböző szintű kormányok és testületek hatáskörét, s megteremti a törvény uralmát.

Szélesebb értelmében az „etnikai" szó azokat a különbségeket jelzi, amelyek egy-egy népcsoport eredetével, fajával, vallásával, nyelvével, történelmével, származási mítoszával és más sajátosságaival állnak összefüggésben.[2] A történelmi körülmények különböző szokásokhoz, felekezetekhez stb. vezettek, s így a különféle nemzetiségű vagy etnikai csoportok gyakran ugyanabból a régi vagy ősi csoportból fejlődtek ki, tehát rokonságban állnak egymással. Szerintünk fontos azt is kiemelni, hogy az új csoportok kiválásának ez a folyamata a mai világban is erőteljes, azaz új nemzetiségek jönnek létre azokból a történelmi feltételekből eredően, melyek között a régi csoportok élnek. Szemmel láthatóan elegendő tehát egyetlen új elem megjelenése az identifikációs elemek sorában ahhoz, hogy idővel és kedvező körülmények között egy új etnikai vagy nemzetiségi csoport jöjjön létre (a vallás és a politikai keret gyakran képezheti azt az elemet, amely új nemzetiség kialakulásához vezet). Következésképp két vagy több nemzet egyazon etnikai masszából származhat.[3] Nincs rá magyarázat, miért válhat bizonyos helyzetben ez a rokonság jó alapjává az

együttműködésnek, s miért erősíti más esetben ez a hasonlatosság a kölcsönös türelmetlenséget és a különbségek előtérbe helyezését.

Egy bizonyos maximalista értelmezés szerint úgy vehetnénk, hogy az etnikai föderalizmusban minden etnikai csoportnak föderális szervezetűnek kellene lennie, vagyis összetevő részét (component unit) kellene képeznie valamely szélesebb föderális közösségnek. Számításba kell azonban venni, hogy a világon legalább 2500–3000, vagy még több olyan csoport él, amelynek ilyen pretenziói lehetnek, ami azt jelenti, hogy az etnikai föderalizmusnak ez az eszményi megoldása, ha valóra válna, nagyon megváltoztatná a világ képét. Gyakorlati szempontból azonban az etnikai föderalizmus koncepciója hatékonyan előmozdíthatja az együttes politikai keretek között élő különböző csoportok viszonyában felmerülő kérdések megoldását. Sajnos, a tapasztalatok arra intenek, hogy minden probléma megoldása új problémákat hoz magával. Az egymástól eltérő etnikai csoportok (nemzeti, felekezeti, nyelvi és egyéb kisebbségek) közös politikai keretek közötti együttélésében nagy különbségek alakulhatnak ki attól függően, hogy az egyes csoportok „teritorializáltak"-e vagy sem, vagyis hogy a kérdéses csoportok tagjai egészében elfoglalnak-e egy bizonyos területet, vagy szórványokban élnek együttesen más csoportokkal. Az etnikai föderalizmus szempontjából fontos az a probléma is, hogy az etnikai és a politikai, illetve az etnikai és a történelmi határok sehol a világon nem esnek egybe, ami csak növeli a feszültségeket és összeütközéseket számos helyen. Számtalan csoport él olyan területen, amelyre más csoportok formálnak jogot, mint saját államuk összetevő részére. A legnehezebb azt megmagyarázni, amikor ugyanazon a területen, vagy ugyanannak a szélesebb közösségnek a keretein belül egymástól eltérő, nem pedig olyan általánosítható megoldásokat kínálnak, amelyek elvszerűen mindenkire alkalmazhatók lennének az adott körülményektől függően.

Ha múltbeli irányzatokat és képzeleteket a jövőre nézve is alkalmazni lehetne (ebben nagy óvatossággal kell eljárni), akkor a mostani tudásunk alapján azt mondhatnánk, hogy a csoportok és a követelések száma tovább fog növekedni, noha ezek a folyamatok és irányzatok nem egyértelműek a világban: nagyon erősek az egyesülési és integrációs trendek is a szélesebb gazdasági és politikai közösségek irányában (Európa esete), mialatt más térségekben és politikai keretekben tovább erősödnek a szecessziós törekvések, s bizonyos korábbi egységek felbomlóban vannak az egyes csoportok közötti viszonyok nem kielégítő rendezettségéből, a közöttük fennálló feszültségekből eredően. Mindenképpen várható azonban, hogy idővel újabb etnikai csoportok jelennek meg, és újabb politikai követelések tárgya lesz a föderális egység és a nemzeti állam. Egy szerző ezzel kapcsolatban „identitásrobbanásról" beszél.[4]

Ezek a folyamatok különösen erőteljesek Afrikában, de az etnikai csoportok kialakulásának és a politikai követelések megfogalmazásának folyamatai még a Balkánon sem fejeződtek be. Afrikában pl. Nigéria egyike a kontinens három föderális államának, de az egyetlen, amely a világnak ebben a részében jelent valamit, hiszen a legnépesebb afrikai országról van szó. Jelenleg 19 föderális egysége van, de „jók a kilátásai", hogy ezeknek száma a jövőben esetleg a 60-at is elérje. Nigériában azonban mintegy 250 etnikai csoport él, s így még a 60 föderális egység sem elégítheti ki mindenki igényét.

Az etnikai-lingvisztikai feldarabolódás, a „frakcionizmus" nagymértékben kihat az ország homogenitására vagy heterogizálódására, de ugyanakkor a fragmentálódó csoport helyzetére is. A World Handbook of Political and Social Indicators c. kiadvány még a képletet is megadja, melynek alapján, aki akarja, kiszámíthatja a várható fragmentációt az összlakósság és a meghatározott csoportokba tartozók lélekszámának függvényében. E tekintetben intenzívek a folyamatok Ázsiában is, főleg Kínában, de épp így a Szovjetunióban, amelynek európai és ázsiai részében egyaránt kiéleződtek a nemzetiségi ellentétek, több helyen az összeütközések is.

Épp a Szovjetunió példája mutatja, hogy még egy olyan típusú etnikai föderalizmus is, amely, legalábbis névlegesen, a legközelebb áll ahhoz a maximalista elváráshoz, hogy minden etnikai csoportnak megadja a maga föderális egységét (autonóm köztársaságot, körzetet vagy kerületet), új problémákat vet fel (Hegyvidéki Karabah autonóm körzet, Abház autonóm köztársaság, Dagesztáni autonóm köztársaság, amelynek a Kaukázus térségében legfeljebb 2 millió lakosa van, de ezek is 32 etnikai csoportba osztódnak stb.) A föderalizmus szovjet típusa, amelyet a valóságos viszonyok alapján kvázi-föderalizmusként kezelnek, az első, amely azért jött létre, hogy „megoldja a nemzeti kérdést", összhangban az erre megadott leninista-bolsevista formulával. Ez a típus egyike annak a háromnak, amelyet a leggyakorabban említ a szakirodalom: 1. a leninista-szovjet, 2. a svájci (amely a polgári jogokra épül, és kevés figyelmet szentel a nemzeti és a felekezeti identifikáció tényezőinek)[5] és 3. a konszociáció (együttélés) rendszere, amelyben a különböző etnikai csoportok a demokrácia vívmányai szerint élnek egymás mellett (ezt a rendszert külön nagy figyelemmel tanulmányozta Arend Lijphart, a holland származású amerikai egyetemi tanár).[6]

Számunkra nagyon releváns a szovjet modell, mert doktrinális alapjai és szervezeti típusa tekintetében a jugoszláv föderalizmus kezdettől fogva ezt a modellt követi, s alapjaiban, illetve szervezeti felépítésében ma is ehhez a típushoz áll a legközelebb (egypártrendszer, etatizmus, a demokrácia hiánya, gyenge garanciák a kinyilatkoztatott jogok és szabadságok érvényesítésére, zsonglőrködés a szocializmussal és az elszakadás, illetve a más országokkal való egyesülés jogával stb.).

Egészében véve, vagyis, ha figyelembe vesszük a politikai demokráciát érvényesítő fejlett országokban alkalmazott föderalizmus tapasztalatait, azt mondhatjuk, hogy a föderalizmus jó eszköznek bizonyult az együttes politikai élet bizonyos értékeinek megvalósításához, amikor nem veszélyeztette, hanem inkább elősegítette a helyi, a regionális, a nemzeti és más hasonló autonómiák fennállását. Nyilván nem a véletlen műve, hogy két modern és virágzó európai országnak is, az egykori könföderáció túlhaladásával, föderális illetve konszociációs alapon sikerült alkotó részeik között intézményesítenie mindazokat a konfliktusoknak a megoldását, amelyek valaha még fegyveres összeütközéseket is kiváltottak közöttük, s ezek az államok ma példás keretét adják a demokráciának, a szabadságnak és a jólétnek. Svájcról és Hollandiáról van szó, amelyeknek tapasztalatait, és minden másik ország tapasztalatait is, amelyeknek sikerült megoldaniuk a különbségekben való együttélés problémáját, tanulmányoznunk kell. Ez a két ország azonban azt is felfedi, hogy nem okvetlenül a föderalizmus az, ami segít. Ezek az országok ugyanis a sikeres konszociáció mintái. Svájc többnezetiségű, többvallású és többnyelvű közösség, de föderá-

lizmusa intézményesen nem nemzeti, vallási vagy nyelvi alapon szerveződik, hanem a kantonok (tagországok) önkormányzatára épül, amely megosztja a politikai hatalmat, feloldja a feszültségeket és megakadályozza az összeütközéseket a nagyobb nemzeti és vallási tömbök között, amelyek a távoli múltban nem egyszer vallás- és polgárháborúkat vívtak egymással (egy rövid háborúzás pl. azért folyt, hogy a konföderációt föderáció váltsa fel). Egyes szerzők szerint Jugoszláviában is valami hasonló próbálkozás kezdődött a hatalom megosztásával és a nemzeti feszültségek kiélezésével a föderális egységek között, de ez sikertelenül végződött.[7]

Általánosságban szólva, amikor egy ország politikai térképét különféle csoportok töltik ki, az együttélés különféle alternatívái vetődnek fel, melyek közül minket most azok foglalkoztatnak, amelyek tágabb értelemben kapcsolatban állnak a föderalizmussal, ezek pedig a területi (regionális) autonómia, az etnikai föderalizmus, az autentikus föderalizmus (pl. az amerikai típusú), és a konföderalizmus vagy az elszakadás (mely utóbbiak egymásból következnek tisztán a politikai viszonyok, nem pedig az alkotmányjogi vagy politikai rendszer függvényében).[8] Amikor a lakosság különböző csoportokból tevődik össze, s ezek annyira elvegyülten élnek, hogy egyetlen csoport sem állhat elő különleges területi igényekkel, akkor csak az „olvasztótégely" (melting pot) elmélete léphet érvénybe, bizonyos meghatározott feltételek között (elvi értelemben, ha nem is teljes egészében, ilyen eset állt elő az USA-ban)[9]. De amikor a már kialakult entikai identitások ellentmondanak a „melting pot"-na, még akkor is fennáll a funkcionális föderalizmus, illetve a konszociációs koalíciók lehetősége,[10] bizonyos esetekben pedig a személyi kivételezés lehetősége vallási vagy nemzeti alappont (ahogyan egykor a keresztényekkel
jártak el Törökországban, Egyiptomban, Kínában és másutt), ami azonban ellentétes azokkal az elvekkel, melyek alapján a modern államok igyekeznek megszerveződni (az ún. szuverenitás biztosításáért, habár egyre több az állami szuverenitástól való eltérés is, amikor az emberi jogok és egyes más viszonyok kérdésessé válnak.

Lijphart munkáinak nagy a jelentősége mindazokra nézve, akik a többnemzetiségű társadalmakkal foglalkoznak, amelyeknek formája az etnikai föderáció vagy a konszociáció, ahogyan ő értelmezi. Úgy találjuk, hogy az általa megfogalmazott „nem-többségi" vagy „konszenzuális" demokrácia egyes jellemvonásai rendkívül fontosak minden olyan próbálkozásban, ami a többnemzetiségű társadalomban való együttélés kérdéseinek megoldására irányul, de vannak olyan tételei is, amelyek kevésbé ígérkeznek gyümölcsözőnek a lehetséges megoldásokban. Minthogy a konszociáció (consociatio) értelmezésében Althuzie koncepciójára hagyatkozik, amelynek kontraktualista megközelítése magában foglalja a társulás önkéntességét és az elszakadás jogát, s ebben a felfogásában Althuzie szinte egyedül áll (mert ő ezt a jogot bőkezűen megadja minden csoportnak és szűkebb közösségnek az egész társadalmon belül), ebből olyan következtetésre juthatnánk, hogy a konszociációba csak olyan közösségek tartozhatnak, amelyek egy előzetes önkéntes egyesülés útján jöttek létre (szerződéses közösség). A konszociációnak ezt a jelentését nekünk ma ki kell terjesztenünk mindazokra az esetekre, amikor különböző csoportok élnek egymás mellett egy közös államban, hiszen minden ilyen esetben konszociációról, azaz együttélésről van szó, hacsak a csoportok nem állnak harcban egymással.[11] Mi úgy véljük, hogy Bosznia és Hercegovina, Kosovo és Metohija, akárcsak a

szerbek helyzete Horvátországban, vagy a siptároké Macedóniában tipikus példái a tényleges konszociációnak, melyben az életkörülmények javítása végett különféle megegyezések és koalíciók jönnek létre, de nem egymás kárára, hiszen a konszociációban az ott élő kisebbségeket is megilletnek egyes lényeges jogok.

Az autentikus föderalizmus többet jelent a hatalom decentralizálásánál és dekoncentrációjánál. A föderális formájú politikai egyesülés kialakulása, vagy egy korábbi unitáris állam átfejlődése föderációvá általában a történelmi folyamatok és tapasztalatok eredménye, és ezek az események leginkább nagy szerepet játszanak az új képződmény eljövendő életében. A régebbi föderális rendszerek egyáltalán nem a „nemzeti kérdés" megoldásáért jöttek létre. Az első ilyen célkitűzésű föderalizmus a Szovjetunióban alakult meg. Lenin végül is ezt az államformát találta a legalkalmasabbnak, noha az októberi forradalom előtt még a föderalizmus ellen volt. Az újabb föderációk (Jugoszlávia, India, Csehszlovákia, Nigéria, Malajzia) mögött is a nemzeti tagoltság áll, s céljuk a nemzeti kérdés megoldása. Még egyes stabil nyugat-európai országok is, melyekben az unitarizmusnak nagy hagyományai vannak (mint Belgium és Spanyolország, de részint Franciaország is), az etnikai csoportok erőteljes követeléseivel kerültek szembe a föderalizmus bevezetését illetően. Belgium meg is teremtette az autonómiák egy összetett rendszerét, amelyet egyesek már „kvázi-föderalizmusnak" neveznek.[12]

Az etnikai összütközések Nigériában (Biafra elszakadási kísérlete és más, kitöréssel fenyegető konfliktusok, feszültségek), továbbá Zimbabweban, Etiópiában, Szudánban, Dél-Afrikában, Irakban, Pakisztánban és sok már fejlődő országban nagyon időszerűvé teszik az etnikai föderalizmus kérdését. Az etnikai csoportok (vagy nemzetiségek, nemzetek) egymás közötti viszonyában felmerülő problémák Kínában, a Szovjetunióban, Jugoszláviában, Romániában, Albániában, sőt még Lengyelországban és Magyarországon is, azt mutatják, hogy mennyire megoldatlanok ezek a kérdések az ún. szocialista államokban. Így „mind a három világ" új tapasztalatokat él át az ún. etnicitásokkal, és kénytelen új formák után kutatni az együttélésben, a konfliktusok intézményes megoldásában, hogy minden csoport részt vehessen a hatalomban és a társadalmi jólétben. Ezek a problémák hatást fejtenek ki a politikai intézményekre, az alkotmányos rendelkezésekre, de a politikai és a döntéshozatali folyamatokra is.

A decentralizációt, valamint a területi és helyi autonómiák, a helyi önkormányzatok és más hasonló különböző formáit sikeresen alkalmazták, az autonómiának ezt a fokát azonban sok esetben nem tartották kielégítőnek azok a csoportok, amelyek magasabb szintű önrendelkezésért harcolnak. Ez gyakran szintén az egyes csoportok nagyságán és területi megoszlásán, koncentráltságuk fokán múlik (egyesek azt mondják, hogy Varsó után Chicago a legnagyobb lengyel város, de ennek ott semminemű hatása nincs a helyi hatóság összetételére; másrészt azok a csoportok, amelyek még ma is a nomád életmód hívei, pl, a romák, amelyek nincsenek teritorializálva, nem követelnek külön államokat maguknak). Az etnikailag tisztább területek általában magasabb fokú autonómiára tartanak igényt, habár amikor elszakadásra törekszenek, néha az autonómia feladására is késznek mutatkoznak, az etnikai csoport többi tag-

jával való egyesülés érdekében. Hogy ennek a követelésüknek érvényt szerezzenek, egyes csoportok tehát hajlandók lemondani saját autonómiájukról (bármilyen jelentős és valóságos legyen is az) azokban a más csoportokban, amelyek nem azonos fajúak (nem azonos számrazásúak stb.). Bizonyos esetekben a legteljesebb föderalizmus sem elégíti ki egyes csoportok követeléseit, hacsak nem kapnak vétójogot a közös döntések meghozatalában, illetve teljes függetlenséget vagy más hasonló radikális megoldást, ami nem mindig elfogadható a többiek számára, s csak az egyes esetek tüzetes tanulmányozása fedheti fel az ilyen követelések és összeütközések igazi hátterét. Természetesen minden csoportnak megvan a maga radikális és szélsőséges, ún. militáns kisebbsége, amely a történelmi tapasztalatok szerint sikeresen előretörhet a politikai folyamatokban, és mozgalommá terebélyesedhet. Ebben mindig külön szerepet tölt be a vezető politikai elitréteg. A múlt századbeli politikai gondolkozók közül még sokan úgy tekintettek a föderalizmusra, mint a hatalom demokratizálásának eszközére, amely a hatalom megosztásával csökkenti annak oppresszív voltát (ami a föderalizmus egyik célja). Ám a hatalom megosztása végrehajtható annak demokratizálása nélkül is, s akkor már inkább valamiféle feudalizmus jön létre.

Mindenesetre az „etnikai föderalizmus" meghatározott föderális formák és intézmények alkalmazását jelenti az etnikai csoportok közötti viszonyok és konfliktusok rendezésében, amikor ezek a bizonyos hasonlósággal rendelkező csoportok, vagy néha teljesen különbözők is, meghatározott okoknál fogva és az adott körülmények függvényében olyan helyzetbe jutnak, hogy azonos politikai keretek között élnek egy összetett államközösségben. Maga az a tény, hogy több etnikai csoport él ugyanazon politikai keretek között, az adott társadalmat objektíve plurálissá teszi, s ha ehhez még további kedvező körülmények is hozzájárulnak (a jogok és szabadságok egyenlősége, a szerveződés szabadsága, a megegyezésre, párbeszédre, kompromisszumra való készség, az elvek univerzalizálásának készsége stb.), akkor ezt a rendszert már konszociációnak tekinthetjük. Ámde ki hozhatja meg az erre és a konszociáció modalitásaira vonatkozó döntést? Ez a kérdés visszavezet bennünket a demokrácia lényegére és az elitréteg közvetítő szerepére. Az a politikai rendszer, amely igaz és őszinte hajlandóságot mutat arra, hogy saját kereteit, rezsimjét és politikai intézményeit összeegyeztesse a különböző csoportok együttélésének tényével, ezt megteheti a föderalizmus és az autonómiák különböző típusai útján (kulturális, személyi autonómia, különféle speciális jogok, sőt előjogok is egyesek státusának, helyzetének, életszínvonalának javítása céljából, amit néha „pozitív diszkriminációnak" neveznek), vagy az ún. nagykoalíciók létrehozásával (a politikai pártok között), s talán más formákban is. Kétségkívül az autentikus föderalizmus kínálja tehát a legfőbb lehetőségeket az etnikai csoportok közötti viszonyok rendezésére. Az etnikai föderalizmus megfelelő eszközként használhatja fel a föderalizmus bizonyos előnyeit az etnikai identitás megőrzésében és kifejezésre juttatásában, az asszimiláció megakadályozásában és felszámolásában, a hegemónia és a jogi egyenlőtlenség megszüntetésében (bizonyos esetekben a genocídium megszakításában is), ezenkívül kibővítheti a demokratikus participációt, sőt esetenként még az életkörülményeket is jobbá teheti.

Megjegyezzük továbbá, hogy a föderalizmus elősegítheti az olyasféle radikális, szélsőséges, soviniszta és nagyállami nacionalizmus túlhaladását vagy átlényegítését is, amilyennel a 19. században és a 20. század első felében találkozhattunk.

Egyes, ma már klasszikusnak mondható tanulmányok és megközelítések (Kenneth Wheare, Arthur McMachon és mások részéről)[13] statikusan, alkotmányjogi kategóriákban tekintettek a föderalizmusra, normativista módon, mint a nemzetépítés (nation building) folyamatának eszközére. A föderalizmus előnyei azonban viszonylagosak, nem abszolút értékűek, és sok egyéb körülménytől, feltételtől függenek. Az etnikai föderalizmus, különösen egyes szélsőséges megoldásaival, új problémákat is szül. Ezt a jugoszláv föderalizmus példáján próbáljuk bemutatni, hogy azután bizonyos következtetéseket is levonhassunk ezekből a tapasztalatokból.

A jugoszláv rendszert az etnikai föderalizmus egyik fajtájaként kezelhetjük, mivel az ún. nemzeti kérdés megoldása céljából jött létre, tehát hogy rendezze a nemzetiségek közötti viszonyokat, helyzetüket a közös államban és részvételüket az állam igazgatásában. Tartós témája volt mindez az elmúlt néhány évtizednek, de a megjelölt problémák nem tűnnek megoldottnak, amiről már nagyon sokat olvashattunk.[14] Ezek a törekvések az elmúlt fél évszázad alatt rendkívül sajátossá tették a föderalizmusnak ezt a rendszerét. Egyes jellemvonásai, amelyek részint a hibás kísérletezések, részint pedig az elkerülhetetlen szükségszerűségek következményei, szerkezeti fogyatékosságokat hordoznak magukban, ami gyöngíti a rendszer hatékonyságát. A jugoszláv föderális rendszer emellett rendkívül bonyodalmassá vált, de ebben közrejátszottak az ország egyes részein belüli, valamint a részek és a föderális struktúra közötti szövevényes viszonyok is.

A föderalizmus jugoszláv rendszerének kivételezettségét különösen jól szemlélteti a tény, hogy ez nagyobb mértékben konszenzuális jellegű föderalizmus, mint bármely másik a világon. Ez kétségkívül demokratikussá, de egyúttal utópisztikussá is teszi. Amennyiben hatékonyan működhetne, akkor ezt az elvet bátran nevezhetnénk univerzális értékűnek. A valóságban azonban könnyen idéz elő újabbnál újabb alkotmányos válságokat és nehezen alkalmazkodik a változásokhoz. Ez az egyik fő fogyatékossága. A jugoszláv föderalizmus valójában a Carl Friedrich által (1967) elnevezett „homlokzati föderalizmusból" fejlődött a konföderalizmus felé, amelynek kialakulását Dennison Rusinow állapította meg tíz évvel később, sőt a „feldarabolt föderalizmus" irányában, amelynek bekövetkeztét ugyanez a szerző jelezte további egy évtized elmúltával.[15]

A mai irányzatok szerint még olyan országok is, amelyeket nagyon régóta nemzeti államoknak (nation-states) tekintenek, köztük Belgium, Spanyolország, sőt Franciaország is, a föderalizmus felé haladnak, mi több, a konföderáció lehetőségeit latolgatják (de minthogy a két forma közötti különbségekről ma nem egybehangzók a vélemények, esetleg csak terminológiai félreértésekről van szó, ami nálunk is gyakran megtörténik). Mind több egykori nemzetállam próbálkozik tehát az „összetett köztársaság" létrehozásával. Egyes szerzők, köztük Daniel Elazar, úgy vélik, hogy ez a trend a posztmodern irányzatok

ismérve a politikában és a mai világban, amelyben élünk.[16] A föderalizmus/konföderalizmus a túlzottan koncentrált hatalom diszperziójának módja, mert a társadalom különböző rétegeinek társadalmi, gazdasági és politikai autonómiát biztosít. Úgy találják, hogy a világ fokozódó összetettsége is ebben az irányban hat. De nem szabad szem elől tévesztenünk az ellentétes trendeket sem, melyeknek célja a nagyobb fokú integrálódás, úgyhogy egyes föderációk unitáris államokká válnak, és kialakulnak egészen nagy méretű területi integrációk is, mint Nyugat-Európában.

Az etnikai föderalizmus mindenesetre megváltoztatja a többségi uralom elvének fontosságát és hatósugarát, hiszen a demokratikus politikai rendszer alapjába a polgár mellett be kell építenie bizonyos korporatív entitásokat vagy etnikai csoportokat is (a nemzeteket és nemzetiségeket, a nemzeti és vallási kisebbségeket stb.), illetve ezeknek politikai szervezeteit (pl. a koalíciós kormányok révén), s lehetővé kell tennie részvételüket a közös határozatok meghozatalában a föderáció szintjén is. Mindezek az intézményes megoldások szükségszerűen felvetik a többségi elv módosításának követelményét. Az etnikai föderalizmus természete olyan, hogy ezek a korrekciók mind a három alapterületen megjelennek, melyeken az ilyen fajta föderalizmusnak döntenie kell az etnikai csoportok egymás közötti viszonyát érintő kérdésekben. E három terület: 1) a csoport identitását érintő kérdések (ami azt jelenti, hogy etnikai alapon meg kell oldani politikai, művelődési és minden egyéb szerveződésüket is); 2) a csoportok részvételének kérdése a döntéshozatali folyamatokban és testületekben a közös állam szintjén; 3) a gazdasági élet megszervezésének elvei, a gazdasági erőforrásokkal és javakkal való rendelkezés kérdései. Mindezeken a területeken az etnikai föderalizmus elvileg, s annak konkrét jugoszláv változata gyakorlatilag is megoldja ugyan a problémákat, de ebből újabb problémák keletkeznek.

A nemzeti identitás kifejezésére gyakran használják a meglehetősen abszolutisztikusan értelmezett szuverenitás fogalmát, az olyan nemzetek illetve köztársaságok ismérvét, amelyek nemzetállamként szerepelnek. Ebből kétfajta problémák erednek. Először is, a modern föderalizmus az osztott szuverenitás eszméjén alapozódik. Részint természetes a szuverenitás értelmezésének klasszikus elméletében, hogy az nem lehet osztott, hanem csak abszolút, megoszthatatlan stb. Ezzel a felfogással találkozhatunk Bodennél, aki az állami szuverenitás elméletének foglya, továbbá Hobbes-nál, aki talán a legkonzisztensebb az abszolutisztikus értelmezés megindoklásában, valamint Rousseua-nál, aki az állam helyett a népet tekinti a szuverenitás letéteményesének, s fenntartja annak minden abszolutisztikus és autoritárius tulajdonságát.

Az a tény, hogy a modern föderalizmus magában foglalja a szuverenitás megosztását, azt jelenti, hogy az összetevő részeknek le kell mondaniuk a szuverenitás egy részéről, s azt átvinni a közös államra. A modern föderációnak tehát megvan a maga politikai és jogi szubjektivitása, valamint korlátozott szuverenitása, amelyet az alkotmány osztott ki rá, de ugyanakkor a föderális egységek szuverenitása is korlátozott, ahogyan azt a közös alkotmány meghatározza. Az alkotmány, illetve a törvény uralma elmaradhatatlan előfeltétele a modern demokratikus föderalizmusnak. A jelenlegi (1974-es) alkotmány 281.

szakasza rendkívül széles hatáskört biztosít a szövetségi államnak, de más rendelkezésekkel ugyanakkor képtelenné teszi hatáskörének érvényesítésére.

A föderalizmus modern elméletével összhangban a szövetségi állam hatáskörét szűkíteni kellene, de a honvédelem és a külpolitika mellett akkor is a föderációnak kell bírósági garanciákat nyújtania minden csoport és polgár alapvető jogaira és szabadságaira és szavatolnia kell a gazdasági térség egységét, azaz a termelési tényezők szabad mozgását és a tulajdon minden formáját, függetlenül a föderális egységek határaitól.

A csoportidentitáshoz kapcsolódó problémák másik része abból ered, hogy Jugoszláviában – Szlovénián kívül – egyetlen föderális egységnek sincs nemzeti homogenitása, tehát nehéz lenne politikai megrázkódtatások és összeütközések nélkül, másutt pedig nem is lehetne valóra váltani a nemzeti államok eszméjét. Ennek legkifejezettebb példája Bosznia és Hercegovina. Nagy ellentmondás a föderalizmus jugoszláv elméletében és gyakorlatában az is, hogy elvei nem univerzális értékűek: az egyik szinten dicsért és propagált elveket egy másik szinten teljesen elvetik. Jó példa erre a nemzetek tanácsának eszméje, amely ugyancsak a szovjet modellből származik.

Ám bárhogyan is fogjuk fel a nemzetállamot – akár mint nemzetek fölöttit (azaz egy nemzet államát), akár mint az együtt élő nemzetek államát teljes politikai és gazdasági szuverenitással – ezek egyaránt megbontják azt a föderalizmust, amely a mai világ képződménye. Az etnikai föderalizmus tehát csak akkor lehet jó megoldás, ha koncepciója mérsékelt, s nem radikális és militáns.

Ezzel kapcsolatban más problémák is felvetődnek. Ismeretes, hogy a föderációkban külön viták folynak a megalakításukról szóló aktusok jellegéről. Elég csupán arra emlékeztetni, hogy az egymástól eltérő értelmezésekről az USA-ban több mint fél évszázadon át vitáztak. Ez a téma Jugoszláviában is rendkívül időszerű. Mind a két esetben, de erre lehetne még más példákat is említeni, azok, akik a konföderális megoldások felé hajlanak, az alkotmányt szerződésnek vagy megegyezésnek tekintik, amelyet egyoldalúan is fel lehet mondani az alkotó elemek szuverenitására hivatkozva. Ez esetben a társulás önkéntessége kerül előtérbe, amiből eredően a különválás természetes, legális és legitim lehetőség. A másik értelmezés szerint viszont az alkotmány tartósan kötelez, amit nem lehet egyoldalúan megszegni, tehát az általa szabályozott viszonyokat minőségileg csak úgy lehet megváltoztatni, ha megfelelő módosításokat eszközölnek benne. Az ilyen nézeteltérések kimenetele már ismert a föderalizmus történetéből.

Hasonló különbségek alakultak ki az elszakadási jog kérdésében is. A lazább konföderális kapcsolatok hívei a közös államon belül amellett kardoskodnak, hogy az elszakadás elidegeníthetetlen joga a nemzetnek. A nemzet a maga szuverén akaratával összhangban társulhat, egyesülhet, de el is hagyhatja a társulásokat. Azok ellenben, akik szerint a közös állami élet jóval több, mint valami időleges megállapodás, egészen másként magyarázzák az országalapítást és a közösség elhagyásának lehetőségét. Meg kell mondanunk, hogy amennyiben a konstitucionális aktus és a társulás/szétválás kérdésének egyoldalú értelmezését abszolút jognak tekintjük, akkor valójában semmiféle társulásnak és szerződésnek nincs különösebb értelme. Ez esetben az ismert *pacta sunt servanda*

elve helyett túlságosan tág értelmezést kap a kiegészítő *rebus sic stantibus*, ami a szerződések jellegének iszlám felfogása felé hajlik, lehetővé téve viszonylag könnyű felmondásukat.

A tény, hogy Jugoszlávia szerte vegyes a lakosság, soviniszta jelleget ad minden olyan kísérletnek, amely „etnikailag tiszta" föderális egységek létrehozására irányul. Ezek az eszmék a múltbeli rasszizmus bizonyos formáira emlékeztetnek és aggodalmat keltenek az etnikai csoportok körében, különösen azokban a föderális egységekben, ahol az ilyen követelések elhangzanak.[17]

Azok a rendelkezések és erőfeszítések, amelyek a nemzeti identitás szabad kifejezésének és minden nemzet politikai entitásának biztosítására irányultak, szintén kiváltottak bizonyos negatív következményeket, mivel ezeknek a megoldásoknak már az alkotmányos koncepciója is fogyatékos volt. Így például a nemzeti jelleg, tehát a nemzeti állam, a nemzeti gazdaság, a nemzeti szuverenitás, a nemzeti képviselet stb. fontossága oly mértékben kiemelt és túlzott volt, hogy az egyén mint polgár, és egészében a nép is teljesen a háttérbe szorult, s nem kapott megfelelő képviseletet. Funkcionális, választási és participációs értelemben a jugoszláv alkotmány megszüntette a népet annak *plebsi*, *démoszi* felfogásában.

A politikai elit fölfedezte a nacionalizmust mint új legitimációs alapját a policentrikus etatizmusnak, azért, hogy a maga területét állami és pártellenőrzés alá helyezhesse a föderális hatalom beavatkozása nélkül. A politikai elitnek ez a törekvése szoros összefüggésben állt megszállottságukkal a hatalomért és a föderáció ellenőrzéséért folytatott harcukban.

Nagyon nehéz elképzelni, hogy egy ilyen összetett országban, mint Jugoszláviában a maga sokféle különbözőségével, békés úton feloldhatók a politikai feszültségek és bármiféle olyan módon elkerülhetők a konfliktusok, amely figyelmen kívül hagyná vagy csökkentené a föderális egységek szerepét a szövetségi szintű döntéshozatalban. A föderális rendszer sok más országban is arra törekszik, hogy elkerülje az egyik etnikai csoport „majorizációját" a másik ellenében. Ennek megfelelően egy olyan összetett helyzetben, amilyen a jugoszláv, a többségi uralom elvét módosítani kell. Ez azonban, másrészt, csökkenti a polgár szerepét és jelentőségét, s ezzel globális értelemben aláássa, illetve csökkenti a demokrácia lehetőségét. Ezzel kapcsolatos egy kutató álláspontja, amelyet Lijphart említ. Eszerint Van den Berghe, aki az afrikai helyzetet vizsgálta, olyan következtetésre jutott, miszerint a plurális társadalmakban a demokrácia esélyei egyenes arányban állnak az alapértékekről vallott nézetek egybehangzásával, és fordítottan arányosak a kulturális pluralizmus fokával... Maximális kulturális pluralizmus esetén Van den Berghe szerint a demokrácia esélyei rendkívül csekélyek.[18]

A fentiekből olyan következtetésre kellene jutnunk, hogy a szövetségi döntéshozatali szervekben megfelelő helyet kell biztosítanunk az etnikai csoportok, illetve a föderális egységek képviselőinek (ami nem ugyanaz), valamint a polgárok képviselőinek. Valójában a föderális rendszerek mindenütt a világon ilyen elven alapozódnak. A jugoszláv rendszer rossz kivételnek számít.

A gazdasági fejlődés állandóan egyik gondja volt a jugoszláv kormányoknak, mint általában más országokban is. Eleinte e nemzeti egyenlőség eszméje ma-

gában foglalta az eljövendő gazdagsági egyenlőség eszméjét is, vagyis a gazdasági fejlődés azonos fokának elérését tűzte ki célul az ország minden részében. Persze, sokkal könnyebb volt egy ilyen tervet megfogalmazni és ilyen várakozást kialakítani a lakosság egyes részeiben, mint a célt elérni. A nehézségek elsősorban abból adódtak, hogy az ország különböző részeinek fejlettsége nagyon eltérő volt, s mindenütt mások voltak a lehetőségek és a (természeti, társadalmi és kulturális) feltételek is. A szövetségi kormány ilyen irányú erőfeszítései már 1950-ben szembe kerültek a fejlettebb országrészek csökkenő segítőkészségével, hogy hozzájáruljanak a fejletlen vidékek gyorsabb előrehaladásához, ahol ezenfelül még a lakosság szaporodása is nagyobb fokú volt, miközben visszaesett a termelékenység és a beruházások jövedelmezősége. Ez a gond odahatott, hogy a fejlettebb föderális egységekben fokozatosan elterjedt a vélemény, miszerint az egyetlen megoldás csak egy lazább föderáció lehet. Ebből eredt az a későbbi alkotmányos rendelkezés, amelynek értelmében, a gazdasági és pénzügyi kérdésekről a szövetségi képviselőház, vagyis a köztársaságok és tartományok tanácsa csak konszenzus útján dönthet. Ezenkívül a szövetségi kormánynak megtiltották, hogy bármiféle szövetségi alapokat hozzon létre és gazdasági beruházásokat segítsen azon felül, amit a fejletlen köztársaságok és Kosovo tartomány fejlesztési alapja előirányoz. Másrészt a gazdagsági élet összefűzése a szocializmus elavult és dogmatikus koncepciójával leszűkítette a kezdeményezések szabadságát, valamint a rendelkezésre álló anyagi és emberi erőforrások kihasználásának lehetőségeit. Ez vezetett el a lakosság frusztrációjához és elégedetlenségéhez, s tette tömeges jelenséggé a nacionalizmust mint ellenállási formát a fennálló rendszerrel szemben. Ez az ideológiai irányzat viszont, mint ismeretes, tele van szenvedéllyel és kizárólagossággal.

A fejlettebb köztársaságoknak az a törekvése, hogy megakadályozzák társadalmi javaik és nemzeti jövedelmük „kisajátítását" a szövetségi kormány által a kevésbé rentábilis projektumok és a fejletlenebb vidékek pénzelésére, egyik motívuma volt a jugoszláv föderáció átalakulásának az 1960-as évek végén. Ez a törekvés részint érthető. Minthogy azonban ezt a nemzetek gazdasági szuverenitásának elvével indokolták, ebből végül is kialakult a nemzetgazdaságok koncepciója, ami nagyon káros következményekkel járt. A föderális egységek protekcionizmusa és a gazdaság egyenkénti etatista politikai ellenőrzése a piac bezárkózását és fragmentációját idézte elő az egységes piac kialakulása helyett. A föderális egységek gazdasági szuverenitásának az lett a politikai eredménye, hogy regionális alapon termelődött újjá egy valamiféle etatista és félautoritárius ellenőrzés.

Így végül is megállapíthatjuk, hogy nagyon sok nehézséggel jár mindazoknak az intézményeknek a létrehozása, de még inkább működtetése, amelyek valamiféle etnikai föderalizmust kívánnak szolgálni. Ez a megoldás mindenképp bizonyos határt szab nemcsak a többségi elvnek, hanem a piacirányultságú gazdaság elvének is. A többségi uralom elvének régi bírálata a kisebbségi jogok hangsúlyozására alapozódott. Ez a kritika most még erősebbé vált a vegyes etnikai közösségekben, kiváltképpen, ahol a kisebbségi csoportok egységes területen élnek. Ez esetben a szecessziós irányzatok is nagyon erőteljesek, amelyekben általában sok az érzelem és az irracionális magatartás. Ez gyakran

megnehezíti a politikai elitrétegek együttműködését, ami sok szerző jogos észrevétele szerint nagyon fontos eleme lenne a föderális közösségeknek és konszociációknak. Általában alábecsülik az elitrétegek tartós hatalmi harcának szerepét és hatásait, s ebben a harcban az elitnek néha sikerül plebiszcitárius támogatásra szert tennie, jóllehet ennek eredménye távol esik minden demokráciától. Az ilyesfajta viszonyok egyúttal csökkentik azt a lehetőséget, hogy a kérdések jogszerűen, bírósági eljárások útján rendeződjenek, s növelik az olyan esetek számát, amikor a különböző elitrétegek „szuverén politikai akarata" kerül egymással szembe. Az egyik szerző szerint még a konszociáció is csupán az elit uralmának egyik formája, amely az etnikai proporcionalitás elvén alapszik.[19]

Az etnikai csoportok általában nagyságuk, politikai és gazdasági erejük, befolyásuk szerint is különbözőek. A többségi elv alkalmazása minden korlátozás és kivételezés nélkül gyakran nemcsak a kisebb, de a nagyobb csoportok számára is elfogadhatatlan, hiszen a kisebb csoportok koalíciója leszavazhatja őket. Az etnikai föderalizmust a demokrácia elméletének sok más elve is eltorzíthatja: az egyes komparatív entitások túlhangsúlyozása megfosztja jelentőségétől a polgárt; a csoportok egyenlősége egyenlőtlenné teszi a polgárokat; a vétójog olyan erőt kölcsönöz, ami nincs arányban az egyes csoportok lélekszámával, gazdagságával és befolyásával. A természeti erőforrások és a gazdasági-pénzügyi eszközök allokációja kérdésében az etnikai föderalizmus tovább növeli a nehézségeket, lelassítja a tőke és a munka áramlását, s ezzel kedvezőtlenül befolyásolja a gazdaság működését és eredményességét. Röviden szólva tehát a különböző föderális rendszerek tapasztalatai azt mutatják, hogy a többségi uralom elvének érvényesítése a többnemzetiségű államokban, de ennek korlátozása is egyaránt sok problémát idéz elő, s ugyanakkor negatív következményeket hozhatnak magukkal azok az elvek is, amelyeket azért vezetnek be, hogy kijavítsák azt, ami bizonyos helyzetekben lehetetlenné teszi a többségi uralom elvének érvényesítését.

Léteznek olyan bonyodalmas helyzetek, amelyek még azt is kétessé teszik, hogy mi a kisebbség és mi a többség. Így például egy etnikai kisebbség olyan területen élhet, amelyen túlnyomó többséget alkot, s ugyanott más csoportok is élnek, amelyek abban a környezetben kisebbséget képviselnek, de az egész államban a többséghez tartoznak. Egyes szerzők etnikai mérnökségről írnak. Ez különböző dolgokat jelenthet, de általában azt értjük ki belőle, hogy az etnikumok közötti viszonyokat ápolni kell, mert különben nehézségek támadnak. A kisebbség és többség természetesen relatív fogalom és sok minden attól függ, milyen szintig folyik a számlálás. Mindez a komszociációs mint az együttélés formája mellett szól, amelyet úgy lehet megszervezni, hogy sok előnyét magába foglalja az etnikai föderalizmusnak, s kiküszöbölje számos fogyatékosságát.

Az ún. etnikai föderalizmus feltételei között nehéz megteremteni a működő föderalizmus kívánatos mércéit pl. a közoktatásban, az egészségügyben stb., s ugyanakkor biztosítani a gazdasági és társadalmi élet különböző tényezőinek mozgékonyságát (a tőke, az emberek, az információk stb. mobilitását). Ugyanilyen nehéz, de mivel fontos, el kellene érni a föderális egységek határait átlépő

együttműködés kialakítását és fejlesztését. Ezzel kapcsolatosan két dolgot emlegetnek gyakran, s ezeket a politikai valóság is összekapcsolja: 1) a különböző részek elitrétegeinek politikai együttműködése, ami Lijphart szerint fontos eleme a konszociális demokráciának, 2) a lehetőség, hogy „a csoportoknak és egyéneknek legyen egy bizonyos számú politikailag releváns affiliációja, amely a föderális egységek határait is átlépi". Ez, S. M. Lipset szerint olyan tényező, amely növeli a demokrácia stabilitásának esélyeit.[20] A jugoszláv valóság és a más országokban zajló folyamatok azt mutatják, hogy a politikai elit mindig magának tartja fenn a csoportok közötti közvetítés jogát, s ezért csökkenti a közvetlen kapcsolatok lehetőségét az általuk ellenőrzött részek polgárai és szervezetei között. Saját hatalmuk növelése érdekében megkövetelik az elit közreműködését a kooperációs lehetőségek kiaknázásában. Így, egészében nézve, az elitrétegek, kiváltképpen, ha nem megfelelő az együttműködés közöttük, akadályozzák a csoportok társadalmi integrálódását. Daniel Elazar rámutat egy folyamatra, amely könnyen megfigyelhető az ország egész sorában, s amelyet a jugoszláv tapasztalatok is igazolnak: amíg az egész társadalom szintjén, vagyis az etnikai csoportok között az elit mindig a heterogenitást támogatja, addig abban a csoportban, amelyet ő ellenőriz, a legerélyesebben kényszeríti ki a homogenitást, [21] hogy kizárjon minden idegen elemet (etnikai, ideológiai, vallási és hasonló értelemben), s hogy megteremtse az ideológiai, vallási, s nem utolsósorban az „etnikai tisztaságot". Nagyon gyakori és erős tendencia ez szerte a világon, de ugyanakkor roppant veszélyes is, mint ahogyan a jugoszláv tapasztalatok is mutatják, mert erősíti a konfliktusokat és egészen a genocídiumig elvezethet.

Habár az etnikai föderalizmus megosztja a hatalmat, nem okvetlenül teremti meg a demokráciát. Ez a forma nem hozza létre a poliarchiát, legfeljebb csak bizonyos mértékű etnikai poliarchiához vezet, amelynek keretében a részek semmibe vehetik, sőt meg is vonhatják a polgárok jogait és szabadságait, méghozzá nemcsak azokét, akik más (kisebbségi) etnikai csoportba tartoznak, hanem még a „többség" tagjaiét is. Az etnikai föderalizmus a korporációs testületeket részesíti előnyben, nem pedig a polgárokat. A civil társadalom, a joguralom és a többi hasonló demokratikus intézmény megteremtése egy megfelelő politikai kultúra meglétét feltételezi. Ezzel szemben az etnocentrikus és parochiális politikai kultúra nem szolgálhat kívánatos eredményekkel, függetlenül attól, hogy ez a kisebb vagy nagyobb etnikai csoportokat (nemzeteket) jellemzi-e. Számunkra, úgy tűnik, hogy az említett „svájci modell", amely minden polgárnak azonos jogokat ad, valamint a konszociációs formák sokat javíthatnak az etnikai föderalizmus említett és más jellegű hibáin, de egészében nem változtathatnak rajta.

Nagy József fordítása

[1] Ezekkel a folyamatokkal számos tanulmány foglalkozik, melyek közül a következőket említjük: R. Schermerhorn *Comparative Ethnic Relations*, New York: Random House, 1970; *The Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, Vol. 432 (1977), ed. by Martin O. Heisler, The Ethnic Conflict in the World Today; Milton J. Esman (ed.) *Ethnic Conflict in the Western World*, Ithaca: Cornell University Press 1977. Az, amit egyes szerők „természetes állapotnak" tekintettek bizonyos államok viszonyában, amelyek állandóan hadban álltak egymással minden szabály nélkül (Hobbes, Spinoza), valójában az etnikai csoportok és tagjaik egymás közötti összetűzései voltak. Természetesen a „nemzet" fogalma is többértelmű (lásd később, mi mindent említ Walker Connor a „nemzet" fogalomkörében), és számos más terminus is homályos a tanulmányoknak ezen a területén. Amenynyiben, mégha csak a vizsgálat kedvéért is, feltennénk, hogy az okok és következmények szélesebb körét is figyelembe kell vennünk, s úgy kell tekintenünk az etnikumok közötti viszályokra, mint a nacionalizmusok egymás közötti leszámolásaira, amelyek átszövik a nemzetek és államok egymás elleni háborúit, akkor esetleg túlságosan is messzire mennénk, és eljutnánk egy másik, szomszédos területre. Ez hát a kutatásoknak egy olyan területére vezetne el bennünket, amelyen az a feltevés dominál, hogy a felülkerekedésért folytatott harc és a hatalmi harc tartós jellemvonása az ember természetének. Hans Morgentau ismert munkája (*Politics among Nations*, New York: A. A. Knopf, 1960) nem az első, amely abból a hipotézisből indul ki, hogy a hatalmi harc a végső meghatározója minden más viszályok lényegének. Mi nem bocsátkozunk itt bele azokba az álláspontokba, amelyekkel már Kantnál találkozhatunk, melyek szerint egy világkormány a föderális elvek alapján minden háborúnak véget vethetne a nemzetek között. Ám a Népszövetség, majd az Egyesült Nemzetek megalapításának motívumait is kétségkívül átszövik ezek az eszmék a világbéke megőrzéséről valamilyen konföderális alapon. Úgy gondoljuk, hogy a különféle institucionális megoldások sokat segíthetnek, de nem irthatják ki teljesen a konfliktusok gyökereit, de ellenőrzésük alá vehetik és megfékezhetik őket. Ez érvényes a föderalizmusra is. Az Egyesült Amerikai Államokban máig egy olyan föderális rendszer működik, amelynek alapjait még az 1787-es alkotmány vetette meg, de egy ilyen rendszer ellenére, amelyet jónak és hatékonynak tartanak, egyszer mégis belementek egy polgárháborúba, hogy „megoldják" azokat a problémákat, amelyeket a tagországok egymás közötti belső viszonyait érintették. De ez is csupán egy tapasztalat, akárcsak a mai Libanon. A mi témánkhoz, vagyis az etnikai összetűzések problémájához közelebb eső munkák: Robert Levin and Donald Campbell *Ethnocentrism: Theories of Conflict*, New York, John Wiler and Sons, 1972; Karl Deutsch *Nationalism and Its Alternatives*, New York A. A. Knopf, 1969 (a „nacionalizmus" mint „az azonos nemzetiségűekről, a honfitársakról való gondoskodás", ahogyan Deutsch értelmezi, csupán egyik vetülete a nacionalizmusnak; a másik vetülete pedig az, amit leginkább sovinizmusnak nevezünk; s van egy harmadik formája is, az agresszív és harcos nacionalizmus, amely arra törekszik, hogy valamilyen előnyökre tegyen szert más nemzetek ellenében); Pierre L. van den Berghe *The Ethnic Phenomenon*, New York and Amsterdam, Elsevier, 1981. Mivel a föderalizmus kapcsolatban áll a konfliktusok és a politikai integrációk megoldásával, lásd még: Daniel Elazar *Exploring Federalism*. Tuscaloosa. The University of Alabama Press, 1987 (különösen ennek két fejezetét: Miért a föderalizmus? és Mi a föderalizmus?).

[2] A görög eredetű etnikosz „nép"-et és „idegen"-t is jelentett, az etnosz pedig egyaránt lehetett csoport, társaság, csorda, törzs, nép, nemzet, de pogány is (a régi keresztény írók mindenkit „ethneának" neveztek, akik nem voltak keresztények, hasonló értelemben, mint amilyen a latin „gentes"). Az újabb időkben ezzel a kifejezéssel illetik azokat a kisebb csoportokat, amelyeket nemzeti kisebbségnek is neveznek, mert olyan államokban élnek, amelyekben általában más, nagyobb csoportok uralkodnak. A különböző kifejezések értelméről, amelyeket a különböző csoportok megjelölésére használnak, lásd Walker Connor „A Nation is a nation, is a state, is an ethnic group, is a...", *Ethnic and Racial Studies*, Vol. I., No 4. (Oktober, 1978); J. Rotschild, Ethnopolitis: A Conceptual Framework, New York, Columbia University Press, 1981. A. D. Smith *The Ethnic Revival*, Cambridge, 1981., amelyek egyebek között az etnikai tudat kialakulásának kérdésével is foglalkoznak a korábbi időszakok távlatából. Különben Fustel de Coulanges klasszikus műve, a *Le Cite antique* (1864) (*Antička država*, Belgrád, Prosveta, 1956) sok tartós jelentőségű megállapítást tartalmaz ebből a témakörből. Az etnikai tudat és a maga magáról alkotott kép mindig fontos szerepet játszik az egyes csoportok identitásának etnikai, nemzeti, vallási jellemvonásaiban. Ez a tudat és kép átszövi a csoport tagjainak életét számos előítélettel, téves önismereti, mitikus és irracionális elemmel és érzéssel, egyoldalú szemlélettel stb., ami megnehezíti a való igazságok megállapítását és a két vagy több csoport közötti ellentétek és vitás kapcsolatok rendezését.

[3] Max Weber a szerbek és a horvátok példáján szemlélteti véleményét, mely szerint ugyanannak a vallásnak a különböző áramlatai is alapot adnak az efféle differenciálódásnak (amihez azután természetesen más tényezők is hozzákapcsolódnak). Lásd *Privreda i društvo*, Belgrád, Prosveta, 1976. I. kötet, 334. old.

[4] Ali A. Mazrui *Post Imperial Fragmentation: the Legacy of Ethnic and Racial Conflict*, Denver, University of Denver, Studies in Race and Nations, I., 2., 1969–1970. Ezt írja: „Az identitásrobbanás világméretekben kiélezi az etnikai öntudat kérdését".

[5] Mint ismeretes, a második világháború után a nemzeti kisebbségek kérdését másként oldották meg, mint az első világháború után. Úgy vették, hogy a mindenki számára minden diszkrimináció nélkül egyaránt szavatolt egyéni politikai, polgári és más) jogok egyúttal a kisebbségi kérdést is megoldják. Mégis, amikor ezt a kérdést megvizsgálta, egy szerző így fogalmazott: „A kisebbségi kérdések csak egy olyan légkörben oldhatók meg, melyben az egyént magasabbra értékelik, mint az államot. Így valójában csak egy igazi megoldás létezik erre a problémára, mégpedig a svájci". Ezt Jászi Oszkár jegyezte fel egyik könyvismertetőjében (Oscar I. Janowsky *Nationalities and national Minorities*, New York, Macmillan, 1945). Az idézet forrása: Arthur W. Macmahon (ed.) *Federalism: Mature and Emergent*, Garden City, Doubleday & Company, 1955, p. 25.

[6] Vesd össze: Arend Lijphart *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*, Berkley and Los Angeles, University of California Press, 1969; és Jurg Steiner *Amicable Versus Majority Rule: Conflict Resolution is Switzerland*, Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1974.

[7] Jack Fisher, amerikai politológus, egyik tanulmányában az 1960-as évek elején hatékonynak ítélte meg azokat a kísérleteket, hogy a társadalom fragmentálásával előzzék meg az összeütközéseket, de szerinte Jugoszláviának ezért a jövőben nagy árat kell majd fizetnie a gazdasági életben. Lásd Jack C. Fisher *Yugoslavia – A Multinational State: Regional Differences and Adminisztrative Res-*

ponses, San Francisco: Chandler Publishing Co., 1966. Egy másik politológus ezt az időszakot Jugoszláviában a kommunális föderalizmus periódusának nevezte. Lásd William Dunn Communal Federalism: Dialectics of Decentralization in Yugoslavia, *Publius*, Vol. 5. No 2 (Spring 1975).

[8] A szovjet alkotmány 72. szakasza megadja az elszakadás jogát a szövetségi köztársaságoknak. Ez az egyetlen alkotmány a világon, amely ezt a jogot biztosítja, érvényesítésének lehetősége azonban a történelem és a mai idők tanúsága szerint rendkívül kicsi.

[9] Nemigen tanulmányozták még, hogy egyes esetekben miért oly könnyen, máskor miért oly nehezen változnak az etnikai identitás elemei. Könnyű megállapítani, hogy az USA-ban mindenki szívesen tekinti magát amerikainak, Svájcban pedig svájcinak, noha az utóbbiban, többé mint az előbbiben, megvannak a szűkebb nemzeti (etnikai) identitások is. A helyzetet mind a két esetben valószínűleg az könnyítette meg, hogy a régi identitásról nem egy idegen identitás kedvéért kellett lemondani, hanem mindannyian feladták korábbi identitásuk egyes elemeit és elfogadták az új identitást. Véleményünk szerint ezt a folyamatot két tényező segítette elő: az első az, hogy ennek a két országnak a polgárai teljes politikai jogokat és szabadságokat élveztek, s ez alapvetően meghatározta egyenrangú politikai státusukat; a másik pedig, hogy virágzó gazdasági, társadalmi és művelődési élettel rendelkező országokról van szó, melyekkel szívesen azonosítja magát mindeki, akinek erre lehetősége van.

[10] A konszociációról itt olyan értelemben beszélünk, ahogyan azt Arend Lijphart határozta meg munkáiban: *Democracy in Plural Societies*, New Haven, Yale University Press, 1977 (második kiadás 1980); *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven, Yale University Press, 1984; és „Non-Majoritarian Democracy: A Comparison of Federal and Consociational Theories", *Publius*, vol. 15, No 2 (1985 tavasza).

[11] Lijphart szerint az a plurális társadalom, amelynek részei ellentétben állnak egymással, s jóformán a definíciója is így hangzik (*Democracy in Plural Societies*, p.p. 3–4.).

[12] P. H. Claeys Political pluralism and linquistic cleavages: the Belgian case, St. Erlich and G. Wooton (eds.). *Three Faces of Pluralism*, Westmead (Engladn), 1980, és Frank Delmartino beszámolójának már a címében is az IPSA 1988. évi kongresszusán.

[13] K. C. Wheare *Federal Government* (1947), több kiadásban is; Arthur W. Macmahon (ed.) *Federalism, Mature and Emergent*, Garden City: Doubleday & Comp., 1955.

[14] Lásd: Pedro Ramet *Nationalism and Federalism in Yugoslavia*, 1963–1983, Bloomington, Indiana University Press, 1984; Jovan Mirić *Sistem i kriza*, Zágráb, CEKADE, 1984; és a Mirić-könyvvel kapcsolatos vita: *Prijepori oko političkog sistema*, Zágráb, 1984; Zvonko Lerotić *Federalizam višenacionalne države*, Zágráb, Globus, 1985; és *Jugoslovenska politička klasa i federalizam*, Zágráb, Globus, 1989; Vojislav Stanovčić *Federalizam – Konfederalizam*, Titograd, Univerzitetska riječ, 1986; Miodrag Jovičić *Putevi i stramputice jugoslovenskog federalizma*, Belgrád, Naučna knjiga, 1988 (második kiadás 1989); Pavle Nikolić *Federacija i federalne jedinice*, Belgrád, Hivatalos lap, 1989; Zdravko Tomac i Ciril Ribičić *Federalizam po meri budućnosti*, Zágráb, Globus, 1989; *Osnovi novog ustavnog uređenja Jugoslavije* (gyűjteményes kiadvány), Belgrád, SANU, 1990. A jugoszláv föderalizmusra vonatkozó eszmékről, javaslatokról, programokról és projektumokról a második világháború

előtti és utáni időszakból lásd: Branko Petranović i Momčilo Zečević *Jugoslovenski federalizam: ideje i stvarnost*, Belgrád, Prosveta, 1987, 2 kötet.

[15] Vesd össze: Carl J. Friedrich *Trends of Federalism in Theory and Practice*, New York, Praege, 1968; *The Yugoslav Expriment 1948–1974*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1978 (paperback kiadvány, lásd különösen a 7. fejezetet: The Price of Pluralism, amely leírja a konföderáció felé vezető utat, Towards Confederation); és Dennison Rusinow (ed.) *Yugoslavia: A Fractured Federalism*, Washington, Wilson Center Press, 1988. Hogy ez a folyamat hogyan ment végbe a politikai döntéshozatalban, azt ugyancsak egy amerikai egyetemi tanár írja le: Steven L. Burg *Conflics and Cohesion in Socialist Yugoslavia*, Political Decision Marking Since 1966, Princeton University Press, 1983.

[16] Daniel Elazar *Exploring Federalism*, pp. 223-265.

[17] Ivo D. Duchacek felhívja a figyelmünket azokra az intézkedésekre, amelyeket általában az etnikai homogenitás elérése céljából vettek igénybe, s megállapítja, hogy ezek az itézkedések „a barbár erőszaktól az enyhe embertelenségig" terjedtek, vagy a genocídiumtól az asszimilációig. Lásd: *Comparative Federalism The territorial Dimension of Politics*, New York, Holt, Rinehart and Winston, 1970.

[18] Arend Lijphart *Democracy in Plural Societies*, pp. 235.

[19] Pierre L. van den Berghe *Ethnic Phenomenon*, p. 191.

[20] S. M. Lipset *Politički čovek*, Belgrád, Rad, 1969, 112. old.

[21] Daniel Elazar „Federalism and Consociational Regimes", *Publius*, Vol. 15. No 2 (Spring, 1985): „Maguk a részek is hierarchikusan akarnak felsorakozni... így, ha egy koalíciós rezsim demokratikus lehet, ez még nem szavatolja, hogy a demokrácia jut túlsúlyba az összetevő részeken belül is..." (p. 32).

Rezime

Etnički federalizam i princip vladavine većine

Mnogo države u savremenom svetu suočavaju se sa problemom kakve političke i ustavne institucije da uvedu radi reševanja na trajnoj osnovi problema koji se javljaju zbog etničkih, nacionalnih, religijskih, jezičkih, i sl. razlika među grupama stanovništva. U našem veku se sve više pribegavalo federalizmu. To čini „etnički federalizam" izuzetno značajnom karakteristikom jednog niza današnjih država. Slučajevi su različiti, ali problemi se javljaju i u razvijenim i u zemljama u razvoju. Sve to pokazuje da je problem životnih zajednica i (konsocijacija) stanovništva različitog porekla ili karakteristika veoma raširen. Problemi se tiču političkih ustanova, ustavnih odredbi, političkih procesa i odnosa vezanih za pitanja (1) etničkog identiteta, (2) učešća u odlučivanju zajedničkim poslovima i (3) učešća u korišćenju društvenih resursa i raspodeli društvenog bogatstva.

U radu se daje osvrt i na iskustvo jugoslovenskog federalizma, uspostavljenog radi nacionalnog pitanja, koji je evoluirao od, kako ga je Fridrih nazivao „fasadnog" do današnjeg „konsensualnog" sa mešavinom elemenata federalizma i konfederalizma. Ukazuje se i da i iskustvo Jugoslavije, koje je u ovom pogledu veoma poučno, takođe otkriva ograničeni domet principa vladavine većine čim se radi o tzv. konsocijaciji tj. zajedničkom životu više različitih grupa, ali i na niz ograničenosti i nedostataka etničkog federalizma. Analizira se kakve granice i ograničenja etnički federalizam ili konsocijacija nameću principu i ustanovama vladavine većine i društvima (državama) sa „teritorijali-

zovanim" ili izmešanim etničkim grupama, i kako na te odnose utiče borba za vlast unutar političkih elita i na odnose između dotičnih društvenih grupa. Emocije i iracionalna ponašanja otežavaju saradnju političkih elita i smanjuju mogućnost i područje za rešavanje problema na temeljima pravnog sistema i kroz pravno-sudsku proceduru, a povećavaju broj slučajeva gde se sukobljavaju „suverene političke volje" elita. Posebno su složeni slučajevi enklava kad se jedna homogena manjina nađe u granicama političke vlasti druge grupe, relativne „većine" koja može i sama biti manjina u razmerama još šire društvene ili državne celine. Često pitanje „većine" ili „manjine" zavisi na kojem će se nivou vršiti „prebrojavanje" odnosno odlučivanje. Veto daje snagu koja može biti nesrazmerna brojnosti ili ekonomskom bogatstvu izvesne grupe. Alokacija ekonomskih izvora i sredstava stvara čitav niz teškoća i pod neodgovarajućim institucionalnim rešenjima može usporiti protok činilaca proizvodnje, utičući tako negativno na funkcionisanje i rezultate koje daje ekonomija. Analiza iskustava pokazuje da pored etničkog federalizma postoje velike mogućnosti korišćenja tzv. švajcarskog modela koji se zasniva na garantovanju svima jednakih individualnih prava i sloboda i konsocijacije u kojoj demokratsko formiranje i saradnja političkih partija i koalicija i kopartnerstvo predstavljaju rešenja koja su se pokazala uspešnima u razvijenim zemljama (napr. Švajcarska, Holandija).

Summary

Ethnic Federalism and the Principle of Majority-Rule

Many states in the modern world come face to face with the problem of defining and introducing the political and constituional institutions for solving the problems resulting from the ethnic, national, religious, linguistic, etc. differencies among the population groups on lasting base. In our century federalism has been selected more and more. Thus, „ethnic federalism" becomes an especially significant characteristic of a series of contemporary states. The cases are different but the problems appear in the developed as well as developing countries. All these show that the problem of life communities (consociations) of the population of different origin or characteristics is very frequent. The problems are aimed at political institutions, constitutional regulations, political processes and relations connected with the problems of (1) ethnic identity, (2) participation in making decision on common matters and (3) participation in the use of social resources and distribution of social wealth.

Attention is paid in the work also to the experience of Yugoslav federalism established owing to the national problems, being evolved, as it Friedrich called, from the „façadic" federalism to the present „consensual" one with the mixture of elements of federalism and confederalism. Implication is made, too that also the experience of Yugoslavia, being very edificatory in this respect, discovers the limited range of the principle of majority-rule as it concerns the so-called consociation i. e. common life of more different groups but also a series of limitations and imperfections of ethnic federalism. It is analysed which limits and limitations are imposed by ethnic federalism or consociation to the principle and institutions of majority-rule in the societies (states) with „territorilized" or mixed ethnic groups and how these relations and the relations among the concerned social groups are influenced by the struggle for power in the political èlites. The emotions and irrational behaviour make difficult the collaboration of the political èlites and decrease the possibility and the field for solving the problems on the basis of the

legal system and through legal-judicial procedure and increase the number of cases where the „sovereign political wills" of the èlite come into conflict. Especially complex are the cases of enclave when a homogenous minority finds itself within the sphere of political power of the other group, of the relative „majority" which may be itself a minority in the relations of a more wider social and state entirety. The question of „majority" or „minority" depends often on the level of „counting" i. e. marking decision. The veto gives power which may be in disproportion with the number of members or economic wealth of a group. The allocation of economic resources and means create a series of difficulties and under inadequate institutional solutions it may slow up the flow of the production factors, influencing in this way negatively the functioning and results which gives the economy. The analysis of experiences shows that beside the ethnic federalism, great possibilities exist for the application of the so-called „Swiss model" based on the guarantee of individual, for everybody equal rights and freedoms as well as consociation in which the democratic formation and collaboration of political parties and the coalitions, and co-partnership represent solutions which proved to be successful in the developed countries (e. g. Switzerland, Holland).

Silvo Devetak

NEMZETI ÁLLAMOK – POLITIKAI PLURALIZMUS – NEMZETI EGYENLŐSÉG – TOVÁBBLÉPÉS

Napjainkban a tudósembernek aktívan és alkotóan kell viszonyulnia az őt körülvevő világhoz, ha nem akar megrekedni a biztonságos, ám minden elméleti és gyakorlati értéket nélkülöző meditálás és moralizálás vakvágányán. Az általános szellemi elszegényedés körülményei közepette manapság minden eddiginél nagyobb szükségét látjuk, hogy tudással és szakmai módszerekkel kiterjesszük az életterünkül szolgáló világ tanulmányozását és olyan tapasztalati megismeréseket tárjunk az emberek elé továbbgondolás céljából, amelyeket évszázados igazságkutatása során halmozott fel a tudomány.

Csakhogy, mint Jacques Maritain keresztény filozófus is megmondta, volt, „a történelmi örökségben hiába is keresnénk kész recepteket gondjaink megoldására."[1] Magunknak kell ezeket elkészítenünk, a mai körülményeinkből és feltételeinkből kiindulva. Miközben mi magunk csak kicsiny részei vagyunk a planetáris civilizációnak és kultúrának, tekintet nélkül arra, hogy tudatában vagyunk-e ennek vagy sem. És egyéni meg közösségi magatartásunk is csak akkor nyer értelmet és történelmi súlyt, ha hozzá tudunk járulni valamivel – akár a legparányibb hozadékkal is! – az emberiség e közös kincstárának gyarapításához.

Mihamarabb meg kell szabadulnunk jelenkori valóságunk, s külön közvetlen környezetünk általános szkepticizmusától és irracionalizmusától, fel kell ismernünk újra az értelem és a tudás hatalmát, s ismét meg kell tanulnunk hinni a kiegyensúlyozott és érett magatartás értelmében. Mindez fokozottan érvényes, ha olyan kényes kérdésről van szó, mint a nemzetek közti viszonyok, melyek elválaszthatatlanok a hagyományoktól és az emberi közösségek kulturális modelljeitől, vallási érzületétől, a közegükben érvényes pszichológiai sztereotípiáktól és előítéletektől, politikai elkötelezettségüktől stb.

A jövőbe vezető utat csak akkor sikerülhet földerítenünk, ha világos és tárgyilagos képet alkotunk magunknak életkörülményeinkről, továbbá arról, hogy mi a modern, a jövőbe mutató, és mi az idejétmúlt, a visszahúzó. Nagyban folyik a túlhaladott erkölcsi, politikai és egyéb rendszerek értékeinek rombolása (abba az egyébként jogos kérdésbe most nem bocsátkoznék itt, hogy léteztek-e egyáltalán ilyen rendszerek vagy sem), de ugyanakkor felmerül egy lé-

nyegi kérdés is: fel tudunk-e állítani valami új értékrendet, mielőtt még lerombolnánk a meglevőt, nem szédülünk-e bele a keletkezett űrtől a kishitűség és visszafejlődés (még nagyobb) örvényébe?

A politikai pluralizmusnak épp attól jelentőségteljes a történelmi szerepe, hogy elegendő lehetőséget nyújt az emberi alkotóerő felszabadítására és olyan társadalmi közhangulatot teremt, amelyben egészséges versenyszellem uralkodik. Ebben rejlik az előnye az egyelvű politikai rendszerekkel szemben. A pluralizmus leegyszerűsített értelmezésével azonban nem lépnénk túl az üres szócséplésen és nem nyitnánk utat az oly szükséges előrevivő lelkesedésnek.

Tudományos ismeretek

Identitástudatunk elmélyítésében jelentős segítséget meríthetünk a népekről, a nacionalizmusról és a nemzetek közötti viszonyokról eddig kialakult tudományos ismeretekből. A francia forradalom „megrázó csatakiáltásával" – szabadság, egyenlőség, testvériség – megteremtette az öntudatos nacionalizmust, mely azóta is a legnagyobb egyéni erő a világon.[2] Elméletileg legalábbis az etnos újabb kori felélesztése, különösen Európában, a szociális és politikai társadalomszervezés alapkövévé nyilvánította a nemzeti kérdést.[3]

A nemzet és a nemzeti érdekek nevében próbálnak meg mozgósítani minden réteget, még azokat is, amelyek eleddig ki voltak zárva a szociális-politikai életből. Ily módon ötvözi a korszerű nacionalizmus egységes etnikai nemzetté (a „törvényerejű" népakarat letéteményesévé) az elitet és a tömegeket. Ugyanakkor kiterjeszti az etnikai közösség létének és tevékenységének értelmét a puszta kulturális és szociális szféráról a politika és gazdaság felségterületére. Ilyen alapokon jönnek aztán létre az etnos felélesztésének folyamatában a jelenkori etnikai-nemzeti mozgalmak politikai, gazdasági és egyéb programjai.

A nacionalizmus mint ideológiai mozgalom igyekszik uralma alá vonni és táplálni egy-egy társadalmi közösség (csoport) autonómiáját, egységét és azonosságtudatát. E közösség tagjaiból etnikai nemzetet próbál kovácsolni. Köztudott ugyanakkor, hogy az etnikai nemzet különféle módon és különféle feltételek között fejlődhet, s hogy ezek közül a területi állam és politikai közösség megalakítása a leggyakoribb. A népek szuverenitásának elve, az önrendelkezési joguk és kulturális diverzifikációjuk szilárdítja az öntudatát és igazolja a legitimitását azoknak a mozgalmaknak, amelyek az etikai közösség nevében tevékenykednek, ami kétségkívül újdonság az etnos régebbi felélesztési kísérleteihez képest.[4]

Moskowitz véleménye szerint a nemzeti kollektivitás glorifikálása lépett az emberi méltóság helyébe, s az egyéni autonómia kénytelen volt meghátrálni az állam mindenhatósága előtt. Egy eredetileg politikai jellegű, a kormány hatalmának korlátozására és a politikai jogok és személyi szabadságok biztosítására irányuló mozgalomból a nacionalizmus rövid időn belül metafizikus dogmává duzzadt, amely „az emberi önmegvalósulás legfennköltebb eszméinek és a kollektív akarat legmagasabb szintű inkarnációjának" kifejezőjévé lett".[5]

A nacionalizmus, mely a közelmúlt európai történelmében az „állam–nem-

zet" létrejöttének kovásza volt, egyszeriben levedlette liberális köntösét és hallatlanul agresszívvá és türelmetlenné lett bárminemű, az övétől eltérő politikai vagy etnikai-népi modellel szemben az „állam–nemzet" keretein belül, amely a legkisebb mértékben is veszélyeztetni látszik exkluzivitását és totális birtoklásvágyát. E szemszögből nézve a „nemzeti állam" egyike volt a legperfidebb módozatoknak az egyes benne élő nem-uralkodó etnikai szubjektumok egyenlőtlenségének leplezésére.[6] Erről tanúskodik az egyes franciaországi (aquitánok, bretonok), angliai (walesiek, skótok) és egyéb etnikai csoportok körében tapasztalt nagyfokú asszimiláció is.

A jugoszláv valóság

A nacionalista mozgalmak elburjánzása Jugoszláviában valószínűleg azoknak a folyamatoknak a folytatása, amelyek a XIX. sz. végén és a XX. sz. elején zajlottak le a délszláv népeknél, különösen pedig azon mozgalmaké, amelyeket az internacionalizmus és a szociális forradalom nevében fojtottak el a második világháború végén, illetve próbáltak meg leplezni és elnyomni a legkülönfélébb módon később is, valahányszor életjelet adtak magukról. Annál nagyobb erővel törtek most a felszínre. A politikai helyzet alakulásából ítélve Jugoszlávia lakosságának nagy része úgy véli, hogy a „nemzeti állam" a legmegfelelőbb intézményes kerete a népi, szociális, gazdasági és egyéb érdekeik megvalósításának. Az elképzelés, amely legújabban a Szerb Tudományos Akadémia memorandumában látott napvilágot, gyorsabban válik valóra, mint gondolni lehetett volna.

Lényegében a nemzeti államok kialakítását célzó elkésett folyamatokról van itt szó, melyek Európában jobbára már a század elején lezárultak. És lehet, hogy éppen ezt a történelmi késést tudjuk majd javunkra fordítani. Alkalmunk nyílik rá tudniillik, hogy a régi jó és rossz európai tapasztalatok ismeretében megtaláljuk a nacionalizmus destruktív természetének ellenszerét és elkerüljük az „állam–nemzet" negatív következményeit.

Mindenekelőtt egyrészt meg kell végleg szabadulnunk a bolsevik állam maradványaitól, másrészt pedig útját kell állnunk a jakobinus állam negatív jellegei kibontakozásának. Mindkét állam eljátszotta a maga történelmi szerepét. Maradványaik helyébe egyre inkább egy ésszerűen szervezett, demokratikus és laikus állam eszméje lép, mely állampolgárainak egyenlőséget szavatol minden tekintetben, továbbá békét meg jólétet, és egyenlő esélyeket az alkotótevékenység kifejtésére; minden egyebet pedig szabad választás tárgyává tesz, akár egyénről, akár politikai, szociális, kulturális és más asszociációkról vagy egyesületekről van szó.[7]

A kultúra, tudomány és oktatás stb. terén foganatosított legutóbbi rendezőintézkedésekből ítélve nálunk ennek pontosan az ellenkezője történik. A „nemzeti állam" (illetve a nevében fellépő elit) magához ragadott minden illetékességet a nevezett társadalmi tevékenységek tekintetében és úgyszólván az államigazgatás sui generis részévé tette őket. Az óriási pénzeszközökről, amelyeket a gazdaságtól von el e célra, az állami költségvetés logikája szerint dönt,

ahelyett, hogy e célra – legalább az olyan tevékenységek esetében, mint a tudomány és a kultúra – külön parastatális, szakszerűen, felelősségteljesen és demokratikusan igazgatott nyilvános alapokat létesítene.

Nemzeti államok, emberi jogok és kisebbségvédelem

Továbbra is nyitott tehát egy sor gyakorlati kérdés az emberi jogok és a kisebbségvédelem terén, s ezeket mindenképp rendezni kell a „nemzeti államok" új alkotmányaival. Vitathatatlan tény, hogy az etnikai nacionalizmus nem helyettesítheti a politikai demokráciát a népen „belül". Ez a totalitarizmus új formája volna, melyben az egyént megfosztanák a választás szabadságától és teljesen alávetnék az etnikai csoport, illetve az ennek nevében döntő politikai-kulturális elit „akaratának, diktátumának".

Nem arról van itt szó, hogy az új alkotmányokba át kell írni a nemzetközi instrumentumok emberjogi elveit és rendelkezéseit, és meg kell tiltani a faji megkülönböztetés minden formáját (volt már példa ilyen összeollózásra), hanem arról, hogy e normák lényegét kell oda beoltani és újakkal kiegészíteni, amelyek összhangban lesznek sajátos feltételeinkkel és szükségleteinkkel.

Az új politikai-, szociális-gazdasági- és tulajdonviszonyok közepette például meg kellene őrizni és tovább kellene fejleszteni az állampolgároknak az (önigazgatási) participációra való jogát a nyilvános alapok irányításában, valamint a gazdasági és szociális kérdésekben való döntéshozatalban, miközben meg kell akadályozni az e joggal való visszaélés lehetőségét, azt, hogy a munkakerülés, a tehetségtelenség, a felelőtlenség és az illetéktelenség védelmének eszközévé váljék.

Előbb vagy utóbb felmerül majd annak a kérdése is, hogyan védjük meg az állampolgár szabadságát és egyéniségét a „nemzeti állam" beavatkozásától. Az új alkotmányokban szavatolni kell az állampolgárok és a kisebbségek megfelelő bírósági védelmét, továbbá annak lehetőségét is, hogy nemzetközi bírósági vagy szakmai-politikai intézmények előtt „járják ki igazukat". Új parlamentáris és parastatális testületeket (emberjogi bizottságok, ombudsmanok stb.) is kell létesíteni, az emberi és kisebbségi jogok védelmével kapcsolatos konkrét eljárások lefolytatására.

A kisebbség tisztelete alapvető politikai elve minden demokratikus társadalomnak. A pártpluralizmus azonban – mint előtte a szocializmus sem –, önmagában még nem szavatolja a kisebbségvédelmet. E téren, sajnos, nem sok tanulnivalónk van Európától, hisz az is csak most tesz rá szégyenlős kísérleteket, hogy megoldást találjon a kisebbségek és regionális kultúrák védelmére (hogy a szomszéd országokban a szlovénséggel szemben tanúsított barátságtalan magatartásról most ne beszéljek).

Az új rendszer kiépítésében abból kellene kiindulni, hogy a kisebbségeknek joguk van a véleményalkotásra önnön filozófiai, politikai, vallási és más felfogásukkal összhangban. Szabadon kell dönteniük az életüket és fejlődésüket érintő kérdésekben, akár közvetlenül, akár participáció útján a döntéshozatali folyamat minden szintjén annak a „nemzeti államnak" keretén belül, amelyben élnek.

És megfordítva: a tágabb közösség nem kényszerítheti rá többségi döntés alapján a kisebbségre a maga politikai, gazdasági vagy egyéb megoldásait, illetve kulturális szabványait. A kisebbségnek joga van az „állampolgári engedetlenségre" az olyan többségi döntések végrehajtása esetében, amelyek veszélyeztetnék etnikai szubjektivitását, illetve szociális-gazdasági és politikai-szervezési létalapját.[8]

Felelősségteljes feladat előtt állunk tehát: hogyan szavatoljuk az új alkotmányokban a kisebbség védelmét és fejlődését célzó érvényes jogokat és hogyan alakítsunk ki olyan újakat, amelyek méltóképp bizonyítanák, hogy az új társadalom valóban demokratikus?[9] Itt elsősorban a kisebbségek kollektív jogaira gondolok. Ezek közül a legkomplexebb az, amely az önrendelkezést szavatolja, mely magában foglalja egyebek között az irányítás jogát (a különféle területi, funkcionális, perszonális és egyéb autonómia útján is) és az etnikai terület védelmének jogát (a természeti kincsek használatát, az ökológiai egyensúly fenntartását, a lakosság etnikai összetételének megőrzését stb.)

Újra kell rendezni a kisebbségek jogát az önigazgatási szerveződésre az államszövetség egész területén, a nemzetközi együttműködésre való jogát (nem csak az anyaországra értve), és a nem kormányzati jellegű nemzetközi szervezetekbe való bekapcsolódásának jogát. Demokratikus és pluralisztikus alapokra épülő nyelvi és művelődési politikát kell kidolgozni, mely egyenrangúan kezeli a kisebbségi kultúrákat, s nemcsak tömegében, hanem tartalmilag és intézményes szempontból is.[10] Meghatározásra vár még az a kérdés is, hogyan határozzuk meg az új alkotmányokban a „nemzeti állam" viszonyulását a regionális autonómiákhoz (és regionális szubkultúrákhoz), amelynek megvalósulásáról csak a nyilvános alapok kezelésének decentralizációja és a „policentrikus" állampolitika feltételei között beszélhetünk.

Mai többkultúrás társadalmunkban tehát a benne élő etnikai szubjektumok egyenjogúsága kapcsán újabb és újabb nyitott kérdésekkel és problémákkal találjuk magunkat szemben, amelyekre képtelenség megoldást találni az elavult elméletek, illetve a társadalmi törvényszerűségekről kialakított sztereotíp elképzelések alapján. Általánosságban elmondhatjuk, hogy korunk többkultúrás ipari (és posztindusztriális) társadalmának egyik leglényegesebb gondja az, hogyan őrizze meg szociális mobilitását és gazdasági-technológiai integritását úgy, hogy tiszteletben tartsa közben a területén élő szubjektumok kulturális és nemzeti különbözőségét. Ha sok is még az ismeretlen, az alapigazság kézenfekvő: „egységet", „szociális békességet" stb. ma már képtelenség egyetlen (vagy néhány) etnikai közösségnek a másikkal (vagy a másokéval) szembeni politikai, gazdasági vagy kulturális hegemóniája révén „kivívni". Új, korszerűbb megoldásokat kell tehát keresnünk.

Az új államszövetség (konföderáció) humánus küldetése

A „nemzeti államok" új szövetsége (konföderációja) fentebb javasolt szervének vagy szerveinek illetékességi körét és tevékenységének módját megegyezéssel és nem alkotmánnyal kell meghatározni (a konföderáció kifejezést azért

használjuk zárójelben, mert véleményünk szerint itt nem klasszikus konföderációról, hanem valamiféle sajátos államszövetségről van szó). Az adott keretek között abba most nem bocsátkozunk, hogy mit tartalmaz majd a „nemzeti államok" szövetségéről szóló megállapodás és hogyan lehetne az eddigi (jócskán megfizetett) tapasztalataink alapján másként rendezni egymás közti viszonyukat.

Minthogy példaképp többnyire az Európai Gazdasági Közösséget szokták emlegetni, feltételezhetjük, hogy a leendő új államszövetség (konföderáció) bizonyos tekintetben egységesebb lesz a mai Jugoszláviánál. Az Európai Közösségben ugyanis a „nemzeti államok" nem korlátozhatják egyoldalúan a szabad tőke- és munkaerőáromlást, a szabad kereskedelmet, a határok nyitottságát stb.: 1992 után pedig még magasabb szintre lép integráltságuk. Ami a jugoszláv államszövetséget illeti, a lényeges újdonság abban lesz, hogy a közösség alapját a „nemzeti államok" szuverenitása képzi majd, s ezek azon dolgaikat, amelyeknél közös érdekeket fedeznek fel, megállapodással rendezik, a többit pedig szuverén módon, ami azt is jelenti, hogy egymástól akár teljesen eltérően is, a saját szükségleteiknek és feltételeiknek megfelelően.

Az emberi jogok és a kisebbségvédelem tekintetében a tagállamoknak az alapító okmányukban kötelezettséget kell vállalniuk, hogy tiszteletben tartják az emberi és a kisebbségi jogokat, és hogy egymás közti megállapodásokkal fogják rendezni „saját" kisebbségeiknek az anyaországgal való együttműködést az új államszövetség egy vagy több tagállamában (az egységes kulturális térség szellemében). Hasonló módon kell majd rendezni a migráció útján más etnikai közegbe került dolgozók emberjogi és etnikai jogait is.

E szövegösszefüggésben nyitott kérdésként marad még, hogy milyen lesz majd Kosovo Autonóm Tartomány státusa az új államszövetség (konföderáció) keretein belül. Szakszempontból ez esetben is három ius congens dologból kell kiindulni. Először, a nem albán lakosság teljes védelmének szükségességéből, beleértve az etnikai összetétel védelmét is azon a területen, amelyen él. Másodszor, az albán etnikai közösség önrendelkezésre való jogának tiszteletben tartásából (amelyet azonban nem lehet kiegyenlíteni az elszakadási joggal, mely nemzetközi-jogi szempontból is az egyik legvitatottabb eleme e jognak), és harmadszor abból a feltételezésből, hogy Kosovo SZAT politikai státusának végleges rendezése nem az új államszövetség (konföderáció) dolga, hanem a tagállamok egyikén belüli viszonyok kérdése, amit a tagállamnak olyképpen kell rendeznie, hogy azzal ne veszélyeztesse a többiek érdekét.

Összegezés

A nemzeti érzés talán minden más adottságnál jobban áthatja az ember szellemét és létét. Olyan jelenségről van szó, ahol az anyagi és a szellemi szorosan összefonódik és ahol az irracionalizmus könnyen fölébe kerekedhet az értelemnek. E tekintetben a nemzeti érzés olyan, mint Janus, a kétarcú görög isten. Arca egyik felén a nemzeti tudat, nyelv és kultúra fennkölt kifejezését mutatja, a másikon pedig tüzet és kéngőzt okád mindenre, ami más, miáltal csak még

jobban elmélyíti a szakadékot maga és a másik nép értékrendszere között, túlhangsúlyozza a különbözőséget „köztük" és „mi köztünk", szenvedést okoz, halált és általános pusztulást.

Ezért igyekeznünk kell sarkig tárni az ajtót a napjaink nacionalizmusa szülte alkotó erő előtt. Ez ugyanis messze fölébe nő minden létező, embereket összekötő vagy elválasztó hálónak és érdeknek. Hiábavaló lesz azonban minden igyekezetünk, ha nem tudjuk megzabolázni a nacionalizmus pusztító természetét. Először tehát igyekeznünk kell elkerülni azt, amire John Stuart Mill figyelmeztet az 1848-as európai eseményekkel kapcsolatos kommentárjában, ahol azt mondja, hogy a nacionalizmus „közömbössé teszi az embert bármely emberfaj jogai és érdekei iránt, azt az egyet kivéve, amely vele azonos nevet visel és azonos nyelvet beszél."[11]

A nacionalizmus ilyetén értelmezése olyan elszigeteltségbe taszítana bennünket, amely napjainkban jószerivel elképzelhetetlennek látszik, hisz ellentmond a minden téren bőségesen megnyilvánuló planetáris összekötő folyamatoknak. A magunkba zárkózás, bármely földrajzi irányban történjék, oda vezetne, hogy véglegesen lecövekelnénk a mai, „közép-európai provincia" szinten, azaz „európai" szomszédaink továbbra is csak úgy tartanának bennünket számon, mint kiváló munkaerőforrást, állandó vevőt az elavult technológiájukra, ügyefogyott partnert gyanús profitüzelmeikhez és háttérvásárlóerőt bevásárló-központjaiknak.

Életkörülményeink viszont alapos politikai, szociális, gazdasági és más változásokat sürgetnek és radikális társadalmi átszerveződést. Azzal, hogy az egyik hatalomtartó elit helyébe másik lép, még ha a „nép szuverenitása" nevében teszi is, semmi egyebet nem csinálunk, csak fújjuk tovább a régi nótát, némileg módosított hangszerelésben. Hogy ez valóban így van, mi sem bizonyítja szemléletesebben, mint az a tény, hogy igen gyorsan kialakult egy új szociális réteg, amely valójában a legkevésbé sem érdekelt a gyökeres társadalmi változások tekintetében, s a politikai hatalomra pusztán azért van szüksége, hogy megtarthassa és megszilárdíthassa általa önnön pozícióit a társadalmi vagyon felosztásában, illetve önnön helyét a társadalom szociális ranglétráján.

Mindezt tekintetbe véve leszögezhetjük, hogy társadalmunk megváltoztatása korántsem mutatkozik könnyű feladatnak. Egy sor gazdasági, szociális, politikai és egyéb tényező összehangolt tevékenységére lesz szükség. Előtte azonban nem árt tudatosítani, hogy az azért túl szép lenne, ha csak úgy kritikátlanul lemásolhatnánk a fejlett világ egészen más anyagi és szubjektív körülmények közt született megoldásait. Ellenkezőleg, minél hamarabb meg kell szabadulnunk mitologizált Európa-képünktől!

A magunk környezetében hasznosítanunk kell annak minden bevált és humánus vívmányait, ugyanakkor elvetnünk mindent, amit maga az európai tudomány idejétmúltnak, embertelennek nyilvánított, s mint ilyet koloncnak tekint az európai s ezzel együtt a planetáris civilizáció fejlődése szemponjából. Minél hamarabb hozzá kellene látnunk kóros mazochizmusunk és öngyalázásunk gyógyításához. Csak ezután kezdhetjük el ismét tisztelni és becsülni önmagunkat, kezdhetünk el bízni saját adottságainkban és lehetőségeinkben, csak

ezután tudjuk magunkból kicsiholni a megújuláshoz és a továbblépéshez oly elengedhetetlen erkölcsi erőt.

Szilágyi Károly fordítása

Jegyzetek

[1] Jacques Maritain: Confession de foi (1941), V: Notes et Documents, n. 27 (1982), 3. lap
[2] M. Moskowitz: The Politics and Dynamics of Human Rights. Ocean Publications, Inc. Dobbs Ferry, New York, 2. lap
[3] A. Smith: The Ethnic Revival in the Modern World. Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, 1981
[4] A. Smith, idézett mű, 18. lap
[5] M. Moskowitz, idézett mű, 2., 3. lap
[6] Silvo Devetak: Manjine, ljudska prava, demokratija. NIŠRO Oslobođenje, Sarajevo (1989), 21. lap
[7] Erről bővebben: S. Devetak: Nove tendencije u međunarodnoj zaštiti ljudskih i etničkih prava manjina. Sveske, Sarajevo, 1989. 26-27. és 39-40. lap
[8] S. devetak, uo. 40. lap
[9] A kisebbségvédelem újabb törekvéseiről bővebben: S. Devetak: Manjine, ljudska prava, demokratija, idézett mű, 189-269. lap
[10] Erről bővebben: S. Devetak: Ethnic Policies in Multicultural Societies. Revija za narodnosna vprašanja – Journal of Ethnic Studies, Ljubljana, 1989., 22. szám, 9-13. lap
[11] John Stuart Mill: Vindications of the French Revolution of February 1848. Disertations and Discusions Political, Philosophical and Historical, III. Boston, W. V. Spencer, 1868., 382. lap

Rezime

Nacionalne države – politički pluralizam – jednakost narodnosti – razvoj...

Nacionalno osećanje prožima ljudski duh i postojanje možda jače od svih ostalih čuvstava. Radi se o takvoj pojavi, gde su materija i duh tesno povezani i gde iracionalizam lako nadvladava razum. Moramo učiniti sve da izbegnemo to na šta Džon Stjuart Mil upozorava u svom komentaru vezanim za evropske događaje 1848., gde kaže da nacionalizam čini čoveka indiferentnim prema pravima i interesima bilo koje ljudske rase izuzev one koja ima isto ime i govori istim jezikom.

Takvo shvatanje nacionalizma bi nas gurnulo u takvu izolaciju kakva se danas čini gotovo nezamislivom, pošto je u suprotnosti sa procesima planetarnog povezivanja koje se raznovrsno ispoljava na svim poljima. Zatvaranje u sebe bi dovelo do toga da bismo se „zabetonirali" na današnjem „srednje-evropskom provincijskom" nivou, tj. naši „evropski" susedi bi nas i dalje smatrali odličnim izvorom radne snage, stalnim kupcem njihove zastarele tehnologije, nespretnim partnerom u njihovom sumnjivom profitnom mešetarenju i drugorazrednim kupcem za njihove šoping-centre.

Međutim, naši životni uslovi vape za temeljnim političkim, socijalnim, ekonomskim i drugim promenama i radikalnom društvenom reorganizacijom. Ako na mesto vladajuće elite stupi neka druga, čak i ako to čini u ime „suvereniteta naroda", time smo postigli jedino to da se i dalje peva ista pesma samo u donekle izmenjenoj instrumentaciji.

Menjanje našeg društva nije nimalo lak zadatak, jer će biti potrebno usaglašeno delovanje čitavog niza ekonomskih, socijalnih, političkih i drugih činilaca. Međutim, to znači da treba što pre da se oslobodimo naše predstave o mitologiziranoj Evropi, primenivši sve vredne i humane tekovine, ali odbacivši sve što je sama evropska nauka proglasila zastarelim, nehumanim i kao takvo, balastom sa aspekta razvoja evropske, a istovremeno i planetarne civilizacije.

Summary

National States – Political Pluralism – Equality of Minorities – Development

Human spirit and existence are possessed by national feeling probably more than by any other mental power. It is about such a phenomenon where material and spirit are closely interwoven and where reason may be easily overruled by irrationality. We have to try to avoid the danger about what John Stuart Mill warns us in his commentary on the European events of 1848, where he says that nationalism makes us insensible of the rights and interests of any human race except that one which has the same name and speaks the same language.

Interpretation of nationalism of this kind would push us in such a seclusion which seems to be practically unthinkable nowadays, for it is inconsistent with the integrating planetary processes, appearing in various forms in all the fields. Withdrawing into ourself would lead us to a definitive „embedment" on the present level of a „province of Middle Europe", i.e. our „European" neighbours would continue to treat us as excellent resources of labour force, standing customer for their outdated technologies, clumsy partner for their suspicious profit-yielding jobbing and second-class buying power for their shopping centres.

However, our conditions of life urge for thorough-going political, social, economic and other changes and radical social reorganization. Replacing one ruling élite with another one, even if it is done in the name of „peoplés sovereignty", we only continue to sing the same song in somewhat modified instrumentation.

The transformation of our society does not absolutely prove to be an easy task. Co-ordinated activities of whole series of economic, social, political and other factors will be necessary. To this, however, we have to free ourself from the mythologized Europe-image as soon as possible. We have to exploit its well proved and human achievements but, simultaneously, we must reject everything, being declared outdated and inhuman by European science itself, which treats it as a burden from the point of view of development of the European and, at the same time, planetary civilization.

Végel László

A KISEBBSÉGEK KÖZÉP-KELET-EURÓPAI KÜLDETÉSE

Napjainkban tanúi vagyunk a századvégi közép-kelet-európai értelmiség szenvedélyes önazonosság-keresésének. Kedvező jelet látunk ebben a törekvésben, mert szélesebb (tehát európai) távlatokban gondolkodva kutatja az önazonosságot. Jó érzékkel ismerte fel, hogy nemcsak a politikában kell megtalálnia önmagát. Havel és Konrád egyaránt *antipolitikáról* beszél. Mi ezúttal arra keresünk választ, milyen esélye van a *kisebbségi antipolitikának* Közép-Kelet-Európában.

Az éppen előttünk lezajló társadalmi változások bizonyítják, hogy ebben a térségben az értelmiségi önvizsgálat érzékenyen előrejelezte a „békés forradalmat", amely szelíd, de viharos erővel hatott. Ez a vihar megtisztította a levegőt; régi, rozoga épületeket sodort el, de mindeddig csak a politikai életben hatott. Sok akadályt ledöntött, de feltárta az eddigi pusztaságot, szellemi sivárságot is. Azt a pusztaságot, amelyet csak ezután kell megtermékenyíteni. E nélkül a közép-kelet-európai térségben legfeljebb az egydimenziós politikai demokrácia születhet meg, de ez önmagában még nem ad megnyugtató választ arra a kérdésre, hogy milyenek lesznek ennek a demokráciának a polgárai. Maga a politikai szerkezet csak részben orvosolja a régi sebeket. A felszínen végigsepert a politika vihara, a talaj mélyén történelmi értékek rejlenek, amelyek csak akkor lesznek korszerűek, ha nem maradnak archeológiai fétisek, hanem új energiákká válnak, vagyis ha az új politikai keretekben kialakuló közösségek szellemi vagyis minőségi reformot is vállalnak. *Ezt a szándékot nevezem antipolitikának.* A jelen pillanatban a közép-kelet-európai közösségek elsősorban *a nemzetállam érvényesítésével,* annak kritikátlan dicsőítésével foglalkoznak, ami azt jelenti, hogy a közép-kelet-európai megújhodás még politika burokban, vagyis a kezdet kezdetén áll.

Közép-Kelet-Európában a legszentebb eszmény és a legnagyobb mártír a nemzetállami ember lett. De ne feledjük el, ez is *állami ember,* akit elsősorban nem saját személyi autonómiája, hanem a *nemzeti érdekek sokszor tekintélyelvű* szolgálata mozgósít.

Nincs szándékomban senkit letéríteni erről az útról, annál is inkább, mivel megjelenését szükségszerűnek tartom. De ennek a helyzetnek az állandósulása a közeljövőben egy *újkonzervatív* Közép-Kelet-Európát eredményez.

Lehetetlen felsorolni az előttünk álló politikai feladatokat. Az európai modell érvényesítését közvetlen és gyakorlati célnak tartom, s úgy vélem, ezeknek az új politikai formáknak a kialakításával olyan faladatokat vállaltunk, amelyeknek a buktatóival nem is vagyunk még tudatában. Ezért óhatatlanul szembe kell néznünk a kérdéssel, miként alakítjuk át a nyugat-európai politikai normákat közép-kelet-európai arcúvá. Ezzel feltárul előttünk a golbális szellemi önazonosság megfogalmazása.

Közép-Kelet-Európa szellemi térképét jelentős kortárs-értelmiségiek kísérelték meg korszerűen meghatározni. Miközben reményfosztottan éltek, gondolataikkal anticipáltak. E térség szellemi önazonosságát vagy átmenetinek tartották vagy pedig nosztalgikus felhangokkal, de mégis kételkedtek lehetőségében. Vagy pedig sajátos, de mielőbb meghaladásra váró peremvidéki képződményt láttak benne. Gondolataikban gyakran megjelenik a feltételezés, hogy fantazmagorikus zsákutcában tévedtünk el, amelyben háttal állunk egy álomnak. Gondolunk elsősorban Danilo Kiš, Konrád vagy Kundera munkásságára.

Ezek az értelmiségiek az egypártrendszer ideológiai és kulturális modelljeivel szembeszegülő ellenzéki magatartást, a tragikus önazonosságvesztést vagy pedig az aktív kívülállást vallották kiemelkedő értékeknek. A hangsúly tehát a *független, ellenzéki, a demokratikus gondolkodáson* volt. Az ideológai béklyókat felszabadító *általános emberi emancipáció* kerül előtérbe. Tiltakoztak az előttünk elterülő romhalmaz ellen, amelynek már nem volt semmiféle alapja. Mindebből azt a tanulságot vonták le, hogy a hagyományos közép-kelet-európai értékek felmorzsolódtak, ezt a térséget az azonosságvesztésből fakadó kényszerű azonosságtrauma, a ki nem teljesedett történelem végzete vagy pedig a hiányérzet pántjai kapcsolják össze. Tehát a *negatív értékek* képviselik a sajátosságot. Ezek a jellemző vonások azonban átmenetiek, ami azt jelenti, hogy az identitástudat fájdalmas sebhely, s ha egyszer ez a seb begyógyul, akkor Közép-Kelet-Európa elveszti sajátosságát, ami magától értetődő, hisz a sajátosságok antidemokratikus, feudális, fejlődésképtelen hagyományból tevődtek össze.

Ez a várva-várt gyógyulás azonban előbb kezdődött, mint hittük, és félő, hogy tanácstalanul állunk előtte. Eddig az volt a kérdés, miként lehet szívósan ellenállni a katonai, a politikai, az ideológiai megosztottság szellemének. Ez az ellenállás volt a legfontosabb metafora, amelynek keretében legfeljebb arról lehetett álmodozni, miként lehetne *érzéstelenìteni* a jaltai kés okozta sebhelyeket.

A változás tervét az ellenzéki értelmiség tervezte, de a tervet jórészt a *nemzetközpontú polgári réteg* váltotta valóra. Ebben a folyamatban roppant nagy energiák szabadultak fel, ennek hatása alatt a nemzeti érdekeket spontán módon előtérbe helyező középpolgárság ideiglenes szövetségre lelt a nem nemzetközpontú stratégiában gondolkodó kritikai értelmiségi réteggel. A szövetség jellegét az is meghatározta, hogy a változások előbb következtek be, mint legelszántabb hívei remélték. Egyszóval: felkészületlenül ért bennünket. Éppen ezért időszerű a közép-kelet-európai sajtásságok újbóli átgondolása *Mi ma ennek a fogalomnak a pozitív tartalma?* Rendelkezik-e egyáltalán pozitív értékekkel? Milyen esélye van egy olyan sajátos értékhálónak, amelyet nem a tör-

ténelmi nyomor kényszerűsége szült, hanem az itt élő népek szabadelvű hagyományaiban rejtőzik?

Kérdésünk joggal tartalmaz némi aggodalmat. Ezek a hagyományok ugyanis nem képviselnek folyamatos történelmet, s időszakos megjelenésük is sok bizonytalan pontot tartalmaz. A bizonytalanságra jellemző, hogy például az említett mindenképpen demokratikus érzületű szerzők – s nemcsak ők, hanem a kérdés számos kiváló szakértője – alig vagy pedig nem foglalkoztak a közép-kelet-európai kisebbségek szerepével és helyével az új demokratikus átrendeződésben. Ez annál is inkább feltűnő, mert az egyik legbonyolultabb, legvitatottabb problémakört éppen ezek az etnikai csoportok képviselik. Ezt a reálszocialista ideológiák nem tudták megoldani, inkább elmérgesítették. Ugyanakkor az is közismert, hogy e régió egyik sajátosságát éppen ezek az etnikai csoportok képviselik. Külön nyomatékot ad a kérdésnek, hogy az átrendeződés után szinte napok alatt kiderült, hogy a *kisebbségi kérdés a közép-kelet-európai demokrácia leggyengébb láncszeme.* Bizonyos feszültségek csökkentek, vagy eltűntek, de helyükbe újak léptek. Félő, hogy rövid időn belül kiderül, a reálszocialista ideológiák felszámolásával még nem történt meg a közép-kelet-európai eltorzult történelmi hagyomány kritikai átértékelése. Az egyik ilyen torzulás mindenképpen a kisebbségi kérdés hagyományos szemlélete.

Úgy véljük, e kérdés minden vetülete nem tekinthető át politikai és jogi megközelítéssel, a szellemi és kulturális szempontoknak is érvényesülniük kell. S hogy a megannyi *rejtett dimenziót* érzékelhessük, el kell tűnődnünk, hogy a hagyományos nyugat-európai mércék segítségével lefektetett demokrácia-fogalom kellőképpen rugalmas-e a megfelelő diagnózisra. Bizonyára, hogy nélküle megoldhatatlan. De ha nem alkalmazzuk saját körülményeinkre, akkor félő, hogy az egypártrendszerű társadalmak betegségtünetei érzéstelenített formában gyűrűznek majd tovább, vagyis represszió nélkül kerül sorra a kisebbségek lassú elhalására a demokratikus nemzetállam bokrában. S ezzel elkezdődik – hogy Kunderát parafrazáljuk – Közép-Kelet-Európa *második tragédiája.*

Osztjuk Kundera véleményét, hogy Közép-Kelet-Európa *első tragédiája* a zsidók exodusa, kiirtása volt. De azok az összekötő hajszálerek, amelyeket kiépítettek, formálisan nem semmisültek meg, csak nem működnek. Ezt a szerepet azonban idővel vállalhatják az egyelőre még félénken jelentkező, az európai modernizációs folyamatok peremére szoruló, azok elől óvatosan, védekezően meghátráló nemzeti kisebbségek. Közép-Kelet-Európa legnagyobb paradoxona az, hogy a megfélemlített, a görcsösen védekező, sokszor a hagyományelvűségbe bezárkózó nemzeti kisebbségekre hárult az összekötőszövet faladata. A dilemma érthető, hisz a kisebbségek történelmi tapasztalata egy lassú agóniát tételez fel, ami az elmúlt évtizedekben egyébként is felgyorsult: az összekötőszövet elsorvadása tehát evidens. Közép-Kelet-Európa második elszegényedése természetesen régi keletű folyamat, valójában a nemzetállamok militáns megszületésével egyidejű. Miközben a nemzetállamok hisztérikusan védik saját érdekeiket, öntudatlanul is rombolják a közép-kelet-európai önazonosságtudatot.

Ebben az ellentmondásban tárul fel a kisebbségek sajátos közép-kelet-európai küldetése.

A kisebbségek alapvetően, vagyis egzisztenciálisan megoldatlan helyzete meghiúsítja európai emancipációjukat, ennek az emancipációnak az elmaradása pedig eltorzítja a közép-kelet-európai nemzetállamok demokratikus esélyeit. A nemzeti kisebbségek helyzetét, státusát e térség országaiban különbözőképpen határozták meg. Az emberi jogok szempontjából találhatók *viszonylag* színvonalas megoldások, de továbbra is jellemzőek az emberi jogokat sértő helyzetek. De a színvonalas megoldások gyenge pontja, hogy a nemzetállamok pártállami változatai a nemzetállami logikával közelítették meg a kisebbségi kérdést, s nem a demokrácia ügyével azonosították. Az egypártrendszerű társadalmakban a demokrácia, a jogállamiság elsikkasztása eleve lehetetlenné tette a kisebbségi kérdés demokratikus kérdésként való tárgyalását. Sokszor a „pártállami esernyő" alól a kisebbségi elit szembe is került a demokrácia ügyével. Az új európai átrendeződés viszont szükségszerűvé teszi, hogy a kisebbségi kérdés a demokratikus stratégia fontos mozzanatát képviselje.

Az európai integrációban a kisebbségi kérdés nem elhanyagolható próbakő. Az integráció szelleme eleve feltételezi az általános, minden országra kiterjedő és egyaránt érvényes normák kidolgozását. Jelenleg ambivalens törekvéseknek vagyunk tanúi. A normákat meghozó államok megfelelőnek tartják viselkedésüket, az anyaországok pedig sok kifogást emelnek ellene. Gyakori, hogy egy-egy ország mindkét szerepet vállalja, attól függően, hogy az adott pillanatban melyik helyzetből beszél. Feltűnik azonban, hogy a kisebbségi kérdés szorosan összefügg a demokrácia fokával. S e téren kikristályosodik az a nézet, hogy a demokratikus minőség egyik fontos ismérve a *pozitív diszkrimináció* alkalmazása. Politikailag ez célravezető megoldásnak ígérkezik.

Szellemileg viszont számos új kérdés vetődik fel. A kisebbségiek saját államukban általában a szellemi, politikai, kulturális marginalizálódás útjára kényszerülnek. Ez a marginalizálódás lejátszódhat alacsonyabb vagy magasabb szinten vagy pedig a kényszerhelyzetre való válasz formájában. Az anyaországhoz való viszonylatban pedig olyan csoportot képeznek, amelyről *politikailag* kell gondot viselni, viszont kulturálisan inferiorikus szerepet szánnak neki. Elsősorban azt várják tőle, hogy az anyaország szellemi arculatának *utánzatai* legyenek. *A marginalizálódás folyamata itt is lezajlik.* Ezek a kultúrák tehát kétoldali félreértésnek vannak kitéve. A kisebbségi kultúra a maga autonóm, vagyis kisebbségi emancipáltságában mindeddig nem vált a közép-kelet-európai sajátosságok gerjesztőjévé.

Ez a feldaraboltság napjainkban is lehetetlenné teszi, hogy a kisebbségi kultúrák közép-kelet-európai érvénnyel emancipálódhassanak. A teljes értékű kisebbségi emancipáció, a *kettős identitástudat* elmaradása viszont (esetleg demokratikusabb feltételek között) további marginalizálódást eredményez, sérülékennyé teszi ezt a régiót.

A cél tehát nem az állam és az (anya)nemzet közötti bizonytalan ingadozás, a *sizofid kisebbségi állapot,* hanem a kisebbségi létezés kettős identitásának sajátos európai/–kozmopolita meghatározása, amelynek eredményeképpen, az anyaországhoz és a saját államához való viszonyában termékeny és *alkotói* egyensúly alakul ki, amely nem csonkítja sem az állampolgári sem pedig a nemzeti hovatartozást. Vagyis, a jogegyenlőség mellett az antipolitika szellemében

ki kell alakítani azt a globális szellemi, kulturális stratégiát, amely a *kisebbséget mint kisebbséget* európai szinten emancipálja. Ez a heterogén, bizonyos fokig *hibrid kultúra* nyilvánvalóan európai távlatú kezdeményezést vállalhat magára.

Hogy ez tényleges szellemi lehetőség legyen, sajátos intézményes feltételeket igényel. Ezért fontos lenne (1) állandó jellegű, kormányoktól független közép-kelet-európai kisebbségi kerekasztal létrehozása, amely rendszeresen napirendre tűzi a kisebbségek gazdasági, politika, kulturális állapotát, s új kezdeményezésekkel léphet fel az illetékes kormányok elé; (2) egy európai kódex kidolgozása a kisebbségről; (3) a kisebbségek európai kulturális integrációját szorgalmazó, a nemzetállamoktól független kulturális alap létrehozása.

Rezime

Misija manjina u centralno–istočnoj Evropi

Autor naglašava novi vid angažovanja nacionalnih manjina u evropskim procesima prestruktuiranja. Nakon promena u srednjoj i istočnoj Evropi se ispostavilo da se pitanje nacionalnih manjina pokazalo najslabijom karikom u lancu u toku demokratskih promena ovog regiona, koja deformiše i sam demokratski proces. Rešavanju problematike nacionalnih manjina mnogo bi doprinelo i to, ako bi svima postalo jasno da upravo ove etničke grupe mogu doprineti formiranju specifične centralno-istočne evropske svesti o identitetu, a njihova uloga bi mogla biti takva kakvu su imali, po Milanu Kunderi, Jevreji pre drugog svetskog rata. Nacionalnim manjinama predstavlja veliki paradoks što one moraju rešiti zadatak velikog otvaranja Centralno-istočne Evrope, uprkos tome što u interesu odbrane sopstvenog identiteta često pokazuju tendencije zatvaranja u sebe. Nakon raspada jednopartijskih društava, Centralno-istočna Evropa, koraknuvši na put demokratije, može da dokaže verodostojnost svojih namera upravo menjanjem ove situacije. Jedna od posledica toga je emancipacija nacionalnih manjina u Evropi.

Summary

The Mission of Minorities in Middle–Eastern Europe

The author emphasizes a new type of engagement of minorities in the European reorganizing processes. After the changes in Middle–Eastern Europe it has become evident that the question of minorities proved to be the weakest link in the chain in the course of democratic changes of this region, which deforms also the democratic process. It would be a great contribution to the solution of problems of minorities, if the fact would be recognized that exactly these ethnic groups could contribute to the formation

of specific identity consciousness of Middle–Eastern Europe and they could have a role like the Jews had had it, according to Milan Kundera, before the 2nd World War. It is a great paradox for minorities that they have to bear the task of realizing the great opening in Middle–Eastern Europe, however, at the same time, in the interest of defending their own identity, they give very often evidence of secluding tendencies. After the failure of one-party societies, Middle–Eastern Europe, entering the path of democracy can prove the truthfulness of their intentions, exactly by changing this situation. One of the consequences of this is the emancipation of minorities in Europe.

Sergej Flere

DEMOGRÁFIAI VÁLTOZÁSOK ÉS VÁLTOZÓ NEMZETISÉGI VISZONYOK

1. A társadalom felvilágosító munkával történő radikális átalakításának reális lehetőségeire vonatkozó elméletek, köztük a szocialista, marxista és a pozitivista elképzelések és leginkább abból a feltevésből indulnak ki, hogy az emberek partikuláris közösségei és a társadalom partikuláris szervezeteinek formái észbeli eszközökkel, a társadalmi viszonyok bölcsebb megszervezésével is túlhaladhatók. Még amikor ezekben az elgondolásokban – taktikai okokból vagy a valós meghatározók tiszteletben tartásával – az univerzalista társadalmi szerveződést a valamivel távolabbi jövőbe helyezik át, akkor is elmondható, hogy a modern társadalom radikálisan új, emancipatív jellegéről szóló tanítások arra a feltételezésre épülnek, miszerint az etnikai kérdés megoldásában nemcsak a népművelés és a félreértések kiküszöbölése, hanem az általános világgazdasági fejlődés, a gazdasági hatékonyságra való törekvés törvényszerűsége, az iparosítás, a termelés és a társadalom tudományos szerveződése, valamint a demográfiai átszövődés és egybeolvadás is fontos szerepet játszik. Ezek a felfogások azonban eddig csak részlegesen – úgy is mondhatnánk, csak kis részben – igazolódtak, habár a gazdasági univerzalizálódásnak mindezek a folyamatai, továbbá a népművelési törekvések, a tudomány és a közoktatás kiteljesedésének irányzatai valóban bekövetkeztek és mélyreható változásokat idéztek elő a világ minden részében. Ha Európáról van szó, és külön Közép- illetve Kelet-Európáról, akkor ezek a folyamatok a társadalom modernizálásával bizonyos egyenetlenségeket hoztak felszínre, s jóllehet e változásokat univerzális integrálódásnak tekinthetjük, a nemzeti kérdés megoldásában nem tudtak a gyökerek mélyére hatolni. Emiatt ez a kérdéskör továbbra is rendkívül időszerű, s minden romanticista beállítottság nélkül is olyan „sorskérdésként" fogalmazódik meg, mint a múlt századbeli gondolkodók esetében, bár a fejlettebb környezetekre talán kevésbé vonatkoztatható.

Ebben a kontextusban külön is említést kell tennünk a szocializmusról mint olyan rendszerről, amely magára vállalta a nemzeti kérdés megoldásának feladatát, de az előállt helyzet tanúsága szerint ebben teljes kudarcot vallott, hiszen ezt a kérdést csupán ideiglenesen a háttérbe szorította, s most a „társadalmi mechanika törvényei" szerint bekövetkezett a reakció. A szocializmus alap-

vető elve az volt, hogy a nemzeti kérdés önmagától rendeződni fog a szociális kérdés megoldásával: amikor majd minden téren megszűnik a kizsákmányolás, a hatalmi elnyomás és a megtorlás, akkor ilyesmi nemzeti viszonylatokban sem fordulhat majd elő. Ma még nehéz lenne eldönteni, hogy a szocializmus immanensen képtelen-e a nemzetiségi viszonyok rendezésére, vagy csupán egy bizonyos szocializmus konkrét adottságairól, történelmi tehertételéről, intézményes megoldásairól és reális viszonyairól van-e szó. Mi mindenesetre olyan helyzetbe jutottunk, hogy a nemzetiségi viszonyok tekintetében a szocializmus egy roppant terhes, nyomasztó örökséget hagyott ránk, amellyel a társadalomnak, Kelet-Európán kívül is, még évtizedekig, sőt tovább is szembe kell néznie.

2. A nemzetiségi viszonyok alakulásában és a nemzeti közösségek jellegének változásaiban nagy szerepe van a „számok játékának", méghozzá nemcsak a többség és a kisebbség kölcsönös viszonya, hanem a nemzet fennmaradását biztosító minimális embertömeg megléte tekintetében is. A számoknak ebben a játékában – egyes vélemények szerint – külön jelentősége van a 7 %-os lakossági részaránynak, ami kritikus határvonalát képezi a politikai életben megfelelő „súllyal" való részvételnek. Nem ismeretesek viszont az ellentétes irányban ható számjegyek: hol van az a határ, amelyen túl egy közösség válságos helyzetbe jut és a megsemmisülés veszélyébe sodródik, ami ugyancsak etnikai jellegű összeütközéseket válthat ki.

A többnemzetiségű közösségekben rövidebb-hosszabb távon nyilván természetszerűen következnek be változások a különböző etnikai csoportok egymás közötti arányszámaiban, s ilyen szempontból a nálunk tapasztalható változások sem képeznek kivételt. A rendelkezésre álló hivatalos statisztikai adatok szerint a Jugoszláviában élő nemzeti kisebbségek számbeli összetételében és az összlakossághoz viszonyított arányszámaiban a következő demográfiai változások mentek végbe a háború utáni időszakban:

	1948 (%)	1981 (%)
Albánok	750 421 (4,76)	1 730 364 (7,72)
Bolgárok	61 140 (0,39)	36 185 (0,16)
Olaszok	79 575 (0,50)	15 132 (0,06)
Magyarok	496 492 (3,14)	426 866 (1,90)
Németek–osztrákok	55 337 (0,35)	10 114 (0,05)
Románok	64 095 (0,41)	54 954 (0,24)
Ruszinok–ukránok	37 140 (0,23)	36 098 (0,16)
Szlovákok	83 626 (0,53)	80 334 (0,36)
Törökök	97 954 (0,62)	101 191 (0,45)

(Adatforrás: Jugoslavija 1918–1988. Statisztikai évkönyv. Belgrád. Szerb Statisztikai Intézet.)

A fenti kimutatás jól szemlélteti a nemzeti kisebbségek mozgásában kifejezésre jutó irányzatokat: az albánokon kívül minden nemzeti kisebbségnek folyamatosan csökken a részaránya Jugoszlávia lakosságának összetételében. Ez

a csökkenés abszolút értékű is, kivéve még egy hagyományos iszlám népcsoportot, a törököket (akiknek egészen különleges az esete, hiszen lélekszámuk 1953-ban elérte a 259 535 főt, s akkori részarányuk 1,53 %-os volt). Feltételesen azt lehetne tehát mondani, hogy a keresztény felekezetű nemzeti kisebbségek kevésbé rezisztensek az asszimilációs folyamatokkal szemben, ezenkívül valószínűleg kisebb mértékű és fokú a fertilitásuk, s kisebb az ellenállásuk a denacionalizációs irányzatokkal szemben. Arról nincsenek adataink, hogy ebben a lemaradásban milyen szerepe van a kivándorlásnak. S történik mindez a nemzetiségek érvényesülését szolgáló közoktatási, politikai és más intézkedések közepette és ellenére, melyeket azonban itt – ismeretesek lévén – nem részletezünk.

3. Viszonyaink között, mint sajátos jelenség, külön figyelmet érdemel a jugoszlávság kérdése. Megjelenési formája kettős jellegű: a jugoszlávság (kvázi) etnikai önazonosulást jelenthet, de kifejezhet egy általános értelmű lojalitást és érzelmi kötődést is Jugoszláviához. Bármelyik vonatkozásáról is legyen szó azonban, ma szinte bocsánatkéréssel kell kezdeni, ha egyáltalán beszélni akarunk róluk. Néhány megjegyzéstől mégsem zárkózhtunk el:

a) A jugoszlávság mint etnikai identifikáció, amely az elmúlt évtizedben öltött formát, nem tűnhet el a társadalmi valóság felszínéről, mert különböző forrásokból táplálkozik, és részint reaktív folyamat, amelynek kiváló táptalajt nyújtanak a mai partikularizmusok. Ez a kvázietnikai tudat valószínűleg gyakran hemerikus, az a hit övezi, hogy csak a „különbségek túlhaladása" vezethet el egy igazságosabb, megmentett közösséghez. Másrészt azonban aligha állíthatjuk, hogy a társadalmi életben végbemenő folyamatok, amelyek kollektív jellegű értékekben és hatásokban mutatkoznak meg, valóban hozzájárulnak az etnikai jugoszlávság érvényesüléséhez, habár a reformfolyamatok közepette ezek a források sem elhanyagolhatók. A közvetlen megfigyelés alapján mégis azt mondhatjuk, hogy a jugoszlávságot ma sok csapás éri, ezért minden egyén számára külön kihívást jelent, és sokakat arra késztet, hogy a szűkebb identifikálódás más, érzelmileg megbízhatóbb vizeire evezzenek.

Ennek ellenére ma még nehéz lenne megjósolni, hányan fogják magukat nemzeti hovatartozásukra nézve jugoszlávoknak nyilvánítani a jövő évi népszámlálás alkalmával. Szerintem azonban ez a szám nem lehet lényegesen kisebb a korábbinál (5,4%), hacsak nem erősödik a társadalmi türelmetlenség velük szemben, s nem fokozódik a megbélyegzéstől való félelem.

b) A jugoszlávság másik formája esetében a helyzet valamivel világosabb. Minden társadalom (társadalmi rendszer) megköveteli a lojalitást és az áldozatkészséget, noha a mai körülmények között ez már nem ennyire egyértelmű. Nem egyértelmű, mert nincsenek olyan helyzetek, mint „Durkheim paradoxon"-ában, melyben a szociális és természeti kataklizmák a társadalom kohézióját erősítik. Nem egyértelmű helyzettel állunk tehát szemben, s a kataklizma, a külső fenyegetettség hiánya elősegítheti a belső feszültségek és a dezintegrációs folyamatok erősödését, amelyeket a mai életből mindannyian jól ismerünk. Ez a fajta jugoszlávság tehát mindenképp a maga mélypontja felé közelít.

Ezzel kapcsolatban említést érdemel még a többsíkú identifikáció is. Maga a fogalom, amikor az egyén valamely kollektivitással azonosul (kollektív identi-

fikáció), nem vitás. Ha azonban szubjektív viszonyulásként fogjuk fel, mint kötődést valamely objektíve fennálló társadalmi csoporthoz, akkor el kell ismernünk többrétűségét (nemi, kor szerinti, osztálybeli, foglalkozási, regionális stb. identifikálódás). A dolgok természeténél fogva tehát az identifikáció összetett jelenség. Maga az identifikáció azonban mint referenciális keret és – individuális vagy kollektív – mozgatóerő nem azonos erősségű minden rétegnél, míg a politikai ténykedésben a nemzeti identifikáció rendkívül erőteljes. Megközelítő pontossággal azt mondhatjuk, hogy minél gazdagabb és eltérőbb funkcióiban az adott közösség más közösségekhez viszonyítva, annál jelentősebb a vele való identifikálódás az egyén személyiségjegyei és politikai tevékenysége szempontjából.

A dolgok természetből adódóan azonban a nemzeti vagy etnikai identifikáció is többrétű jelenség. Legalábbis ritkán fordul elő, hogy ez az identifikáció teljesen egyértelmű és belsőleg tagolatlan. Így a svájci helyzetet elemezve A. D. Smith nemcsak a nyelvi különbségek alapján tagolja az etnikai (nemzeti) identifikálódást, hanem megkülönbözteti egymástól a felekezeti identifikációkat is. Emellett identifikálódhatnak egyének a régiók alapján is, ahol élnek, s ez is beleszövődhet, egybeolvadhat az etnikai önazonosulással. Mindezek (etnikum, régió, vallás, s kisebb mértékben maga a nyelv is) magukban hordoznak bizonyos „kollektív emlékezetet" (aminek nem kell okvetlenül igaznak és objektívnek lennie). Az etnikai identifikáció tehát nem kristály tisztaságú (vagy csak ritkán olyan), hanem sokrétű és különböző hagyományokban gyökerezik. Még összetettebbé tehetik a migrációk: léteznek amerikai olaszok, szino-vietnamiak stb.

A szociológiai obszervációnak figyelembe kell vennie azt a körülményt is, hogy Európában milyen változások mennek végbe a gazdasági, politikai és kulturális integrációk alapján. Az utóbbi vonatkozásban külön ki kell emelni a világméretű televíziós műsorszórás és kommunikáció jelentőségét, amelynek következményei ma még felbecsülhetetlenek. Mindenesetre ilyen keretek között ma már egy „európai identifikációról" is beszélhetünk, amely igazi értelmében nem etnikai jellegű, de egy napon esetleg ilyen jelleget ölthet. A már említett objektív tényezők hatása mellett az európai azonosságtudatra nagy befolyással lehet annak népszerűsítése az Európai Közösség vagy más politikai szubjektumok részéről. Megjelenése ezenkívül empirikus is lehet (egyes még közöletlen tanulmányok szerint nálunk is), noha ennek egyelőre meghatározatlan, profilirozatlan a formája. Tartalma azonban még teljesen tisztázatlan, s felvetődik a kérdés: nem „üres héj"-e az egész? Miféle közös értékek, milyen mítoszok, milyen kollektív emlékek adnak szimbolikus tartalmat ennek az identifikációnak? Európa egységes közösségként való működése azonban (a hűség, az identitás jelképeire) megteremtheti, ami szinte törvényszerű a társadalmi történések folyamatában, a maga szubjektív formájú „európai mitológiáját", amely elsősorban a kereszténység múltjára alapozódhatna, de kiterjedhetne más történelmi eseményekre és személyiségekre is.

Úgy tűnik azonban, hogy az azonosulás e tágabb (jugoszláv, európai, általános emberi) dimenziói nem eléggé hatékonyak, ha összetűzésekre kerül sor, amikor megkezdődik a visszarendeződés a korábbi identifikációk szűkebb for-

máiba, ami csak fokozza és élezi a szembenállást. Más szóval, az identifikációs folyamatok összeütközések útján vagy természetes módon mennek végbe.

4. Saját szűkebb és tágabb környezetünket vizsgálva fontosnak tartjuk megkülönböztetni egymástól az „elsődleges" és a „másodlagos etnicitás" fogalmát (amelyet elsőként E. K. Francis alkalmazott). Ilyen értelemben (részint Francis-tól eltérően) elsődlegesnek tekinthetjük az „autochton" (törzsökös) közösségeket, míg a másodlagos etnicitásokat a bevándoroltak képezik, akik saját etnikai identitásukat tartalmilag másként értelmezik. A másodlagos etnicitás tapasztalatai mindenekelőtt az új világ megteremtésének olvasztókemencéjéhez kötődnek, amely elsőként Amerikában kezdett működni a betelepedés hatására. Abban az új világban is bebizonyosodott azonban, hogy a *melting pot*nak korlátozott a hatása és a mértéke. Egyének, családok és egész etnikai közösségek kutatják ma saját „gyökereiket", keresik önnön eredeti identitásukat. A szűkebb, hagyományos etnikai azonosságtudat tehát még az amerikaiak esetében sem veszett a semmibe. Legfeljebb részint kívül került a politikai szférán. Ez a politikamentesség olyan értelemben is érvényes, hogy ezek a másodlagos etnikai közösségek nem törekszenek saját területi kötöttségű szuverenitásuk megvalósítására (olyan haza megteremtésére, melyben etnikai közösségük szuverenitást élvezhetne). Ezen a politikai értelmezésen kívül azonban ezek az etnikai közösségek is politikai nyomásgyakorló csoportokat alkothatnak a politikai életben (s teszik is ezt eredményesen), tehát politikai eszközökkel törekszenek a saját közösségük fennmaradását biztosító érdekeik kielégítésére. Tevékenységük súlypontja mégis a kultúra területére tevődik át: őrzik saját közös nyelvüket és népszokásaikat, ápolják „nemzeti értékeiket", de társulnak is saját tagjaik érvényesülése végett.

A mi jugoszláv, illetve közép- és kelet-európai körülményeink között a migráció további folytatódására, s ezzel együtt a másodlagos etnicitás jelenségének erősödésére számíthatunk. Ez nem lesz azonos sem az amerikai, sem valamely más szekundáris etnicitással és diaszporikus jelenséggel, de számolni kell vele, akárcsak az európai integrációkat és kiegyensúlyozatlanságokat követő másfajta erősödő jelenségekkel, amelyek még az új millenneum küszöbén átlépve is tartósak lesznek. A legszerencsésebb megoldás az lenne, ha a másodlagos (nem pedig az elsődleges) etnicitás kérdését nem politizálnánk el mint jelenséget, ami megfelelő kulturális, intézményes, gazdasági és törvényhozási feltételek kielégítését igényelné.

5. Hosszú távon arra lehet számítani, hogy a nemzetiségi kérdés a politikai szférából fokozatosan áttevődik a politikán kívüli élettérbe. Igaz viszont, hogy ilyen előrejezések már a múlt évszázadban is elhangzottak, méghozzá gyakrabban is, mint mostanában, anélkül, hogy igazán valóra váltak volna.

A nemzeti kérdés tehát ezután sem veszíti el jelentőségét, de bizonyos mértékben várhatóan mégis csak háttérbe szorul a posztindusztriális és posztmodern társadalom felnövekedésével. A posztmodern társadalmat és a posztmodern értékeket nem könnyű oly módon meghatározni, hogy korrespondeáljon a tapasztalati jelenségekkel, de nem túlzás azt állítani, hogy egy bizonyos kimerültség és bágyadtság jellemzi mindazon ismérvek tekintetében, amelyek az utópista-modernista emancipatorikus kísérleteket jellemezték. A legjelentő-

sebb e tekintetben az a modernista törekvés volt, amely az észérveken alapuló, vagy legalábbis ésszerű társadalmi szerveződést tűzte ki célul egy olyan előre meghatározott terv alapján, amely már eleve túlzott optimizmussal tekintett az emberre és az emberi képességekre. Ehelyett most egy eklektikus szellemi állapottal kell szembesülnünk, melyben a modern elvegyül az előmodernséggel, de egyes újfajta jelenségekkel is. Az előmodernség itt a nemzet és a vallás revitalizált formáiban ölt testet, de ezek a hagyományos erők most nem olyan hatékonyak, mint valamikor voltak, mert olyan új törekvésekkel kerültek szembe, mint az egyén érvényesülése (egészen a hedonizmusig), a régiók autonómiájának megteremtése, valamint a nemzetközi gazdasági és másfajta kapcsolatok legszélesebb formái. Bizonyos megszorítással újdonságnak lehet tekinteni a gazdasági determinizmus szigorának enyhülését, a társadalom globalizálódását, sőt talán az egyén növekvő szabadságát is saját életmódjának megválasztásában.

Ilyen helyzetben továbbra is él a nemzettudat, de elveszíti „sorsmeghatározó" szerepét, mert belekerült valamiféle *egyvelegbe*, a különféle eszmék eklektikus elegyébe.

Mindezek a megállapítások azonban csak egy ideális modelltípusra vonatkoznak, s kevésbé érvényesek a mi közeli környezetünkre, tehát csak a fejlett világ általános irányzatait érzékeltetik. Nálunk az autentikus előmodernista, modernista és posztmodernista erők egymással elvegyülő fellépése teszi viharosan hullámzóvá a helyzetet.

A nemzetek és külön a nemzeti kisebbségek, akárcsak a másodlagos etnicitások érvényesülését szolgáló alapmechanizmusok a posztmodern társadalomban mind az iskoláztatás és a művelődés, mind az egyesületek működése terén hatékony védelmet nyújtanak majd a nemzetiségeknek és lehetővé teszik tagjaik előrehaladását. A nemzeti kérdés depolitizálódásának irányzata, persze, megmaradhat puszta óhajnak is, s – a helyzetadta körülményektől függően – ellentétes törekvések és fennakadások is várhatók, amelyek ismételten politikai térre terelik a nemzeti kérdést. Különösen érvényes ez a helyzet rövid távú értékelésében: az etatista szocializmus olyan örökséget hagyott maga után a nemzetek közötti viszonyokban (az államhatárokon belül és azokon kívül is), hogy az évezred végéig itt nem várható a megbékélés, s a nemzeti kérdés továbbra is politikai téma marad.

6. Hatásuk korlátozottsága ellenére is szükség van arra, hogy törvényekkel szabályozzuk a nemzetek közötti viszonyokat és a nemzeti kisebbségek védelmét. A kisebbség védelmezése azonban nem akadályozhatja a gazdasági fejlődést, annak univerzalizációja szempontjából. Ezért, véleményük szerint, a kisebbségvédelem súlypontját át kell helyezni az iskoláztatás és az anyanyelv nyilvános használatának területére, kiváltképp, amikor a másodlagos nemzeti közösségekről van szó. Szükség van emellett más intézkedésekre is, figyelembe véve a nemzetközi jogvédelmi fórumok határozatait. Ilyen feltételek között a szuverenitás mint a legfőbb és semmivel sem korlátozott hatalom kérdése, ha nem is válik irrelevánssá, sokat veszít jelentőségéből.

A nemzetek közötti viszonyokat azonban nem lehet pusztán jogi szabályozással összehangolttá, konfliktusmentessé tenni. Ez érvényes az etnikai cso-

portok jogainak biztosítása tekintetében is. A jogi előírások korlátai főleg akkor mutatkoznak meg, amikor a többségi nemzet nem mutatkozik késznek végrehajtani a kisebbségvédelmi jogi rendelkezéseket, szabványokat és feladatokat. Ez a magatartás különösen azokban a társadalmakban ölt magára sajátságos külsőt, amelyek az egyenlőséget hirdetik és az általános normatívák tiszteletben tartásának legitimációját viselik. Itt azután különleges magyarázatokkal igyekeznek megindokolni a diszkriminációt és stigmatizációt a nemzeti (kisebbségi) csoportokkal szemben, olyasféle álláspontokat hangoztatva, hogy „lám, még a mi társadalmunkban is, ahol pedig valóban mindenki egyenlő, ők még különleges jogokat is élveznek, érdemteleneknek bizonyulnak ezeknek a jogoknak a kihasználására".

A nemzetek közötti viszonyok alakulásában ma olyan gazdasági, politikai és szociál-pszichológiai mechanizmusok vannak működésben, amelyek sokkal erőteljesebben hatnak, mint azok a jogszabályok, amelyek a diszkrimináció és az egyenrangúság hiánya ellen nyújtanak védelmet.

Gazdasági téren a nemzetek közötti viszonyokat különösen érzékenyen érinti, amikor a kisebbség „késznek mutatkozik" – valójában az adott helyzetben arra kényszerül –, hogy rosszabb körülmények között végezze munkáját, méghozzá alacsonyabb munkabérért, amivel közvetlenül veszélyezteti a többség (az őslakosság) egyes csoportjainak érdekeit is, amelyek a munka tartalékhadát képezik. Általában tehát a többség alacsonyabb sorú rétegei kerülnek veszélybe, amelyek egyébként is hajlamosak behódolni a tekintélyelvű pszichológia hatásának. Így alakul ki az önvédelmi reakció a kisebbség negatív értelmű megbélyegzése formájában, aminek a diszkrimináció és a nemzeti elszigetelődés a következménye.

Említést kell tenni ezen a helyen a kizsákmányolás jelenségéről is, aminek érdekében a kisebbség fizetését mesterségesen alacsonyabb szinten tartják, mint amennyiben a hatalmon levő többség tagjaival megegyezhetnének. Olyan helyzet is kialakulhat, hogy két munkapiac jön létre, ahol a többség, illetve az őslakosság számára egyféle, a kisebbség és a jövevények számára pedig másféle jogok vannak érvényben, lehetővé téve a fokozott kizsákmányolást.

Még nagyobb zavarokat kelthet ezen a téren a gazdasági konjunktúra visszaesése.

Szociál-pszichológiai szempontból fontos észrevenni, hogy a diszkriminációs magatartáshoz vezető előítéletek és sztereotípiák, amelyek az uralkodói illetve többségi csoportokat vagy őslakosokat vezérlik, nemcsak hogy nem a hibás szemléletből, valamilyen kognitív fogyatékosságból fakadnak, hanem olyan jelenségek, amelyek törvényszerűen jönnek létre a nemzetek közötti viszonyokban a sajátos csoportközi dinamika következtében. A legáltalánosabban megfogalmazva, minden társadalomban léteznek javak, amelyek magas értékűek és ugyanakkor ritkák (gazdaság, hatalom, jó munkakör). A többségi csoport, illetve az a csoport, amelynek monopóliuma van ezekre a javakra, úgy védelmezi önmagát és saját monopóliumát, hogy kedvezőtlen képet fest a kisebbségről, ami különösen akkor hatásos, ha a kisebbség egyben jövevény is, amelyről nincs elég információ. Itt azután kialakul a veszélyeztetettség érzése is – akár a gazdasági körülmények alapján, akár önmagától és az előítéletek

hatására. Ily módon a diszkriminációhoz vezető gazdasági és szociál-pszichológiai tényezők kölcsönösen kiegészítik és erősítik egymást.

Természetesen a kisebbségi csoport is létrehozza a maga pszichológia mechanizmusát, kialakítja képzetét, szervezettségét és munkamódszerét a helyzettel való szembesülés folyamán.

Külön figyelmet érdemel a számok játéka a kisebbség és a többség viszonyában: bizonyos megállapítások szerint a feszültségek törvényszerűen létrejönnek, amikor a kisebbség számaránya eléri a 7–10%-ot az összlakossághoz viszonyítva. Ez biztosítja számára a kritikus határértéket ahhoz, hogy olyan tényezőként lépjen a nyilvánosság elé, amely már meghatározott szubjektivitásra hivatkozhat.

Mindebben természetesen a történelmi tehertételek is szerepet játszanak, amikor (az új migrációk révén) olyan csoportok találkoznak egymással, amelyeknek kölcsönös viszonyát korábbi visszásságok terhelik.

Mindez azt mutatja, hogy nehéz harcot folytatni a nemzeti összeütközések ellen a gazdasági jellegű problémák megoldása és a szociál-pszichológiai mechanizmusok hatásának leleplezése nélkül, kizárólag a kisebbségi csoportok jogvédelmének hatékonyságára hagyatkozva. A lényeg az integrális megközelítés, de még ez sem lehet igazán eredményes a gazdasági hanyatlás feltételei között, vagy erőteljes demográfiai változások közepette, kiváltképpen, pedig ha ezek a jelenségek egymásba szövődnek.

Nagy József fordítása

Rezime

Demografske promene i promene u nacionalnim odnosima

S obzirom na raspoložive podatke i na teren koji razmatra, autor ukazuje na neke demografske promene nacionalnih manjinskih zajednica na tlu Jugoslavije u posleratnom periodu, a prema zvaničnoj statističkoj evidenciji. Na osnovu tih podataka osim Albanaca, učešće svih posmatranih manjina u stanovništvu Jugoslavije opada i u relativnom i u apsolutnom smislu. Nacionalne manjine hrišćanskog konfesionalnog porekla se javljaju kao manje rezistentne na procese asimilacije, niži im je obim i stepen fertiliteta i manje odupiru procesima denacionalizacije.

Autor analizira i pojavu jugoslovenstva kao specifičnu, bavi se problemom višeslojne identifikacije, a posebno po prirodi stvari složenom nacionalnom odn. etničkom identifikacijom. Dugoročno posmatrano, može se očekivati premeštanje nacionalnog iz sfere politike *u vanpolitičku sferu* – veli autor.

Mada su one ograničenog dometa, mere regulisanja odnosa među nacijama i za zaštitu manjina su nužne. Po autoru težište zaštite treba premestiti na područje školstva, javnog korišćenja maternjeg jezika, naročito za pripadnika sekundarnih etničkih zajednica.

Međunacionalni odnosi u značajnoj meri izmiču mogućnosti skladnog, beskonfliktnog funkcionisanja na podlozi pravnog regulisanja. Autor nabraja razloge zašto je to tako. Pored ekonomskih, političkih i socijalno-psiholoških razloga posebnu pažnju posvećuje odnosima većinske i manjinske grupe.

Summary

Demographic Changes and Changing Relations among Nationalities

With regard to the available data and the field, being under examination, the author points to some demographic changes of the national minority communities on Yugoslav territory in the postwar period, in accordance with the official statistical records. On the basis of these data, excluding the Albanians, the participation of all the examined minorities in the population of Yugoslavia is decreasing both in relative and absolute sense. The national minorities of Christian confessional origin seem to be less resistant to the processes of assimilation, the extent and level of their fertility is lower and they offer moderate resistance to the processes of denationalization.

The author analyzes also the phenomenon of Yugoslavism as a special one and deals with the problem of multiple identification but especially with the national i.e. ethnical identification, being complicated by nature. From a perspective point of view, the transfer of national questions from the sphere of politics to *non-political sphere* is expectable – says the author.

In spite of their limited range, the measures for regulating the relations between nations and for protecting minorities are necessary. According to the author, the emphasis of protection should be transferred to the field of education, public use of mother tongue, especially for the members of secondary ethnic communities. The inter-national relations mostly slip out of the possibility of harmonious, conflictless functioning on the basis of legal regulation. The author lists the reasons for that. Beside the economic, political and socio-psychological reasons the author pays special attention to the relation of the majority and minority group.

Páll Sándor

A NEMZETISÉGI ÖNSZERVEZŐDÉSRŐL VAJDASÁGBAN

1. A múlt év végén és az idei év elején a hírközlő eszközökben örvendetesen megnövekedett azoknak a jelentéseknek a száma, amelyek a Vajdaság területén élő nemzetiségek/nemzeti kisebbségek különféle önszerveződési formáiról számoltak be. Sokakat, még a nemzetiségi kérdés jó ismerőit is meglepte e kezdeményezések sorozata. Az évtizedekig gondosan dédelgetett tévhitünk, miszerint nálunk a kisebbségi problémákat sikerült „maradéktalanul" megoldani, a demokratikus nyitások hajnalán egyszerre szertefoszlott. A „testvériség–egység" monumentális ideológiai építménye szilárdnak hitt falai lassanként repedezni kezdtek, és itt-ott le is omlottak. Az önszerveződési kezdeményezések élénk vitát váltottak ki elsősorban a szerbhorvát sajtóban, mert sokan nem tudták felfogni, hogy az egynemzetiségű szerveződés nem veszélyezteti politikai rendszerünket. Többen a VSZAT Alkotmányára hivatkoztak, mely szavatolja minden nemzet és nemzetiség számára a nemzeti azonosságtudat megszilárdítására, a szabad nyelvhasználatra, a történelmi múlt és kulturális hagyományok megőrzésére és terjesztésére való jogot, s hogy ezek érdekében szervezeteket alapítson. A párthatározatok is fáradhatatlanul ismételgették az egyenjogúság, a kölcsönösség elkoptatott szólamait. Voltak, akik „jóindulatúan" figyelmeztettek, hogy a nemzetiségi szervezkedés tulajdonképpen „autonomista kísérlet a nyugtalanság szítására", és megkérdőjelezték a felgyorsult asszimilációra utaló tények és adatok hitelességét. Szerintük, „ebben a pillanatban, az egyenjogúság ilyen fokán egyenesen felelőtlenség erről még beszélni is".[1] Elhangzottak olyan vélemények is, hogy a kisebbség „már eddig is élvezte" azokat a jogokat, amelyekért most síkraszáll.[2]

Ezekután magától adódik a kérdés, mi volt az önszerveződés kiváltó oka. Szerintünk az elvek és azok *gyakorlati megvalósítása* között tátongó szakadék, meg az egyre fenyegető veszély, hogy az alkotmány- és törvénymódosítások során tovább sorvadnak a nemzetiségi jogok. A köztársasági oktatási törvény egyes szakaszai sokkal hátrányosabb helyzetbe hozták a kisebbséget mint az előző tartományi törvény; a nyelvhasználati törvénytervezet (amely az alkotmánymódosítás szellemében íródott), de az új alkotmány némely szakasza is erősen restriktív, finoman fogalmazva, „nem a legdemokratikusabb".

2. A magyarság önszerveződésének gondolata az oktatási tövénytervezettel kapcsolatos módosítási javaslatok támogatására indult aláírásgyűjtés során vetődött fel. A Tartományi Pedagógiai Intézet adatai alapján Vajdaságban az 1986/87-es tanévben 11 000 általános iskolás nemzetiségi diák nem tanult anyanyelvén (a legújabb adatok alapján már 16 878)[3], a középfokú oktatás terén még lesújtóbb a helyzet. Az említett tervezet fő fogyatékosságának azt tartották, hogy nem írta egyértelműen elő: az oktatás és nevelés a tanulók anyanyelvén folyik. A szerbhorvát nyelv tanulását „kötelezővé" teszi, az anyanyelvét nem. Tehát, a kisebbségiek számára (szervezési és anyagi gondokra hivatkozva) az anyanyelvtanulást akár megkerülhetőnek is tekinti és csupán „adott lehetőségként" emlegeti.[4] Anakronisztikus megkülönböztetésnek számít egy olyan törvény, amely a lakosság egy részétől nyilatkozatot kér arra vonatkozóan, hogy anyanyelven szándékozik-e gyerekét taníttatni, míg a lakosság többi részének ez automatikusan biztosítva van.

Elégedetlenségük jeléül, felismerve, hogy a pártállam megkövesedett struktúrái szétesőben vannak, és kihasználva a Szerb KSZ azon álláspontját, hogy nem fogja gátolni a pluralizmus kibontakozását, az újvidéki, szabadkai, adai, temerini, zentai értelmiségek egy csoportja 1989. december 18-án nyilvánosságra hozta a Vajdasági Magyarok Demokratikus Közössége megalakítására irányuló szándékát, röviddel utána pedig a szervezet programcéljait. Ebből kitűnik, hogy a Közösség „a vajdasági magyarok kollektív érdekeinek kifejezését és képviseletét szolgáló politikai szerveződési forma, amelynek célja, hogy Vajdaságban, illetve a Szerb SZK-ban sikeresebben érvényesüljön a nemzetek és a nemzetiségek egyenjogúsága".[5] Hangsúlyozza, hogy az ország bonyolult problémáit – a nemzeti összetűzéseket is – csak demokratikus úton, toleranciával lehet orvosolni, továbbá, hogy „a köztársaság egész területén érvényesített szuverenitás, amely az Alkotmány módosításával vált lehetővé, a szerb nemzet demokratikus nemzeti fejlődésének alapját képezi, amelynek nem lenne szabad veszélyeztetnie a nemzetiségek jogait". Mivel társadalmi berendezésünk a pártállam politikai modelljének minden jegyét magán viseli, ahol a nemzeti egyenjogúság és önazonosság jogának érvényesítése szubjektív tényezők, már-már az egyes pártok megegyezésének függvénye, nincs meg a lehetőség a szabad, termékeny eszmecserére. Meg kell végre szabadulni az ideológiai terheltségtől, „hogy a nemzetiségi jogokat is az emberi jogok különleges területeként értelmezzük", mert a kisebbségek fennmaradását egyre inkább fenyegeti a felgyorsult asszimiláció. A Közösség a kis nemzetiségek alábbi jogainak megvalósításáért harcol:

„– a választott hatósági szervekben való arányos részvétel és együttműködés, valamint az igazgatási és igazságszolgáltatási szervekben való megfelelő képviseltetés joga;

– anyanyelv használatának joga a hatósági és igazságszolgáltatási szervekkel való érintkezésben és a közéletben általában;

– a nemzetiségi intézmények, szervezetek, egyesületek és klubok megalakításának és működésének joga;

– a nemzetiségi nyelven folytatott művészi alkotómunka ápolására és védelmére, meg az etnográfiai értékek megőrzésére való jog:

– a nemzetiségi jellegű urbanisztikai egységek védelmére és az anyagi kultúra tárgyi emlékeinek megőrzésére való jog;
– jog az anyanyelvű általános és középfokú oktatásra, valamint a megfelelő felsőoktatási forma biztosítására;
– jog az anyaországok intézményeivel való szervezett kapcsolatokra, az ott nyújtott anyagi kedvezmények szabad használatára a tudomány és kultúra területén való egyéni képzés és továbbképzés céljából;
– jog a nemzetiségek és nemzeti kisebbségek nemzetközi szervezeteinek munkájába való bekapcsolódásra;
– jog a nemzetiségek helyzetének és a jugoszláv–magyar művelődési és történelmi kapcsolatok tudományos kutatására;
– jog az arányos foglalkoztatottságra."

A fenti programcélokat mintegy 17 000 aláíró támogatta, úgyhogy 1990 márciusának végén Doroszlón megtartották a VMDK alakuló közgyűlését, amelyre 13 körzetből 150 küldött érkezett. A közgyűlés elfogadta a Közösség Alapszabályát, amely helyi szervezetek alapítását is előirányozza, legkevesebb 100 főt kitevő tagság esetén. A Közösséghez való csatlakozás lehetőségét nem zárja ki az egyéb politikai szervezetben, pártban való tagság. A Közösség, amelynek keretében 13 körzeti szervezet működik (Ada, Becse, Kanizsa, Kúla, Szabadka, Temerin, Bácstopolya, Újvidék, Zenta, Zombor, Kikinda, Pancsova, Zrenjanin) székhelye Ada. Elnökévé egyhangúlag Ágoston András, alelnökeivé dr. Hódi Sándort és Vékás Jánost választották.

2.1. A Forum Kiadóház mellett működő Alkotók Gyűlésének újraszervezése során kinevezték azt a héttagú bizottságot, amely az AGY Alapszabályának módosítására, illetve a Jugoszláviai Magyar Írástudók Fórumává való átalakulására tett indítványokat volt hivatott megvitatni. A bizottság két javaslattal állt elő: a) az AGY szervezze át saját tevékenységi formáit, b) tekintse kimerültnek eddigi működési kereteit. Az AGY plénuma az első javaslat mellett döntött, de indokoltnak tartotta egy új alkotói asszociáció létrehozását is, amely nemcsak a szóban forgó kiadónál publikáló szerzőket tömörítené, hanem a jugoszláviai magyarság minden írástudóját. A Fórum megalakításának indítéka: „Az országunkban folyamatban levő össztársadalmi reformok nemcsak a gazdaság, a politika, a pártélet, hanem az anyanyelvű alkotótevékenységek, tehát az íráskultúra demokratizálódását és reformirányultságú serkentését is szükségessé, egyúttal pedig lehetővé is teszik. A jugoszláviai magyar íráskultúra esetében viszont ehhez önmagában sem az átalakulás előtt álló Vajdasági Íróegyesület, sem a Forum Könyvkiadóban publikáló szerzők gyűlése nem biztosíthat megfelelő szervezeti keretet."[6]

A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság 1990. június 24-én alakult meg. Elnökévé dr. Bosnyák Istvánt, alelnökévé Dér Zoltánt, titkárává pedig Torok Csabát választották. Körébe a „jugoszláviai magyar írók, tudósok, kritikusok, publicisták, társadalom- és természettudományi, illetve műszaki szakírók, mű- és szakfordítók, kultúra-népszerűsítők, valamint a más anyanyelvű, de a magyar kultúrával is alkotói kapcsolatban álló jugoszláviai írók, műfordítók, komparatisták"[7] tömörülnek. Alapvető célja „az alkotómunka közösségi serkentése, az alkotói eredmények szervezett népszerűsítése, az íráskultúra nem-

zetiségi szerepének fokozottabb érvényesítése, a délszláv és egyéb nemzeti/nemzetiségi íráskultúrával való kapcsolatok tervszerű ápolása, az alkotói érdekvédelem, önsegélyezés, szerzői és emberi jogvédelem intézményes biztosítása".[8]

A JMMT-nek több mint 200 tagja van, keretében helyi szervezetek alakulnak (Lendva, Eszék, Zombor, Szabadka, Bácstopolya, Újvidék, Zenta, Becse), ugyanakkor műfajok és tudományos szakterületek szerinti tagozatai is szerveződnek (etnográfiai és folklorisztika; irodalomtörténet, komparatisztika, kritika; képzőművészet; könyvtár; a kultúra népszerűsítése, művelődésszervezés; mű- és szakfordítás; művelődés- és helytörténet; nyelvészet és nyelvművelés; publicisztika; szépirodalom; társadalomtudományok; természettudományok; zeneművészet stb.).

3. Az elképzelések a *Jugoszláviai Ruszinok és Ukránok Szövetségének* megalakításáról már öt-hat évvel ezelőtt megvoltak, de a hivatalos állásfoglalás, miszerint az egynemzetiségű szerveződés veszélyt jelent a politikai rendszer egészére nézve, gátat vetett életrehívásának. Az első komolyabb politikai nyomás 1988-ban, a Szerb SZK alkotmányfüggelékével kapcsolatos társadalmi vita során érte a ruszinokat, amikor „technikai mulasztás" következtében nem kerültek be a nemzetiségek soraiba, bár olyan vélemények is elhangzottak, hogy mivel nincs anyaországuk, nem illeti meg őket a nemzetiségi státus. Önszerveződésük másik előmozdítója, mint a magyarság esetében is, a köztársasági oktatási törvény volt. „Ez a civilizációs közösség, tekintet nélkül kis lélekszámára, most, miután évszázados küzdelme során biztosította az anyagi és káderszükségleteket az alsótól a felsőfokú oktatásig, egyetlen tollvonással, valaki felelőtlen figyelmetlensége folytán olyan helyzetbe került, hogy létfennmaradása válik kérdésessé. A végsőkig elkeserítő, hogy a törvényhozókat csakis a kvantifikáció mércéje vezérelte, holott országunkban a legkisebb nemzetiségnek is éppúgy megvan a joga az önmegtartásra, mint az államalkotó nemzetnek. Felháborodásunk jogos, mert ezt, szándékosan vagy véletlenül, szem elől tévesztették" – nyilatkozta Julijan Tamas.[9] Habár az oktatás kérdéses helyzete megoldódott, a rendeletek a tagozatok (és iskolák) tanulóinak minimális létszámára vonatkozóan nem változtak.

A Szövetség alakuló közgyűlését ez év május 12-én tartották Újvidéken, melyen világosan kimondták, hogy nem szándékoznak politikai párttá alakulni, de működésük nem korlátozódhat apolitikus polgárok passzív szerepére. A szervezet célja a ruszin és ukrán kisebbség politikai és kulturális érdekeinek képviselete; a kulturális és civilizációs értékek feltárásában való konstruktív részvétel itthon és Közép-Európában; azon álláspont érvényre juttatása, miszerint az általános emberi és a kollektív jogok nem lehetnek a puszta jóindulat és a könyörület függvényei. A sikeresebb tevékenykedés érdekében 11 bizottságot alakítottak, a szervezet Elnöksége pedig 15 tagú (4 horvátországi, 4 bosznia-hercegovinai és 7 vajdasági tagja van). Elnökké Julijan Tamast, alelnökké Eugen Pavlisint és mr. Teodor Frickit, titkárrá Szimeon Szakacsot választották.

4. Ez év márciusában Versecen, mintegy 250 kiemelkedő író, tudós, tanügyi dolgozó részvételével kerekasztal-beszélgetést tartott hazánk román kisebbsé-

ge. Megalakult a *Jugoszláviai Románok Demokratikus Szövetségének* 9 tagú Kezdeményező Bizottsága, élén Ion Marcoviceanu-val. A Bizottság a jugoszláviai román irodalom egyik kiemelkedő képviselőjét, Ioan Florát is tagjai között tudhatja. A Szövetség „nem kíván politikai párttá alakulni. A polgárok önkéntes társulásán alapuló szervezetnek tekinti magát, amely a többi demokratikus fórummal is együtt kíván működni". Egy román tannyelvű klasszikus gimnázium iránt is felvetődött az igény. „Ioan Flora szorgalmazta a kelet-szerbiai vlahok (oláhok) nemzetiségi kérdésének megoldását. Egy és ugyanazon népről van szó, csak Vajdaságban románoknak, Szerbiában vlahoknak (oláhoknak) nevezik őket. A neves író követelte a kisebbség kulturális intézményeinek visszaállítását is, pl. Versecen annak idején román színpad, szabad sajtó, rádió működött. A *Libertatea* Kiadóház újbóli életrehívása több mint szükséges."[10] Versecnek (a tájékoztatási és kiadótevékenységek visszaállításával) ismét a románok kulturális és politikai központjává kellene válnia.[11] A szövetség alapszabályzata június elején készült el, hamarosan várható a *Jugoszláviai Románok Demokratikus Szövetségének* megalakulása is.

5. Ez év január közepe táján a petrőci Vladimir Hurban Vladimirov amatőr színház elnöksége kibővített ülésén egy felhívással fordult a közvéleményhez,[12] melyben a jugoszláviai szlovákság érdekeit védő intézmény létrehozását indítványozza. A *Matica slovenska* felújítására irányuló kezdeményezés nagy visszhangra talált az itteni szlovákság körében, mivel ez az intézmény 1932–1949-ben már működött országunkban. „Nincs rá lehetőségünk, de szükségünk sem, hogy politikai pártot alapítsunk. Lélekszámunk is kicsi, szétszóródva, apró falvakban élünk, és egységesek sem lennénk" – nyilatkozta egy bizottsági tag.[13]

A Matica megalapításáról szóló platform[14] hangsúlyozza, hogy egy „olyan társadalmi-politikai szerveződési formáról van szó, amely a jugoszláviai szlovákság kollektív jogainak megőrzését, kifejezését és érvényesítését" szolgálja, elsősorban az oktatás, a kultúra és tudomány terén. Alapvető céljaik egyike, olyan társadalmi feltételek megteremtéséhez hozzájárulni, amelyek biztosítják a nemzetek és nemzetiségek békés együttélését, a testvériség–egység, az együvétartozás eszméjének elmélyítését, elsősorban a művészet és kultúra terén. A platform rámutat arra, hogy az egyenjogúság elve a gyakorlatban nem valósul meg maradéktalanul, ezért van szükség kisebbségi önszerveződésre, ami nem áll ellentétben Jugoszlávia többi népének érdekeivel.

A szervezet nyitva áll minden betársulni kívánó polgár előtt, nemzeti, felekezeti, professzionális és párthovatartozásra való tekintet nélkül. Az alábbi célok megvalósításáért száll síkra:

„– jog az anyanyelvű oktatásra az alsófokútól a középiskoláig, megfelelő anyanyelvű oktatási feltételek biztosítása az egyetemeken;

– jog az anyanyelvű tájékoztatásra, az anyanyelv használatára a közéletben és a közigazgatásban a szlováklakta területeken;

– jog a szlovák nyelvű alkotómunkára, a nemzeti-történelmi kultúra értékeinek megőrzésére és népszerűsítésére;

– jog az arányos képviseletre a választott hatósági szervekben;

– jog a nemzetközi nemzetiségi és nemzeti kisebbségi szervezetekben való aktív részvételre".[15]

6. A vajdasági romák 1987. február 20-án tették meg az első lépéseket az önszerveződés útján, a *Romák Nyelvét, Irodalmát és Kultúráját Ápoló Vajdasági Társaság* megalapításával. A Társaság elnöke Trifun Dimić kiváló fordító lett. Az alapszabályzat kimondja, hogy a Társaság „a dogozók és polgárok szabad és önkéntes társulásán alapuló hagyományainak feltárása, tanulmányozása és terjesztése, nyelvük, irodalmuk fejlesztése, romológiai kutatások kezdeményezése és a romák összkultúrájának megőrzése, ápolása."[16] Alapfeladatai közé egy roma–szerbhorvát és szerbhorvát–roma szótár megjelentetése, a nyelvtan és helyesírás kidolgozása, a népszokások összegyűjtése stb. tartozik.

Ez év elején Újvidéken tanácskozást tartottak a vajdasági romák társadalmi helyzetével, kultúrájának megőrzésével kapcsolatban, ahol többek között elhangzott, hogy „a romák jugoszláviai többi nemzeteivel és nemzetiségeivel való politikai egyenjogúságának kivívására irányuló törekvései nem vezettek eredményhez". A tanácskozás lényegét egyetlen mondatba sűríthetnénk: „Jugoszlávia Európához igyekszik csatlakozni, a romák viszont Jugoszláviához."[17] A 17 pontot tartalmazó záradék kimondja, hogy biztosítani kell a romák arányos részvételét a létérdekeik kivívását célzó döntéshozatalban, elemezni kell az oktatásügy, a művelődés helyzetét. Egy kétnyelvű folyóirat kiadását is tervbe iktatták, amely a romák irodalmával, kultúrájával és társadalmi problémáival hivatott foglalkozni. (A *Romologia* című folyóirat időközben már meg is jelent.) Feladatul tűzték ki, hogy az itt élő romák politikai, alkotmányjogi helyzetének rendezése érdekében a Vajdasági Képviselőházhoz fordulnak. Javaslatuk, hogy az illetékes tartományi szervek és Szerb Képviselőházzal és a többi érintett fórummal karöltve foglaljanak állást és hozzanak érdemleges döntést a fenti kérdésben.[18]

Annak ellenére, hogy Jugoszlávia összlakosságának 0,7%-a roma, e népcsoport helyzete a legkritikusabb. Csak Bosznia-Hercegovinában van nemzetiségi státusuk, máshol etnikai csoportként tartják őket számon. A Szövetségi Képviselőház Folyamodvány- és Panaszügyi Bizottsága utolsó üléseinek egyikén jóváhagyta a romák nemzetiségi státusának rendezésére irányuló kezdeményezéseket. Dr. Rajko Đurić leszögezte: „A romáknak még nem adatott meg a lehetőség, hogy szabadon használhassák és fejleszthessék nyelvüket, kultúrájukat, mert erre sem intézményes, sem egyéb feltételek nincsenek. E hátrányos megkülönböztetés kapcsán 1976. május 17-én a Zürichben megtartott nemzetközi értekezleten leszögezték, hogy esetükben tulajdonképpen a művelődési téren elkövetett etnikai genocidium egy változatáról, illetve az azt elősegítő feltételek megteremtéséről van szó."[19]

7. A fentiek alapján leszögezhetjük, hogy a nemzetiségi önszerveződési formák politikai és tevékenységi programját az alábbi közös vonások jellemzik:

a) Egyik szervezet sem politikai párt, mert minden nemzetiség tagja előtt világos, hogy a nemzeti alapokon szerveződő pártoknak nincsenek távlatai. A pártok az erők szétforgácsolásához vezetnek, nem szolgálnak egységes érdekeket. E fórumok függetlenül tagjaik ideológiai meggyőződésétől, egyesíteni szeretnék erőiket az oktatás, a művelődés, a tájékoztatás terén beállt problémák orvoslásának érdekében.

b) Érdekvédelmi központokká ismét azok a városok válnak, amelyekben a kisebbségi lakosság számottevőbb (Ada, Versec stb.). A korábbi politikai

struktúrák igyekeztek minden szellemi tevékenységet Újvidéken összpontosítani, hogy a kisebbséget könnyebben ellenőrzésük és befolyásuk alatt tarthassák.

c) A tudományos, művelődési és politikai életben a „provinciába" szorult értelmiség lépett színre, háttérbe szorítva a nemzetiségi érdekek eddigi képviselőit. Az önszerveződési folyamatokba elsősorban azok kapcsolódtak be, akiknek „kevesebb veszíteni valójuk volt": földművesek, kisiparosok, a vidéki értelmiség.

d) Kifejezett a nemzetiségek azon törekvése, hogy megőrizzék kisebbségi státusukat és azokat a jogokat, amelyek helyzetükből kifolyólag megilletik őket.

e) A kisebbségek képviselői az önszerveződés ezen fokán már nyíltan fogalmazzák meg égető problémáikat, sajnálatos azonban, hogy nyelvi akadályok miatt a gondokról csak kis számú olvasó és hallgató értesülhet. A többségi nemzet továbbra is abban a tévhitben él, hogy a nemzeti viszonyok nálunk rendezettek, „ideálisak".

f) A szervezetek egységes óhaja, hogy közvetlenül képviseltessék magukat a nemzetközi nemzetiségi és nemzeti kisebbségi fórumokon. „... Európa újabbkori történelmében most történik meg először, hogy a kisebbségek küzdelme az önazonosságért, kollektív emberi jogaikért nemcsak az általános emberi civilizációs értékekkel van összhangban, hanem összevág az európai nagyhatalmak legáltalánosabb érdekeivel is."[20]

8. A JSZSZK új alkotmányának kidolgozásakor külön a nemzetiségi jogok szavatolásáról nem esett szó. A demokratikus jogokon nyugvó állam alkotmánya nem téveszthetí szem elől a Jugoszláv Népfelszabadító Antifasiszta Tanácsnak az ország föderatív elven való kiépítésével kapcsolatos 1943. november 29-én, Jajcén meghozott döntése 4. pontját: „A nemzeti kisebbségeknek minden nemzeti joguk biztosítva lesz."[21] Julijan Tamas egyetemi tanár, az újvidéki Ruszin Tanszék vezetője így nyilatkozik a nemzetiségi kérdésről a Magyar Szó ez évi március 31-i számában: „... A jugoszláviai nemzetiségek nem valaki kegyelméből kapták egyenjogúságukat, amit most valaki elvehet tőlük, hanem évszázados harcuknak köszönhetően vívták ki mindazokat a jogokat, amelyekkel napjainkban rendelkeznek... A többség akaratát... méltányolni és tisztelni kell, de ennek a többségi akaratnak is tiszteletben kell tartania a kisebbség alapvető civilizációs, humánus jogait, vívmányait."[22] Az Európában és hazánkban végbemenő demokratikus változások új távlatokat nyitnak a nemzetiségek helyzetének rendezésére is. Az önszerveződési folyamatokat a szabadság, a demokrácia eszméi vezérlik. A politikai szervezetek a kisebbségek kollektív jogainak kivívása és biztosítása érdekében alakultak, tekintettel, hogy az általános emberi jogok szavatolása önmagában még nem oldja meg a kisebbségek létfontosságú kérdéseit. Példaként Ausztriát említhetjük, amely maximálisan biztosítja ugyan az egyén jogait, ugyanakkor viszont Burgenlandban szinte teljes mértékű a magyarság asszimilálódása. Az emberi és polgári szabadságjogok mellett tehát pontosan meg kell határozni és szavatolni a kisebbségek kollektív jogait is.

Jegyzetek

[1] S. Traparić: *Autonomaški recept za nemir.* – Dnevnik, 1989. december 29., 6.
[2] I. Babić: *Traže prava koja imaju.* (Skup vojvođanskih Rumuna u Vršcu). – Politika Ekspres, 1990. március 19.
[3] *Osnovne i srednje škole.* Kraj školske 1988/89. godine i početak školske 1989/90. godine. Pokrajinski zavod za statistiku, Statistički bilten 200. Újvidék, 1990, 98.
[4] Mirjana Popov: *Asimilacija školom?* – Dnevnik, 1989. december 9., 13; J. Jovanović: *Zakoni o školi i narodnosti.* – Misao, 1989. XII. 20., 19–20. szám, 11.,; A Magyar Tanszék: *Zárószó a köztársasági oktatási törvényekhez.* – Magyar Szó, 1990. április 25., 14.
[5] *A Vajdasági Magyarok Demokratikus Közösségének Programja* 1989. december
[6] *A Jugoszláviai Magyar Írástudók (vagy: Alkotók) Fóruma* tevékenységének alapelvei (Javaslat az AGY alkalmi bizottságának)
[7] *A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság tevékenységi programja*
[8] *A Jugoszláviai Magyar Művelődési Társaság Alapszabálya*
[9] Jovo Paripović: *Jednonacionalni kalauz* (Interjú Julijan Tamassal). – Vjesnik (Panorama subotom), 1990. március 10., 6.
[10] Valerije Nistor: *Formirati Demokratski savez.* – Dnevnik, 1990. március 19., 13.
[11] Uo: *Savez ili kulturno udruženje.* – Dnevnik, 1990. március 23., 15.
[12] Výzva k verejnosti. – Hlas l'udu, 1990. január 13., 3. szám, 13.
[13] Miroslav Durgula: *Prihováram se za založenie Matici slovenskej.* – Hlas l'udu, 1990. március 10., 11. szám, 11.
[14] *Platforma organizovanja a pôsobenia Matici slovenskej v SFRJ.* – Hlas l'udu, 1990. február 24., 9. szám, 10.
[15] Uo.
[16] *Statut* društva Vojvodine za jezik, književnost i kulturu Roma
[17] Trifun Dimić: Romologija, I. évfolyam, 1. szám, 1990., 9–17.
[18] *Zaključci tematskog razgovora „Društveni položaj i kultura Roma u Vojvodini.* – Kulturno-prosvetni komunikator, Újvidék, 1990. 7., 1. szám
[19] Rajko Đurić: *U Skupštini.* – NIN, 2053. szám, 1990. május 6., 22.
[20] *VMDK Dokumentumok,* 1990. február–március, 80. o (Ágoston András beszéde Doroszlón, a VMDK alakuló közgyűlésén)
[21] *Josip Broz Tito összegyűjtött művei,* XVII. kötet. – Újvidék, Forum, 1984, 310.
[22] Fehér István: *Nemzetiség? Kisebbség?* (Beszélgetés Julijan Tamas ruszin nemzetiségű egyetemi tanárral.) – Magyar Szó, Kilátó, 1990. III. 31., 15.

Rezime

O samoorganizovanju narodnosti u Vojvodini

Samoorganizovanje narodnosti u Vojvodini obeležava se kraj prošle i celu prvu polovinu 1990. godine. Osnovni pokretač samoorganizovanja je, po mišljenju autora, razlika između proklamovanih prava i njihovog praktičnog ostvarivanja, ali i otvorena mogućnost da se u mnogim zakonskim i ustavnim promenama već proklamovana prava sužavaju. Posle kratkog prikaza procesa, oblika i metoda samoorganizovanja Mađara, Rusina i Ukrajinaca, Rumuna, Slovaka, Roma autor izvlači nekoliko zaključaka koje pokazuju, da proces samoorganizovanja narodnosti pokazuje neke manje više jedinstvene tendencije.

Osim individualnih, narodnostima se moraju garantovati i kolektivna prava na samobitnost – ističe autor. Cilj samoorganizovanja narodnosti je da se izbori za zakonsku (ustavnu) regulaciju tih prava kao i za praktično ostvarivanje istih.

Summary

About the Self-Organization of the Minorities in Voivodina

The self organization of the minorities in Voivodina characterizes the end of the last year and the whole first half of 1990. The basic motive power is, in the author's opinion, the difference betwen the proclaimed rights and their practical realization, but also the open possibility for limiting the rights, being already proclaimed in many legal and constitutional changes. After a brief review of processes, forms and methods of self-organization of the Hungarians, Ruthenians and Ukrainans, Roumaninas, Slovaks and Roma, the author makes some conclusions which indicate that the self-organizing process of minorities shows more or less uniform tendencies.

Except the individual rights, minorities should get guarantees also for collective rights – emphasizes the author. The purpose of self-organization of minorities is to fight out the legal (constitutional) regulation of these rights as well as their practical realization.

Rehák László

NYELVHASZNÁLAT ÉS ÖNKIFEJEZÉS

Az utóbbi két évszázadban világrészünkön, de napjainkban világviszonylatban is, a nyelvhasználat szabadságának kérdése szembetűnően jelen van úgy is, mint a nyelv szabad használatának biztosításáért folyó küzdelem, úgy is, mint e szabadság korlátozása. Annak, hogy a nyelvhasználat ilyen kiemelkedő helyet foglalt és foglal el az emberi egyedi jogok biztosítása terén – de a nemzeti közösségek közötti humanizációs folyamatokban is –, az a nyitja, hogy a nyelv nem csupán kommunikációs eszköz.

Sajnos napjainkban környezetünkben is akad olyan felelős köztisztséget betöltő személy (adott esetben egy egyetemi tanárról van szó), aki a nyelvhasználatot, és egy adott térség többnyelvűségét kommunikációs kérdésre zsugorítja. Ezek után ne csodálkozzunk, hogy a napi politikát kiszolgáló publicisztika, különösen ha a szükkeblű nemzeti elfogultság árad belőle, a nyelvhasználati kérdést leszűkítve, tévesen, népbutító módon tárgyalja, nem ritkán merő technikai kérdésként kezelve azt.

A nyelv – így az írott szó, de a beszéd is – az emberi egyéniség lényeges összetevője, személyiségformáló elem, annál is inkább, mert az ember gondolkozásának „hordozója", és ennek folytatásaként az egyéniségnek mint szuverén egyednek kifejezője is. Tekintettel, hogy a nyelv az egyén és – az utóbbi évszázadokban – a nemzeti közösségek lényeges önkifejezője, nem véletlen, hogy vele kapcsolatban misztifikáció is jelentkezik. Sok olyan társadalmi törekvés, de elnyomás is, amelynek nincs közvetlen nyelvi vonatkozása, elsősorban mint nyelvi kérdés tudatosul az érintettekben. Így a nemzet kialakulása és a nemzeti szabadságért vívott küzdelem elsőként mint nyelvi kérdés, mint a nemzet irodalmi nyelvének kialakításáért és annak szabad használatáért vívott harc jelentkezik. A politikai elnyomatás (a hatalom gyakorlásából való kirekesztettség) és a gazdasági kizsákmányolás elleni küzdelem gyakran az érintettek anyanyelvének szabad és egyenrangú használatáért vívott harcként jelentkezik. És fordítva, a nemzeti elnyomatás, egyes nemzetek létezésének hivatalos tagadása, szükségszerűen a szóban forgó nemzet nyelvhasználatának korlátozásával vagy tiltásával járt a múltban, de napjainkban is.

Az, hogy az ember nem elvont fogalmak alapján gondolkodik, hanem a gondolkodás „anyagi hordozója" egy meghatározott nyelv, méghozzá az a nyelv, amely leginkább beivódott egyéniségünkbe (ez rendszerint anyanyelvünk, amit a szakirodalom általánosabb terminussal „reflexnyelvnek" nevez), még a múlt században felfedett tudományosan megalapozott igazság. Ez a közel kétszázéves igazság égtájunkon jobbára századunk második felében vált ismertté, Engels közvetítésével (idevonatkozó írásai a múlt század második felében keletkeztek). Köztudomású, hogy Engels nem volt ugyan nyelvész, de sokoldalú érdeklődése kiterjedt a lingvisztikára is és kora élenjáró nyelvészeinek eredményeit behatóan ismerte.[1] A nyelv ismeretelméleti szerepének és az egyén önkifejezésének jelentőségét felismerő tudományos nézetek Engels vonatkozó írásait megelőzően is jelen vannak a német nyelvterület ide vágó szakirodalmában. Így Engels már a klasszikus német filozófusoktól készen átvett, részletesen feldolgozott kérdéskört népszerűsítette és építette be gondolatvilágába. Ezt bizonyítja közvetve Kelemen János[2] átfogó esettanulmányában (1990) természetesen Kanttól kiindulva, de külön hangsúlyozva J. G. Herder (1744–1803) és Hegel (1770–1831) tudományos eredményeit is. Témáikat: a nyelv természete, a nyelv és gondolkodás, a nyelv és dialektika, nyelv és szellem, nyelv és munka, a „jelent teremtő képzelet" stb., természetesen a rájuk jellemző dialektikus-idealista módon fejtik ki, mondanivalójuk azonban időtállónak bizonyult. E nézetek előhírnökei valójában már egy jó fél évszázaddal korábban, a felvilágosodás képviselőinek munkáiban is kimutathatók. Ezeket szintén Kelemen János elemzi 1977-ben megjelent kötetében.[3] Engels tehát tulajdonképpen csak közvetített és a terjengősen és bonyolultan feldolgozott ismeretelméleti kérdéskört a maga tudományos nézeteinek rendszerére „fordította át".

A Tartományi Közigazgatási Intézet szervezésében 1979. február 26-án és 27-én az Újvidéki Egyetemen tudományos tanácskozást tartottak a többnyelvű érintkezés eredményeiről és nyílt kérdéseiről. Akkoriban 20 tartományi törvény szabályozta ezt a témakört. A kétnapos tanácskozás anyagát nem jelentették meg, noha ezt előirányozták. Tömör bemutatása Marija Boljanović tollából, magyar fordításban megtalálható a Létünk 1980/1. számában.[4] A tartományi törvényhozási titkár tanácsosának összefoglalóján kívül még hat résztvevő dolgozatát is közli a folyóirat.[5] Ezenkívül, a tanácskozáson előterjesztett dolgozat alapján, e sorok írója Molnár Irénnel, akkori egyetemi munkatársával mint társszerzővel igyekezett külön dolgozatban eloszlatni azt az elterjedt nézetet, miszerint az anyanyelvű iskoláztatás lehetősége – az egyetemi tanulmányokkal bezárólag, csak látszatra politikai jog. Kétséget kizáróan az is. Az oktatás szempontjából azonban sokkal mélyebb tartalma van, ha biztosíthatjuk, hogy a tanulás „azon a nyelven folyjon, amelyen a gondolkodás folyamata, az asszociációk végbemennek és amely hozzájárul a személyiség kialakításához". Hozzáfűztük a következőket is:

„Többnyelvű és többnemzetiségű közösségünkben megteremtettük ugyan a feltételeket, sőt figyelemre méltó eredményeket is elértünk az anyanyelv használatában. A többnyelvűség jogának és gyakorlatának azonban még mindig inkább csak politikai jelentőséget tulajdonítunk, holott elsősorban az oktatásban és a pedagógusoknak kellene felismerniük az anyanyelv használatának jelentő-

ségét mind a tudásszerzési folyamat, mind a személyiség-kialakítás, mind pedig az anyagi gondolkodás szempontjából." Kifejtettük, hogy: „... Vitathatatlan, hogy az anyanyelven történő kommunikáció nemcsak ›könnyebb‹, ›kényelmesebb‹, hanem sokkal tartalmasabb is. Közvetlenebbül fűződnek egymáshoz a gondolatsorok, alkotó befogadásra serkent, ellentétben azzal a szituációval, amikor a gondolkodás egyik nyelven (anyanyelven) megy végbe, a kommunikációt viszont egy másik nyelven kell lebonyolítani, tehát bizonyos értelemben a gondolatokat fordítani kell."[6] Hozzáfűzhetjük még, hogy a gondolkodást–befogadást megelőzően, a percepció is „fordítást" tételez: a gondolkodás nyelvére.

Az anyanyelvű iskoláztatás, az anyanyelven való érintkezés fontosságának hangsúlyozása nem jelenti egyben ennek az elvnek az abszolutizálását. Számtalan olyan kényszerhelyzet adódik, amikor ezt az elvet – még a legjobb akarat mellett is – lehetetlen következetesen megvalósítani. Ekkor azonban nem feledkezhetünk meg arról, hogy kényszermegoldásról van szó és az ilyen helyzetet tévedés lenne idealizálni, különösen pedig dicséretes eredményként feltüntetni (pl. az iskoláztatás, különösen a felsőfokú esetében, de idesorolható a valamikori több tannyelvű iskolák összevonása az ún. területi iskolákba, a többnemzetiségű művelődési egyesületek egyesítése, a különböző nyelvhasználat esete társadalmi gyakorlatunkban[7]).

Emlékezetembe vésődött Döme László, akkor még fiatal nyelvész és kutató belgrádi előadása a 60-as évek derekán. Az akkori csehszlovákiai kutatások szerint eredményét jellemezve az ottani hiányos anyanyelvű oktatás következtében gyakran találkozott olyan egyénekkel, akik magyarul gondolkoztak és fejezték ki magukat „övön alul", „övön felül" viszont szlovákul. E képletes jellemzés alapján gondoljunk csak az esztétikai érzék kialakítására, a bonyolultabb matematikai műveletek és szakmai kérdések megoldására, azoknak a beosztottak felé való továbbítására a munkafolyamat során. S nem utolsósorban, feltételezhetjük, milyen bonyolult kérdések és konfliktusok adódnak a személyiség identitásának vonatkozásában.

Az idevágó korlátozásokért és az ebből származó személyiségzavarokért azonban, amelyek valóban az emberi szabadságok és jogok tárgyához tartoznak, nem csak az állam és társadalmi környezet hibáztathatók. Igen elterjed nálunk is, hogy a szülő a „jófejű" gyereket kezdettől fogva nem anyanyelvű iskolába járatja, azzal számolva, hogy így közép- és főleg felsőfokon biztosítja majd a jobb tanulmányi előmenetelt. Sajnos, az esetek nagy többségében ez nem így van, amit kétévtizedes egyetemi tanárkodásom határozottan igazol.

Az iskolára nem tekinthetünk nyelvtanodaként, hanem olyan intézményként, amelyben a diákok ismereteiket gyarapítják és alakítják személyiségüket.

Természetesen, aki csak kicsit is reálisan gondolkozik, az nem lehet az egynyelvűség szószólója (nem csak a nemzetiségileg olyan heterogén területen, mint amilyen Vajdaság és egész Jugoszlávia). Nagyon lényeges a környezet legelterjedtebb nyelvének, esetleg ennél még több nyelvnek az ismerete. Szakmai tudás és személyiség-gazdagító szempontból is igen lényeges legalább egy világnyelv ismerete. Ezért hangsúlyoztam korábbi írásaimban, legutóbb 1988-ban, az elkülönülés (nyelvi, társadalmi, kulturális) káros voltát, első-

sorban magának az érintett nemzeti közösségnek a szempontjából. Akkor így fogalmaztam:

„A nemzeti kisebbségek hangsúlyozott elkülönülése vagy elkülönítése nem áll érdekében sem maguknak a nemzeti kisebbségeknek, de annak a társadalmi közösségnek sem, amelynek a nemzeti kisebbségek részét alkotják. A nemzeti gettó, az elkülönülés a nemzeti-társadalmi identitás megőrzése végett csak látszatra tűnik elfogadhatónak, de valójában reakciós irányzat, és lényegében az apartheid enyhébb vagy határozottabb formában való megvalósításához vezet."[8] Hozzáfűzhetjük még azok okulására, akik napjainkban sokat emlegetik a nemzeti kisebbségek gettoizálását – meggyőződésem szerint elsősorban napipolitikai konjunktúrától ösztökélve –, hogy gettóba mind ez idáig senki sem vonult önként, gettóba mindig úgy kényszerítik az embert.

Visszatérve a Döme László által képletesen jellemzett két félemberből összeállt egyéniséghez: itt rendszerint az egyének saját hiteles önismeretével és emberi mivoltával is zavarai vannak. Ezek közül verbuválódnak a nemzeti kisebbséghez vagy a többségi nemzethez viszonyított marginális rétegek. Ezek a nemzeti létünkben bizonytalan emberek valamely kollektívához való tartozásukat, szerencsétlenségünkre, nem bizonytalan fellépéssel, hanem agresszív magatartással fejezik ki; valamely nemzeti közösséghez való tartozásukat fokozott hithűséggel és egyoldalú kizárólagossággal igyekeznek bizonyítani. (A törökdúlás idejéből származó szerbhorvát népi mondás ezt a jelenséget így jellemzi: Az elörökösített ember a töröknél is silányabb.)

Azokat a törekvéseket – s ezekből a múltban több volt mint napjainkban –, amelyek az anyanyelvű oktatás helyettesítésének vagy pótlásának jelentőségét hangsúlyozták, ma már tárgytalan részletesen elemezni. Az utóbbi évtizedekben az ország nagy nyilvánossága tárgyilagosan értesült a külföldi munkát vállaló szülők gyermekeinek tapasztalatairól, így az itthoniak számára is világos, hogy olyan kényszermegoldásról van szó, amelynek eredményei igencsak szerények.

Külön kérdéskört képez az anyanyelv használata (vagy kiiktatása) a közéletben, munkaközösségi megbeszéléseken, mindennapi emberi meghitt érintkezésekben, hisz hozzátartozik személyiségünk szabad, gátlásoktól mentes és hiteles kifejezéséhez. Többnemzetiségű közösségben ez jelentős akadályokba ütközik. Itt a számbeli kisebbségben levő emberek rendszerint a többségiek nyelvén szólalnak meg (anyanyelven keletkezett gondolataikat maguk fordítva le), ami mindenképpen bonyolult folyamat. Zavaró körülmény akkor lép fel, amikor a hallgatóság nem tanúsít kellő megértést a nem anyanyelvén felszólaló kifejezési lehetőségei, nyelvi pontatlanságai és hibái iránt. Ilyen esetben rendszerint a szóban forgó egyén abbahagyja közlendőit, vagy fel sem szólal és egyéni szabadságjogaiban megrövidítve érzi magát. Más olyan konfliktusok is adódhatnak a többnyelvű közösségek tagjainak érintkezésekor, amelyeknek gyökere a humánus kortársai vagy állampolgári belátás hiánya, eredménye viszont az egyén szabadságjogainak megrövidítése, ezeket azonban ezúttal nem áll módunkban részletezni.

Jegyzetek

[1] Karl Marx, Friedrich Engels: *Über Sprache, Stil und Übersetzung*, Dietz Verlag, Berlin, 1974, 56–90, 237–279. és 563–586. oldalak.

[2] Kelemen János: *Nyelv és történelmiség a klasszikus német filozófiában*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1990.

[3] Kelemen János: *A nyelvfilozófia kérdései*. Budapest, 1977.

[4] Marija Boljanović: A nemzetek és nemzetiségek nyelve és írása egyenrangúságának a tartományi törvényekben és egyéb jogszabályokban való rendezése. *Létünk*, 1980/1. szám, 129–134. oldal.

[5] Lásd: Várady Tibor, Vladimir Popin, Darinka Nedeljković, Gulka Géza, Jan Kmeć és Molnár-Csikós László dolgozatait. *Létünk*, 1980, 1. szám, 135–190. oldal.

[6] Molnár Irén – Rehák László: Az anyanyelvű oktatás a társult munka dolgozói és a társadalmi közösség szükségletei kielégítésének funkciójában. *Létünk*, 1980/1. szám, 118. és 119–120. oldal.

[7] Lásd bővebben e sorok írójának fejtegetését: Ravnopravna upotreba jezika u službi samoupravljanja, in: *O nacionalnom pitanju*. Zbirka tekstova. Kiadó: Sedma sila, Beogard, 1967; – A nyelvi egyenrangúságra vonatkozó politikai nézetek alakulása Jugoszláviában (az első Szarvas Gábor Napok egyik beszámolója, 1970), nyomtatásban megjelent: *Kisebbségtől a nemzetiségig*. Tanulmányok. Forum Kiadó, Újvidék, 1978 (utánnyomás 1979) 123–201; – Kétnyelvű iskola svájci módra. in: *Pénteki találkozások*. Szabadka, 1971, 114. oldal; – Nacionalni i klasni razvitak Mađara u Jugoslaviji. in: *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*. Knjiga druga; Naše teme. Zagreb, 1970, 555–571. és 726–731. oldal. (Részlet: Osobenosti nacije i razvoj međunacionalnih odnosa u Jugoslaviji. Politička uprava DSNO. Beogard 1971, 383. oldal;
– Előszó, *Anyanyelv–„államnyelv"*. Tanulmányok a nemzetek és nemzetiségek nyelvének egyenrangú használatáról Vajdaságban (18 tanulmány). Forum Könyvkiadó, Újvidék 1976.

[8] A nemzeti kisebbségek fogalmi meghatározásáról, in: Rehák László: *Nemzet, nemzetiség, kisebbség Jugoszláviában*. Gondolat, Budapest, 1988, 14. oldal.

Rezime

Upotreba jezika i samoizražavanje

U radu se ukazuje na to, da je uprošćeno stanovište po kojem se jezik shvata samo kao sredstvo komuniciranja. Jezik je supstrat za mišljenje i za ugrađivanje estetskih i spoznajnih vrednosti u sopstvenu ličnost. To se po pravilu odvija uvek na jednom određenom jeziku kojeg u svakodnevnom govoru nazivamo maternjim jezikom ili refleksnim jezikom. Ova okolnost je u nas šire poznata po izlaganjima F. Engelsa sa kraja prošlog veka, koji je pratio i najnovije rezultate u lingvistici i gnoseologiji. Ovo shvatanje je zapravo razrađeno više od pola veka ranije kod predstavnika nemačke klasične filozofije od Kanta do Hegela, a naročito kod Herdera i Hegela. Radi se pre svega o tematskim krugovima kao što su: nacija, književnost, jezik; filozofija i jezik; priroda jezika te veza jezika i mišljenje; jezik i duh, jezik i rod, „imaginacija koja stvara sadašnjost".

U radu se poziva i na dvodnevno savetovanje na Univerzitetu u Novom Sadu 1979. godine i na izvore nekih radova koji su objavljeni na mađarskom jeziku. Autor se takođe poziva na slikovitu formulaciju lingvista Deme (Döme) Lasla o podvojenosti onih

koji „do pojasa" razmišljaju i izražavaju se na jednom, a „od pojasa naviše" na nekon drugom jeziku. Po autoru takva situacija izaziva smetnje u identitetu ličnosti koja se često ispoljava u agresivnosti, a ređe u nesigurnosti, što bi se na prvi pogled moglo očekivati.

Autor ističe važnost maternjeg jezika u procesu sticanja znanja i izgrađivanja ličnosti, što nije uvek moguće obezbediti. U tim slučajevima je od značaja imati u vidu da se radi o rešenjima iz nužde, treba izbeći nepotrebno ideologiziranje ili čak isticanje tih rešenja kao uspeh. Šira javnost je u nas poslednjih decenija na primeru dece jugoslovenskih građana na radu u inostranstvu svesna ograničenog dometa dopunske nastave za negovanje maternjeg jezika. Inače za manjinske grupe od velikog je značaja vladanje jezikom šireg društvenog okruženja, i pored toga što savremeni razvoj zahteva od sve većeg broja ljudi i vladanje barem jednim svetskim jezikom.

Summary

On the use of Language and Self-Expression

The work points to the simplified point of view according to which the language is just a communication medium. The language is the substratum for thinking and for incorporating the aesthetic and cognitive values in our personality. It occurs usually in a given language, being called reflex language or mother tongue in common language. This fact is widely known in our midst from the explications of Friedrich Engels from the end of the last century, being the follower of the newest results in linguistics and gnoseology, too. As a matter of fact, this conception was elaborated more than a half century earlier by the representatives of the German classic philosophy from Kant to Hegel, but especially by Herder and Hegel. It is primarily the question of topics such as the following: nation, literature, language; philosophy and language; nature of language and the connection of language and thinking; language and spirit, language and sex, „imagination, creating the time being".

In this work reference is given also to the two-day conference held at the University in Novi Sad in 1979 and to the sources of some works, being publiched in Hungarian. The author refers also to the picturessque formulation of the linguist László Döme about the separation of those ones who think and express themselves in on language „to the waist" and in another one „aboe the waist". According to the author, such situation causes confusions in the indentity of personality, being often manifested in aggressivity and more rarely in uncertainity that could be expected at first sight.

The author stresses the importance of mother tongue in the process of attaining knowledge and the development of personality, the implementation of which is not always possible. In such cases it is important to keep in view that these solutions are born under the pressure of necessity; unnecessary ideologization or even underlining these solutions as successful ones should be avoided. On the example of children of the Yugoslav citizens working abroad, the broader public in our country is in the last decades aware of the limited range of remedial courses for promoting mother tongue. In addition to, the knowledge of the language of the broader social environment is of great importance for the minority groups, apart from the fact that contemporary development demands from more and more people to have a knowlegde of at least one world language.

Dušan Janjić

KOSOVO A NACIONALIZMUS ÉS A FEJLŐDÉS KÖZÖTT

Mi ma a „kosovói kérdés" lényege? Milyen problémák vezettek és vezetnek el a nemzeti elkülönüléshez és önszerveződéshez? Egyáltalán mi történik „ott"? Mi Kosovo és kik az albánok? Mit tudunk minderről?

Mindaz, amit tudunk, és amit nem tudunk, fontos tényt fejez ki, amelyről gyakran megfeledkezünk. Kosovo valahol ott van – a periférián; az albánok itt élnek körülöttünk. Valójában marginális társadalmi csoportot alkotnak. Másrészt a szerbek és a Crna Gora-iak állandó félelemben élnek saját nemzeti és egyéni egzisztenciájuk miatt. Tulajdonképpen kisebbséggé váltak egy albán környezetben. A szerbek is, a Crna Gora-iak is, az albánok is, de a muzulmánok, a romák, a horvátok és a többiek is Kosovóban úgy érzik, az állam és mindenki más is elhagyta őket. Védelmüket saját nemzeti énjükben keresik, mert mint polgárok nincsenek elismerve, s nem alakultak néppé, annak démoszi értelmében. „Ott", a legrosszabb módon, két dolog történik: Kosovo nem tud és nem akar többé „ott" lenni, a periférián; az albánok nem tudnak és nem akarnak többé marginális csoport lenni; a szerbek és Crna Gora-iak minden veszélyeztetettség és félelem nélkül akarnak élni. Mindahányan szabad, egyenlő és egyenrangú polgárok kívánnak lenni. Minthogy azonban a probléma tényleges megoldásának szociális csatornái eldugultak, s mivel nincsenek demokratikus intézmények és viszonyok, sőt ennek még a lehetőségei is csekélyek vagy semmilyenek, létrejön a pervertált válasz: a nacionalista és soviniszta mozgalom és összeütközés. Feleletként az általános helyzetre, de az albán nacionalista-szeparatista mozgalomra is, „megtörténik" a szerbek és Crna Gora-iak nemzeti önszerveződése. Ez viszont csak tovább erősíti az albánok és mások nemzeti önszerveződését. És ezzel bezárul a kör. Eközben ez az önszerveződés mégiscsak a kosovói emberek tényleges veszélyeztetettségéről árulkodik, de felfedi elégtelenségét és végzetességét annak is, hogy minden kollektivitásuk ebben az egyetlen egyben, a nemzetiben jut kifejezésre. A más emberekkel és nemzetekkel fennálló viszonyoknak ez a leegyszerűsítése és elszegényedése a szükségszerű politikai és szociális emancipálódást Kosovóban és Jugoszláviában még bonyodalmasabbá és dramatikusabbá teszi.

Ezekben a napokban Kosovo térségében az is bebizonyosodik, hogy a kosovói válság megoldására alkalmazott legújabb „modell" sem lehet eredményes. Egy olyan kísérletről van szó, hogy a jugoszláv és az ideológiai propaganda eszközeivel próbálják megoldani. Ez a kísérlet a maga szükségszerű korlátaiból eredően, s mert valóban egy nagyon szövevényes helyzetről van szó, minden különösebb eredmény nélkül, illetve az uralkodó politika különleges – belső és nemzetközi – elszigetelődésével és az erőszak elkerülhetetlen, azaz tervszerű alkalmazásával fejeződött be. A jövőre nézve talán volt egy kedvező hatása is: a nyilvánosság előtt új politikai szubjektumok jelentek meg, amelyek a demokratikus irányzatokat képviselik az albán nép körében. A negatív következmények azonban túlsúlyban vannak, s ezeket így összegezhetjük: tovább erősödött az albánok egyébként is jelentékeny homogenizálódása, miközben megvalósult a szerbek és Crna Gora-iak egynemzeti tömörülése is. Valójában megerősödött a különválás erőinek és eszméinek befolyása, s ezzel együtt az albán nacionalizmus és szeparatizmus, valamint a szerb nacionalizmus befolyása. Szinte önkéntelenül vetődik fel a kérdés: lehetséges-e, hogy ezekben a napokban a nacionalizmus és a szeparatizmus erőteljes hatása alatt kialakult albán nemzeti mozgalomnak vagyunk a szemtanúi? Ezért most már valóban elérkezett a kellő, netán a végső alkalom ahhoz, hogy ezt a nemzeti-nacionalista egyneműséget feloldjuk a politikai pluralizmus, a többpárti szerveződés és ténykedés továbbfejlesztésével, az összes demokratikus irányultságú, hiteles (a szabad többpárti választások által igazolt) erők politikai megállapodásával az albán nemzetiségen belül, egész Kosovóban, Szerbiában és Jugoszláviában.

Ami pedig azt a „modellt" illeti, amely a kosovói probléma megoldását átengedte az ösztönösségnek, sőt a társadalmi zűrzavarnak, azzal, hogy ennek legkirívóbb megnyilvánulásait időnként elfojtották, és ad hoc tűzoltásokat alkalmaztak, miközben mindenki arra várt, hogy holmi vak automatizmus útján, az egész jugoszláv válság túlhaladásával a kosovói dráma is megoldódik, ez az elképzelés az elmúlt évtizedekben bebizonyította értelmetlenségét. Ez a „modell" maga is hozzájárult az ellentétek kiéleződéséhez, úgyhogy a megoldás ma már el sem képzelhető mélyreható és átfogó intézkedések nélkül. Tudomásul kell venni, hogy a korábbi után a „legújabb modell" alkalmazása még inkább megnehezítette az általános kosovói, az általános szerb és az általános jugoszláv kérdés gyors és demokratikus módon való megoldásának lehetőségét.

Ha mindezt összevetjük, elkerülhetetlenül szembe kerülünk a valósággal, az igazsággal, amelytől mindeddig sikertelenül menekültünk a bürokratikus politikai erőszakosság és dogmatizmus segítségével, szövetséget kötve a nemzeti romantikával és a soviniszta kizárólagossággal. Mindenekelőtt arra van szükség, hogy egészében áttekintsük és értékeljük a helyzetet, annak minden eredőjét, vonatkozását és szubjektumát. Külön is nagyon fontos, hogy radikális bírálatnak vessük alá az egész eddigi, de főleg azt az aktuális politikát, amelyet ma alkalmaznak Kosovóban, s Kosovóval kapcsolatban Szerbiában és Jugoszláviában.

Mindenesetre Kosovo a leggyengébb láncszem, itt jutott a legnagyobb mértékben kifejeződésre az etatista-bürokratikus ellenforradalom. Az 1981-es kosovói események voltak a kiváltói a politikai válságnak és mindazoknak a drá-

mai folyamatoknak, mely itt nálunk azóta lejátszódtak, lejátszódnak és a jövőben le fognak játszódni. A fő kérdés azonban az, hogy mennyit okultunk ezekből az eseményekből, valamint a velük kapcsolatos vitákból és viszályokból. Hogy nem sokat okultunk, arra a legfőbb bizonyság, hogy alapjában véve most is ugyanaz a játék folyik, csak most már Kosovón kívül is. Kosovóban pedig a nemzetiségi viszonyok legátfogóbb válságával állunk szemben, amely már elérkezett az együttélés lehetőségének/lehetetlenségének végső határához.

Az albán nacionalizmus és szeparatizmus eszkalációjának és a nemzetiségi viszonyok válságának okait Kosovóban négy csoportba sorolhatjuk:

Az első csoportban említhetjük azokat a tényezőket, amelyek gyakran indokolatlanul kerülnek előtérbe. Ezek közé tartozik a „nemzetközi környezet", a balkáni, az európai és a világhelyzet, de különösen a jugoszláv–albán viszonyok. Mindennek olyan mértékű a hatása, amennyire a belső problémák kiélezettek, kiváltképpen, ha ezekre nem találunk igazi megoldásokat. Természetesen nem szabad lebecsülni a „nemzetközi tényezők" önálló hatását sem. Ez azonban kívül esik témakörünkön.

A második csoportba tartoznak az „általános jugoszláv válságtényezők", köztük elsősorban az etatizmus és a bürokratizmus erősödése, továbbá az önigazgatás beszűkítése és letörése: a politikai voluntarizmus uralma a gazdaság fölött, az ésszerűtlen gazdaságpolitika; ezenkívül: a nem kielégítő gazdasági és általános fejlettség, a megfelelő regionális, demográfiai és általános fejlesztéspolitika hiánya, ami természetesen a népességpolitika fogyatékosságaiban is megmutatkozik; s ide tartozik a Kommunista Szövetség és a többi politikai szervezet nem megfelelő politikai ténykedése is. Ezek közé „az általános jugoszláv válságtényezők" közé tartozik az egészében megoldatlan általános nézeteltérés is az ország továbbfejlesztésének különböző elképzelései és erői között. A választás lehetősége a különböző irányzatok között – államszocializmus, nacionalista totalitarizmus, vagy valami más, ami mint mozgalom az önigazgatás felé törekszik –, a jelek szerint mindinkább az etatista és bürokratikus erők fölénye felé tolódik el, s egyre erőteljesebbé válik a velük összefűződő nacionalista totalitarizmus. A demokratikus megoldások kialakulóban levő erői is lendületesen fejlődnek, de tevékenységük még alig jut kifejezésre a bürokratikus etatizmus és a nacionalista totalitarizmus erőinek keresztтüzében. Mindez olyan helyzetre utal, amelyben nem beszélhetünk semmiféle politikai „status quo"-ról.

Mélyebbre tekintve, szemünk elé tárul a jugoszláv társadalom általános dezintegrálódásának problémája. Ennek a bomlási folyamatnak több dimenziója van. Témánk szempontjából a legfontosabb az állam erősödése; a nemzet és az állam fogalmának kiegyenlítése; a köztársaságok (és tartományok) „nemzeti állammá", illetve „nemzetté-állammá" való átminősítése. Így jutunk el abba a helyzetbe, melyben például a szerb nemzet egyet jelent a Szerb Köztársasággal vagyis a szerb nemzet egyetlen legitim érdeke az, amelyet a Szerb Köztársaság juttat kifejezésre (és mivel nincs olyan demokratikus intézmény, amely megfogalmazhatná Szerbia polgárainak álláspontjait, a valóságban ezt a köztársaság vezetősége teszi meg mind a polgárság, mind az egész szerb nemzet nevében). Az élet ezt, természetesen, nem tűri el, s ebből ered a sokféle ellenállás és reakció.

Egyfelől tehát erősödik a bürokratikus politikai elit és „struktúra" nyomása, hogy a „nemzet–állam" sémája útján legitimizálja saját hatalmát. Ennek a legitimitásnak az alapját – a népfelszabadító háborútól máig – előbb a „dolgozó nép", a „népi demokrácia", majd a „dolgozó emberek és polgárok" kategóriáiban keresték, az 1968-as évtől kezdődően pedig a „nemzet–állam" kategória került előtérbe. Vagyis a legitimitás értékeit és eszméit ma mindenekelőtt a nemzeti értékekben találják meg, amelyeket a legfontosabbá, a legfelsőbbé nyilvánítanak. Ebből táplálkozik az „állami nacionalizmus".

Másfelől egyre homályosabbá és veszélyesen elhanyagolhatóvá válik a nacionális és a nacionalista jelző, a nemzeti érvényesülés és a nacionalizmus közötti különbség. Ilyen feltételek között minden problémát a szűk nemzeti érdekek egydimenziós optikáján át vesznek szemügyre. A szövetségesek részéről elfogadnak és elismernek minden „nemzeti erőt", még a sovinizmust is. A probléma így, természetesen, nem oldódik meg, hanem csak tágul a politikai és pszichológiai „térség" a sovinizmus további erősödésére.

Az „általános jellegű okok" közé tartozik az is, amit gazdasági válságnak nevezünk, de ami valójában az egész jugoszláv társadalom általános és strukturális válsága; az a válság, amely a jugoszláv társadalom irányításának jelenlegi modelljét éppúgy átfogja, mint a gazdaság egész szerkezetét stb.

A „jugoszláv okok" mellett, amikor Kosovóról van szó, figyelembe kell venni Kosovo és a „kosovói helyzet" „közvetítését" is, abból eredően, hogy ez a tartomány a Szerb SZK alkotó részét képezi. Ez a „közvetítés" többrétű. A hatások és kölcsönhatások egész soráról van szó a „Szerbia–Jugoszlávia reláción Kosovóval kapcsolatban, továbbá Kosovo–Szerbia között Jugoszláviával kapcsolatban és Kosovo–Szerbia vonalán önmagukkal kapcsolatban. Ezeken a relációkon alakul ki a „legitim" térség Kosovo, Szerbia és Jugoszlávia létkérdéseinek eszmei-politikai megfogalmazására és értékelésére, de kialakul itt egy „pótlólagos térség" is az ideológiai ködösítés és misztifikáció, a politikai viszálykodás és manipuláció céljaira is, ami szükségszerűen háttérbe szorítja a tényleges létkérdéseket.

Az általános jugoszláv válságtényezők Kosovo vonatkozásában megkapták a maguk feltételes értelmű „kosovói meghatározását". Így például, ha Jugoszlávia „szintjén" erős a bürokratizmus, akkor Kosovóban ez azt jelenti, hogy ott is létezik egy erőteljes bürokrata réteg, amely a munkatöbblettel való rendelkezés participálása útján számos privilégiumra tett szert (a kedvező lakásfeltételektől és a foglalkoztatás lehetőségétől kezdve egészen a korlátlan hatalom gyakorlásáig, az emberekkel, az értékekkel való rendelkezésig stb.), ami a teljes fejletlenség körülményei között még szembeötlőbb és fájóbb, mint másutt. És a szakadék a privilegizáltak és a lakosság alaptömegei között, ezek pedig a szerbek és a Crna Gora-iak, de külön az albánok is, napról napra egyre tovább mélyül. Ilyen helyzetben a bürokrácia – tekintettel Kosovo fejletlenségére – a „külső" tőkéért folytatott harcban, hogy „elősegítse a fejlődést", szinte a tökélyig fejleszti az állami nacionalizmust, s ezen keresztül befolyásolja és gyűjti maga köré a marginális társadalmi csoportokat, amelyek a lakosság óriási többségét alkotják Kosovóban, s amelyek épp a marginalitás logikájából eredően anacionalizmus felé hajlanak. Így jön létre a nacionalizmus két fajtájának különleges találkozása.

Azután itt van a „demográfiai robbanás" és az „iskoláztatási robbanás" kölcsönhatása. A kosovói bürokrácia különben a fejletlenség túlhaladásának azt a jól ismert modelljét igyekezett alkalmazni, amelynek segítségével ellenőrzése alá vehette a „saját" erőforrásait, a nyersanyagot, az „idegen" tőkét és a munkaerő képzését. Az olcsón kiképzett munkaerővel azután megpróbált áttörni a fejlettek felsőbb körébe. Olyan modell ez, amely eddig mindenütt rossz eredményekhez vezetett, ahol csak megpróbálkoztak vele, s így történt ez Kosovo esetében is. Ennek ellenére ma is működésben van, méghozzá olyan tendenciával, hogy egész Jugoszláviára kiterjedjen. Ennek ez a „logikája": legyen minél nagyobb a munkaerő, több a munkáskéz, ami ugyan nyomort hoz, de azt is könnyebb elviselni. A fejlettség bizonyos fokán „logikus", hogy az embernek tíz gyermeke legyen. A natalitás kérdése valójában a kosovói társadalmi-gazdasági és szociális problémák összevont kifejezője. Ez is egyik oka, hogy miért olyan nehéz megoldani. Ha meg is próbálkoznának vele, mivel nálunk mindenről a politika dönt, minden elpolitizálódik, így ez is elsősorban politikai kérdéssé válna. Hiszen Kosovóban már maga a natalitás problémája is ideologizálódott. Igaz, ez objektíve is nehéz probléma, de megoldásának megvannak a maga eszközei (az általános fejlődéstől egészen a megelőzés sokféle eszközéig, az egészségügyi felvilágosítástól a nevelési-oktatási munkáig stb.). Miért nem alkalmazzák ezeket? Többek között ezért sem, mert Jugoszláviának előbb általában is „ki kell ragadnia magát" a fejlesztés sztálinista modelljéből – a villamosítás és az iparosítás modelljéből. Most viszont valóban el kell kezdeni tervezni, serkenteni a fejlesztést, a munkaerő elhelyezését, a minőségi életvitelt.

A polgárok bizalmának megingása az állami és politikai értékekben, autoritásokban és intézményekben szintén fájdalmas problémája Kosovónak, minden albán, szerb, Crna Gora-i és más nemzetiségű polgárnak; azoknak is, akik részt vesznek az állami és a politikai hatalom disztribúciójában és azoknak is, akik alá vannak vetve ennek a hatalomnak. Le kell-e cserélni az „apparátust", vagy szétkergetni az embereket a tiltakozó gyűlésekről, netán hozzálátni a fennálló viszonyok megváltoztatásához, például az állam és polgár, az állam és a nemzetiség, az állam és a gazdaság, az állam és az önigazgatás vonatkozásában? Ezeknek a viszonyoknak a megváltoztatása gyakorlatilag egyik fontos összetevője lenne annak, amit a mi forradalmunknak lehetne tekinteni. Arról van szó, hogy ezek a viszonyok törvényszerűen állandóan módosulnak, éspedig úgy, hogy az állam eleinte teret hoz létre a gazdaságnak és az önigazgatásnak, később pedig a szabadság, az egyenlőség, a polgárok hatalma – a nemzeti egyenrangúság demokráciája, a fejlett piacgazdaság és önigazgatás funkciójában lép fel.

Jugoszláviában általában is nagyok és szembeötlők a szociális különbségek, de sehol nem olyan mélyrehatók, mint Kosovóban, és egyetlen másik nemzeti népesség körében sem olyan mértékűek, mint az albán nemzetiség soraiban. A szociális különbségek fokozatai Kosovóban rendkívül kiterjedtek. Ezek a különbségek néhol már magukban hordozzák a kasztrendszer bizonyos elemeit: az egyes szociális rétegek pontosan strukturálódnak, mindenki tudja, „ki hova tartozik"; egy felsőbb rétegbe csak a politika – a mandátum, a funkció – útján lehet eljutni, de a pénz segítségével is, amely gyakran a „szürke gazdaságból"

származik, ami mindinkább a párhuzamos gazdasági tevékenység formáját ölti. Ilyen körülmények között még a vérbosszú is a kényszer eszközévé növekszik, párhuzamosan, vagy épp ellentétesen az állami kényszerrel. Ez megmutatkozik a szerbek és Crna Gora-iak kiköltözködésében is, amely a fejlettebb vidékek felé irányul, ahol nagyobbak az esélyek a szociális előrelépésre. A lakosság többsége számára a kiköltözködés jelenti a szociális helyzetváltoztatás jelentős, a legtöbbször egyetlen lehetőségét.

Ebben az osztály-szociális rétegeződésben feltétlenül szükség van valamilyen integrációs kapcsolatokra. A nemzeti princípiumok palástja alatt végbemenő általános társadalmi dezintegráció feltételei között ezeket a kapcsolatokat a többségi lakosság sajátos nemzeti jellemvonásaiban találták meg, ami különben mindig így történik ott, ahol az emberek bezárkóznak a szűkebb nemzetállam határai közé. Kialakultak tehát az „albán nemzeti integrációs kapcsolatok", gyakran kifejezett nacionalista előjellel (az ún. albanizáció). Ez elsősorban abban nyilvánult meg, hogy az érintettek tudatában háttérbe szorultak az albán nemzetiség fejlődésének valódi osztály-szociális meghatározói, s az e tekintetben fennálló különbségek, de kifejezésre jutott abban is, hogy az egész nemzetiséget egyre inkább szembeállították az ún. uralkodó nemzettel, a szerbekkel és Szerbiával. A jugoszláv közösségbe való integrálódás és az albánok tényleges nemzeti emancipációja helyett a bürokratikus nacionalista célok kerültek túlsúlyba. Ennek megfelelően szálltak síkra a „külön köztársaságért" is. Ezzel párhuzamosan erőteljes ténykedést fejt ki az albán nacionalizmus és szeparatizmus, amely a „fennálló helyzetet" csupán szükségszerűségből fogadja el, esetleg „valami kedvezőbb változatként", de a maga „igazi" programjában az „etnikailag tiszta Kosovo", a „Kosovo Köztársaság", a „Nagy Albánia" stb. koncepcióját hirdeti. A másokkal való összeütközéseket kínálják fel tehát, nem pedig az előrehaladást a maguk és mások javára. Emiatt következik be Kosovóban a szellemi és politikai élet általános elbürokratizálódása, ami a gazdaságpolitikai döntéshozatalban és a foglalkoztatásban éppúgy megteszi a magáét, mint a féktelen politikai voluntarizmusban, amely a Kommunista Szövetséget is rabul ejtette, valamint az eszmei-elméleti szférában, ami különösen a nevelési-oktatási rendszer beállításában jut kifejeződésre. A „fennálló helyzet" változatlansága miatt azután, mint ahogy a mindennapi gyakorlat mutatja, teljesen lehetetlenné válik a sokoldalú fejlődés mind az albán nemzetiség tagjai körében, mind a tartományban, Szerbiában és egész Jugoszláviában.

A „kosovói kérdéshez" vezető okoknak ebben a csoportjában külön kiemelkedik az albán nacionalizmus és szeparatizmus, amelynek sikerült átvinnie gyakorlatát számos intézményre, a nemzetiség sok tagjára és ideológusára. A nacionalizmus kifejezési formái igen változatosak, „ideológiai háttere" pedig egészen különleges és nem egyszer ellentmondásos, mert teljesen elvegyül benne a bürökratikus (gyakran sztálinista), a nemzeti romantikus, a kispolgári és a fasiszta-faji ideológiai fegyvertár.

Az albán nacionalisták és szeparatisták arra az állításukra alapozzák téziseiket és jelszavaikat, miszerint az „albánok nemzeti kérdése" „állítólag nem rendeződött megfelelő módon azokban az időkben, amikor a Balkánon kialakultak a nemzeti államok, majd pedig a második világháború után sem. Meglá-

tásuk szerint, mint egyetlen másik nemzet esetében sem, az albán kérdés sem oldható meg valamely többnemzetiségű társadalmon és államközösségen belül. Ezért kínálják fel az etnikailag, azaz nemzetiségilag tiszta (egynemzetiségű) területen létesülő állam koncepcióját. Ennek érdekében sajátos módon visszaélnek az etnogenezissel és a történelemírással is, azokkal bizonygatva az albánok illír eredetének autentikusságát és exkluzivitását, kizárólagos jogot formálva „saját földjükre". Ezen a földön az albánokon kívül mindenki más csak jövevény, idegen. Kosovo gazdasági és más jellegű lemaradásáért is a környező szláv népeket okolják. Eszerint Kosovót és az albánokat állandóan kizsákmányolják és meg akarják semmisíteni, különösen a szerbek és a Crna Gora-iak, akiket kivétel nélkül „rankovićistáknak" és nagyállami (nagyszerb) hegemonistáknak tekintenek; tagadják a macedónok és a muzulmánok, de épp így a romák nemzeti létjogosultságát is, akiket „albanizálni" akarnak. Céljuk az „albán Kosovo" létrehozása és kiterjesztése a „Nagy Albániára". Mindez tehát egy sajátos eklektikus kapcsolata a nacionalista, a szeparatista és az irredenta álláspontoknak.

Ebben a mozgalomban az albán irredenták a „rohamcsapat" szerepét töltik be és az albán nacionalizmus eszmei áramlatát alkotják, szervezett tevékenységük pedig alapjában véve Jugoszlávia területi integritása ellen irányul, hiszen mindazokat a részeket ki akarják szakítani az ország egészéből, ahol albán nemzetiségű lakosok élnek, hogy azután Albániával egyesüljenek. E tekintetben az albán nacionalizmusnak két változata van. Az egyik olyan „Nagy Albániát" akar, amelynek központja Tirana, a másik pedig olyat, amelynek Priština lenne a fővárosa.

Habár az irredentizmus erőteljes kifejezője az albán nacionalizmusnak (amit jól szemléletet eszkalációja 1968-ban, majd a hetvenes és a nyolcvanas években), mégsem ez az egyetlen, s nem is a „legmegalapozottabb" formája ennek a nacionalizmusnak, hanem a bürokratikus nacionalizmus és partikularizmus. Végül is épp a bürokraták és a többi „középréteg" soraiból verbuválódik a legtöbb albán nacionalista, különösen az „ideológusok" és a vezérek köréből. A „külön köztársaság" eszméjén intim szövetség alakult ki az albán nacionalizmus minden „áramlata", de különösen a bürokratikus nacionalizmus és az irredentizmus között. Az adott körülményekből eredően a „külön köztársaság" eszméjétől csupán egy lépést kellett megtenni a „Kosovo köztársaság" követelésig, ami elsőként az utcán hangzott el a politikai és társadalmi marginalisták részéről. Valójában szükségszerű lépés volt ez a nacionalizmussal kokettáló bürokrácia, az uralkodó társadalmi és politikai réteg számára, hogy a tudattalan és fékezhetetlen utcai nacionalizmus előretörésével valóra válthassa meghatározott céljait.

Az említett okok sorába tartozik, és fő hajtóerőt képvisel az egyre átfogóbb és erőteljesebb albánellenes magatartás is. A fennálló viszonyokból tulajdonképpen önkéntelenül adódik a bizalmatlanság az albán nemzetiségűek iránt. Ezért a leghatásosabb eszköz a jelen levő albánellenes magatartással szemben az lenne, ha gyakorlati eredmények születnének a kosovói problémák megoldásában, az albán nacionalizmus és szeparatizmus letörésében, a bürokratikus centalizmus felszámolásában. Ehhez nagyobb mértékben hozzá kellene járul-

niuk az albán nemzetiség tagjainak, akiknek ez saját népükkel szemben is kötelességük lenne. S ez mindenekelőtt a legkiemelkedőbbek rétegre, a politikusokra és az értelmiségiekre vonatkozik.

Az albánellenes magatartás másik forrása a szerb, a Crna Gora-i és a macedón nacionalizmus, amely minden kétséget kizáróan egyik stratégiai céljának tekinti a „siptárok elleni harcot". De, még ha „kívülállóknak" akarják is magukat feltüntetni, ezekből az üzelmekből nem lehet kivonni a horvát, a szlovén és más nacionalistákat sem, függetlenül attól, hogy időnként felülvizsgálják-e „szövetségüket" a nagyalbán naconalizmussal és szeparatizmussal vagy mellette foglalnak állást. Csak ilyen általános keretek között lehet érdemlegesen ítélkezni arról a sajátságos „nemzeti pszichózisról", ami a szerb nemzet soraiban észlelhető, különösen Szerbiában és Kosovóban, valamint a nemzeti önszerveződés hatásáról, és ezen belül az albánellenes magatartást terjesztő és erősítő szerb nacionalizmus megnyilvánulásairól.

A kosovói „ellenforradalmi eseményeket" követően a szerb nacionalizmus egyre világosabban és erőteljesebben a revansizmus, a „védekező" nacionalizmus formájában jelenik meg, mind hangosabban követelve az „egységes és önálló Szerbiát". Ez jut kifejezésre abban az álláspontban is, miszerint Szerbia csak veszített Jugoszlávián, míg a többiek nyertek rajta, s ezért véget kellene vetni Jugoszláviának, ennek a „múltbeli tévedésnek". Ez egyike azoknak a pontoknak, amely összeköti egymással a szerb, az albán, a horvát és a többi szeparatista nacionalizmust. Külsőleg a „kétségbeesett visszakozás" jegyeit viseli magán, de igazában véve agresszív kiállás. A tézis mögött, hogy „Szerbia önmagában is megélhet", nem izolacionizmus húzódik meg, hanem egy nyílt támadás a társadalmi-politikai berendezkedés, valamint a többi nemzet és nemzetiség integritása ellen. A szerb nacionalizmust úgy kínálják fel, és úgy fogadják be, mint szövetségest a többiek szeparatizmusa elleni harcban, miután az pl. az 1974-es alkotmánymódosítást is a szerbek és Szerbia kárára kényszerítette ki. Jugoszlávia sorsáért „aggódva" ez a nacionalizmus mindenben „szerbellenes összeesküvést" lát, s minden társadalmi bajunkért a horvátokat, a horvát–vatikáni szövetséget vádolja, az utóbbi időben pedig már a szlovéneket és a muzulánokat is, elsősorban az iszlám fundamentalizmust, amely állítólag „szent háborút" folytat a kereszténység ellen, valamint a kosovói albánokat (a „siptárokat"); ugyanakkor paternalista módon viszonyul Crna Gorához, annak államiságához, kultúrájához stb. Ebben a törekvésében a szerb nacionalizmusnak külön segítséget jelent, hogy az említett nemzetek és nemzetiségek nacionalistái is eredményesen építgetik saját politikai állásaikat és választási stratégiájukat, amelyet a szerbellenes hangulatra alapoznak, az egész szerb nemzetet kiegyenlítve a hegemonizmussal, a nagyszerb nacionalizmussal, az unitarizmussal és centralizmussal. Ezzel egyidejűleg a szerb nemzet egy részében is kialakult a „veszélyeztetettség pszichózisa", amit egyre tovább szítanak. Evégett hozták létre és fejlesztik tovább az előítéletek, a meggyőződések és az érzelmek egész rendszerét, amelyen mint valami különleges matricán gondosan átszűrnek minden olyan tényt, amely valóságos alapon beszél a szerb nemzeti identitás alárendeltségéről, veszélyeztetettségéről és lebecsüléséről. Szükség esetén kifabrikálják a „döntő bizonyítékokat". Mindez mostanában talán valamivel

nyíltabban és világosabban tükröződik a szerb, a horvát és az albán nacionalisták ténykedésében, de nem téveszthetjük szem elől, hogy ezek a módszerek minden nacionalizmusra jellemzők. Mindig is a „saját" nemzetének fenyegetettségéről és a demográfiai „pusztulás" veszélyéről szóló mítoszokra épül a „maga határai" közé való xenofóbiás bezárkózás követelése. Hiszen mi más lenne, mint nacionalista tiltakozás a maga nemzetének, nemzetiségének „veszélyeztetettsége" ellen a jelszó: „Trepča dolgozik, Beograd meg építkezik"? Ám a lényeg az, hogy a jugoszláv társadalom egy része egészen „fantasztikus" helyzetbe jutott, amelyben mindenki úgy érzi, hogy megkárosították, s hogy genocídiumban van vagy volt része. Felhánytorgatják a múltat. A jelent megfosztják a „lélek" emberi dimenzióitól. Megpróbálnak mindent a fenyegetettség bizonyításának szolgálatába állítani. Ez a másik oldala az „én" nemzetem és nemzedékem „elhivatottságának" és „történelmi küldetésének", hogy végre „kiegyenlítse a régi, történelmi számlákat".

Ez a „nacionalista pszichózis" és mindenekfölött a társadalmi viszonyok fennálló válsága a teljes bizalmatlanság légkörét borítja a lehetőségre, hogy a nemzeti egyenrangúság politikájának vonalán oldódjanak meg a nemzetek közötti viszonyok, s így a „kosovói kérdés" is. Ezzel egyidejűleg egyre kevésbé kritikusan kezelik a fenyegetettségről szóló téziseket, növekszik viszont a kritikai szemlélet, sőt a nyílt bizalmatlanság is a másik nemzettel, nemzetiséggel szemben, hiányzik a toleráns, türelmes hozzáállás, a távlatos akció. Egyre többen hisznek a „kemény" megoldásban, ami gyorsabban és rövidebb úton célba érhet. Ez azután tág teret nyújt a manipulálásnak, az ilyen kritikai hozzáállás kihasználásának a „nem formális" nacionalista és más hasonló, sőt a legális „struktúrák" részéről.

Az albánellenes hangulatot kiváltó okok harmadik csoportjába tartoznak a köztársasági és a tartományi érdekek képviseletében fellépő bürokrata-etatikus erők törekvései, amelyek nem egyszer a (neo)sztálinista ideológia alapján állnak és saját „játékukat játsszák meg" a kosovói helyzet stabilizálása körül. Mindez csak állandósítja a „fennálló helyzetet", sőt tovább rontja, a közvélemény pedig egyre nagyobb bizalmatlansággal tekint a megoldás lehetőségeire. Valójában az albánellenes magatartás, vagyis az albán nemzetiség tagjai iránti bizalmatlanság is csupán egyik összetevő eleme ennek az általános bizalmatlanságnak. Éppen ezért mozgásba kell lendíteni minden létező politikai és más mechanizmust, s újakat is létrehozni az igazság kiderítésére, valóra váltani és kiegészíteni a „kosovói kérdés" demokratikus megoldásának stratégiáját és taktikáját, kiterjesztve azt a nemzeti emancipáció, a nemzetek közötti viszonyok és a jugoszlávság minden más nyitott kérdésére. Ennek szellemében reagálnunk is úgy kell minden esetben, hogy az önigazgatási mechanizmussal szemben kialakult bizalmatlanságnak ne adjunk még erősebb „töltetet", amiből csak antidemokratikus és nemzetellenes eszmék, programok és akciók származhatnak.

Mindenesetre a „kosovói kérdést", ami Jugoszláviát a „Balkán betegévé" teheti, nem lehet könnyen és gyorsan megoldani. Ahelyett, hogy illuziókat terjesztünk az egyes és az összes nacionalizmusok formájában fellépő „torzulások" átmeneti jellegéről és közeli túlhaladásáról, szembe kell néznünk a való-

sággal és az igazsággal és hosszú távú akciót indítani a nacionalizmus minden gyökerének átfogására és kiirtására. Ebben a repressziónak is lehet, de csak egészen meghatározott szerepe. A megoldás, végső soron, abban van, hogy egészében meg kell változtatnunk a társadalmi és politikai körülményeket, amelyek az albán nacionalizmust is kiváltják.

A „kosovói kérdés" megoldása nem halogatható tovább, semmire sem szabad időt és energiát fecsérelni, aminek nincs kedvező hatása vagy csak visszahatása lehet. Meg kell érteni, hogy a kosovói kérdés szublimált kifejezője a társadalomirányítás egész államszocialista modelljét átfogó rombolóerejű válságnak, de ennek már megvan a maga önnállósult hatása is – azáltal, hogy impulzusokat ad Szerbia és Jugoszlávia „kosovizálódására" –, amely, más tényezőkkel való összhatásában, az egész jugoszláv társadalmat a polgárháború szakadékába sodorhatja, de legalábbis megakadályozhatja a jelenlegi reformok valóra váltását. Mindez megköveteli, hogy egész Jugoszlávia, de különösen Kosovo és Szerbia szintjén végre a valódi körülményekhez igazítsák, s ezáltal megvalósíthatóvá tegyék a kosovói kérdés megoldásának egész stratégiáját. Ennek három fő követelmény képezheti a tartópillérét: az első a piac, Kosovo gazdasági bekapcsolódása Szerbiába és Jugoszláviába, illetve Szerbia és Jugoszlávia gazdaságának kiterjesztése Kosovóra. Ennek lényege előfeltétele a hiányzó közlekedési kapcsolatok megteremtése Kosovóból egyrészt Szerbia és Macedónai felé (pl. a Testvériség–egység autópályára való rákapcsolódással), másrészt Crna Gora és Horvátország irányában, s ezen át Bosznia-Hercegovina és Szlovénia felé (az Adriai magisztrális út kiépítésével)! Voltaképpen tehát a Jugoszlávián belüli regionális együttműködéséről van szó, amelybe Kosovót is be kell kapcsolni, s ezáltal kiegészíteni a regionális együttműködés folyamatait az egész Balkánon és Európában. Talán most már mindenki számára teljesen világossá vált, hogy alkotmányos megoldásokkal és politikai eszközökkel, legyenek azok bármilyen jelentősek és hatékonyak is, a gazdaság integrálódása nélkül nem oldhatják meg a fejlesztés és az integrálódás kérdését. A második fő követelmény a politikai pluralizmus, a többpárti szerveződés és demokrácia, ami lehetővé teszi az összes politikai érdekek kifejezésre jutását, illetve a demokratikus politikai érdekek hordozóinak szervezett és nyilvános tényked esét a különböző pártok, szövetségek, egyesületek és hasonlók formájában. Ezek azután különböző koalíciókat hozhatnak létre az albánok, szerbek, Crna Gora-iak, vagyis a Kosovóban élő polgárok között, akik hozzá kívánnak járulni a kosovói válság túlhaladásához. Ez megfelelő „játékszabályok" lefektetését igényli. Ugyanakkor megköveteli a politikai szubjektivitás elismerését mind a szerbek és a Crna Gora-iak, mind pedig az albánok és más politikai kollektivitások számára. Ennek a szubjektivitásra való jognak azonban ki kell terjednie minden emberre is, mint polgárra, mint szabad és politikailag tevékeny egyénre. Vissza kell állítani minden ember egyéni méltóságát Kosovóban, függetlenül nemzeti és vallási hovatartozásától, s ennek érdekében minden embernek el kell ismerni és igazolni kell emberi mivoltát, minden fogyatékosságára és erényére való tekintet nélkül. Meg kell kapniuk a lehetőséget, hogy maguk döntsenek a saját sorsukról, s nem arra késztetni őket, hogy mint valami tudathasadásos egyének, saját megaláztatásukat, rabságba ejtésüket, személytelenítésüket segítsék elő. A cél

tehát az emancipáció, az emberséges ember, a társadalmi és a politikai viszonyok humanizálása Kosovóban, Szerbiában és ezáltal Jugoszláviában is. S végül a harmadik követelmény a mindennapi élet minőségének egyetemes növelése és a kosovói társadalom, különösen az albán nemzetiség sokoldalú megnyílása a más emberekkel való közlekedésben és együttműködésben, tehát a társadalmi integrálódás Szerbiában és Jugoszláviában. Eközben figyelembe kell venni, amit Koča Popović mondott: az albánokból nem lehet szerbeket csinálni. Persze, ugyanígy a szerbek sem válhatnak albánokká. De minden albán, minden szerb, és minden más ember sokoldalú, szabad egyéniséggé fejlődhet, olyan egyéniségévé saját nemzetének és nemzetiségének, akik ezt a jugoszláv soknemzetiségű közösséget a sajátjukként élik át. Ilyen értelemben tehát az albán is, a szerb is egyaránt lehet jugoszláv, európai és világpolgár. Ha Jugoszlávia nem úgy fejlődik tovább, mint az elismert és igazolt különbségek és különbözőségek gazdag egysége, akkor a kosovói kérdésre sincs megoldás, s nincs kijárat a fejlődés útjára, nincs méltóságteljes és sokoldalú bekapcsolódás az európai és világfolyamatokba.

Ami a kosovói kérdés megoldásának politikai taktikáját illeti, ezen szemmel láthatóan mielőbb változtatni kell. Ehhez figyelembe kell venni minden tapasztalatot, nemcsak a kosovóit és a szerbet, hanem a jugoszláv, az európai és a nemzetközi tapasztalatokat is. Egy ilyen tapasztalat, hogy a represszió minimális szintre kell csökkenteni, s csak végszükség esetén alkalmazni, de akkor is a demokratikus normák tiszteletben tartásával, a nyilvánosság ellenőrzése mellett. A párbeszéd és a demokrácia útja a legmegbízhatóbb út a béke és az együttműködés felé. Ez azonban megköveteli, hogy mint az egyik legfőbb probléma, megoldódjon a meglévő politikai elit legitimitásának és illetékességének kérdése, mindenekelőtt Kosovóban és Szerbiában, mert elsősorban ez a réteg vehet részt a kérdés megoldásában, a párbeszéd lefolytatásában. Sarkalatos kérdés tehát, hogy ki vesz részt a párbeszédben, amelyet ma, legalábbis a nyilvánosság előtt és deklaratíve, mindenki kívánatosnak tart; ki fogja megszervezni, támogatni és felelősségteljesen megvalósítani Kosovo fejlesztésének új stratégiáját és marginalizálni Kosovo fejlesztésének új stratégiáját és marginalizálni a sovinizmust. Általánosságban szólva a válasz könnyű és világos: mindazok, akik az előrelépés mellett vannak, akik képesek arra, hogy a megkülönböztetés, a szakadás és a viszálykodás erőit az alkotás, a kapcsolatteremtés irányába tereljék. Mindazok tehát, akik a haladás hívei, nem pedig a sovinizmusé és a provincializmusé. Nagy kár, hogy ezeknek az erőknek a gyakorlati felismerését túlságosan is megnehezíti a ködösítés, mert így a siker kilátásai még teljesen megjósolhatatlanok.

Nagy József fordítása

Rezime

Kosovo između nacionalizma i razvoja

Šta je danas bit „kosovskog pitanja"? Dosadašnji modeli za rešavanje tog problema bili su neuspešni. Moramo potražiti poreklo, gledišta i subjekte koji bi nam omogućili da ispitamo i ocenimo celokupnu istinu o Kosovu.

Strategija rešavanja bi trebalo da se oslanja na sledeće segmente:

1 – Ekonomsko uključivanje Kosova u Srbiju i Jugoslaviju,
2 – Politički pluralizam, višepartijski sistem i demokratija,
3 – Povezivanje svih stanovnika Kosova (Albanaca, Srba, Crnogoraca i ostalih) u najrazličitije koalicije svih koji su angažovani u rešavanju sadašnje krize.

Summary

Kosovo Between Nationalism and Development

What is the essence of „Kosovo problem" today. Former models of solutions have been unsuccessful. Some sources, standpoints and subjects must be found which would make possible to examine and judge the complete reality od Kosovo.

The strategy of the solution should rely on the following segments:

1 – Economic integration of Kosovo into Serbia and Yugoslavia;
2 – Political pluralism, multi-party system, and democracy;
3 – Unification of the whole population od Kosovo (Albanians, Serbs, Montenegrins, and others) into most different coalitions of all who are involved in the solution of the current crisis.

Vesna Pešić

A KOSOVÓI ÉS SZERBIAI VISZÁLYOK LÉNYEGE

1. *A dominancia viszonyai Kosovóban*

Két autochton etnikai csoport azonos területen való együttélésének három lehetséges modellje: a koegzisztencia, az asszimiláció és a dominancia modellje közül Kosovóban már hagyományosan, kultúrtörténetileg megkövesedett képlet formájában a dominancia viszonyai uralkodnak az egymással szemben álló népcsoportok, a szerbek és az albánok között.[1] Ez a képlet még a török hódoltság idején kezdett kialakulni, de csak a 19. században öltött végleges formát, különösen amikor a Berlini Kongresszuson (1878) meghúzták az új államhatárokat. Azóta a dominancia modellje mind a mai napig állandóan csak erősödik. Minden egymást váltó hazai és idegen hatalom, a török, az osztrák, az olasz, a német, a szerb és az albán (miután Kosovo az 1967-es alkotmánymódosítással és az 1974-es alkotmánnyal elnyerte állami-politikai autonómiáját) kisebb vagy nagyobb mértékben az egyik népcsoportot részesítette előnyben a másik hátrányos megkülönböztetésével. Kosovo így már hagyományosan a lázongások, a száműzetések, a kényszerű kiköltözések, a betelepítések, és természetesen az erőszakos cselekmények színtere. Tetejébe mindez egy olyan területen ment és megy ma is végbe, amelynek fő jellemzője a nagy gazdasági elmaradottság és szegénység, a patriarchális szokások uralma, az élet törzsi szerveződése, a bürokratikus hatalom kényszere és az egyik etnikai csoport (az albánok) óriási demográfiai növekedése. Ezeket a mélyreható gondokat azonban háttérbe szorítják az egyre hevesebb nemzeti ellentétek és összeütközések, s emiatt még mindig nem artikulálódtak kellőképpen, holott kétségkívül az etnikai összetűzéseket is relaxálnák, de megnyitnák a demokratikus megoldások útját is.

A két népcsoport egymás iránti percepciói hagyományosan teli vannak erőteljes negatív sztereotípiákkal, amelyek a válság pillanataiban könnyen újjáélednek. Ezek a negatív sztereotípiák már a nemzeti kultúrákba is beivódtak. A kölcsönös bizalom légköre sohasem vált valósággá és tartóssá. Erre a háború után sem kerülhetett sor, noha Jugoszlávia Kommunista Pártja ígéretet tett „minden nemzeti kérdés megoldására", s a legnagyobb vívmányként a „testvériség és egység" jelszavát tűzte zászlajára.

A dominancia viszonyai ekkor sem merültek a múltba, hanem még inkább megerősödtek a kommunista rezsim uralmával. Kosovóban ugyanis, akárcsak Jugoszlávia más részein, a párt lett a dominancia eszköze, s ennek meghódítása biztosította az *abszolút hatalmat*, aminek eléréséért mind a két etnikai csoport kíméletlen harcot vívott egymással. A hatalmi apparátus meghódítását kizárólag a nemzeti érdekek ideologizálása útján lehetett elérni, hiszen ez biztosította a túlerőt a pártban. Ha ezt a feladatot valamelyik etnikai csoport sikeresen végrehajtotta, akkor máris a magáénak vallhatta a dominancia minden tényezőjét: a hatalmi apparátust (közigazgatás, katonaság, rendőrség), a döntő szót a foglalkoztatásban, a vezetői helyek betöltését és a nyilvános tájékoztatási eszközök ellenőrzését. Mindenekelőtt – a biztonsági szervek, az ügyészségek és a bíróságok révén – a győztes csoport szuverén hatalommal dönthetett arról, hogy mi az, ami büntetendő az etnikai csoportok közötti torzsalkodásokban, hiszen rendelkezésére álltak a bolsevista egypárti törvényhozás „gumiparagrafusai", amelyeket mindenfajta vétségre kiterjeszthettek. Magától értetődik, hogy a hatalom meghódításával az adott etnikai csoportnak lehetősége nyílt a „régi számlák kiegyenlítésére", ami mindig azt az érzést erősítette az emberekben, hogy lehetetlen az együttélés Kosovóban.

A háború utáni időszakban (1981-ig) az etnikai dominancia két különböző periódusát tartjuk számon Kosovóban. Az elsőben, 1966-ig, a kisebbséget képező lakosság, a szerbek voltak hatalmon. A szerbek (és Crna Gora-iak) dominanciája azonban nem etnikai tényezőkön alapult, hanem az új kommunista uralom elvein, melyek szerint a hatalmat mindenütt a forradalom és a népfelszabadító háború tagjainak kell átvenniük (az albánok közül kevesen harcoltak ezen az oldalon). Az akkoriban kialakult viszonyokat itt nem tudjuk bővebben dokumentálni. Elegendő, ha csupán az állami szervek etnikai összetételére vonatkozó adatot említjük: a többséget, illetve a tagok csaknem kétharmadát a szerbek alkották, miközben részarányuk a népességben mindössze 28%-os volt.

Ezt követően 1967 és 1981 között az albánok javára billent a mérleg. Ezt Kosovo és Vajdaság állami-politikai autonómiájának létrehozása tette lehetővé.[2] Az autonómiának ez a mértéke nem okvetlenül jár együtt a többségi népcsoport, esetünkben az albánok dominanciájával. Ám a „pártállam" kontextusában, valamint a két etnikai csoport között már korábbról fennálló viszonyok és a kosovói terület körüli évszázados ellentétek hatására a revansizmust nem lehetett elkerülni.

2. *A konfliktus 1981 utáni alakulása*

A nyolcvanas évek eleje újabb fordulatot hozott a kosovói viszonyok alakulásában, s ez ad magyarázatot a mai eseményekre is. Akkor ugyanis nyílt összeütközés kezdődött az albán és a szerb lakosság között Kosovo területe kapcsán. A nézetkülönbség pontosabb megfogalmazása csak az idén következett be, de ebben nemcsak a korábbi összetűzések, hanem az utóbbi tíz év eseményei is fontos szerepet játszottak.

A kosovói albánok 1981-ben nagy tüntetéseket rendeztek azzal a követeléssel, hogy Kosovo köztársaság legyen, azaz váljon szuverén nemzeti állammá, amelynek az elszakadásra is joga van, mint Jugoszlávia minden más köztársaságának. A „Kosovo köztársaság" követelés kísérlet volt az albán dominancia intézményesítésére Kosovóban, s még inkább azt a törekvést fejezte ki, hogy Kosovo nem Szerbia területe, sőt a szélsőséges nézetek szerint Jugoszláviához sem tartozhat. Minthogy az albánok össz lélekszámának körülbelül 40%-a Jugoszláviában él, ezek az események tápot adtak annak a törekvésnek is, hogy minden albán egyesüljön a Balkánon.

A tüntetéseket követő első években a kosovói konfliktusokat úgy értelmeztük, mint „jugoszláv problémát", és mint az ország területi integritásának veszélyeztetésére irányuló próbálkozást. A korábbi ideológiai sémákkal összhangban a „Kosovo köztársaság" követelést „ellenforradalommá" nyilvánítottuk, ami az albánok tömeges letartóztatásához vezetett, és a sokévi börtönbüntetések kiszabásához is törvényes alapot nyújtott. A represszív intézkedések azonban semmit sem javítottak a kosovói állapotokon, s a szövetségi, a szerb és a kosovói hatalmi szervek egyaránt azt hangoztatták, hogy az „ellenforradalmat" nem sikerült elfojtani. Újabbnál újabb programokat dolgoztak ki elsősorban a szerb kisebbség és a Kosovóban élő többi kisebbség védelmében, de az értékelések szerint ezeket sohasem hajtották végre, tehát nem vezettek eredményre. Kiemelték, hogy Kosovóban az albánok saját etnikai csoportjuk javára visszaélnek a hatalommal, nyomást gyakorolnak a szerb lakosságra, hogy kierőszakolják Kosovóból való kiköltözködését, s hogy ezáltal „etnikailag tiszta" területet hozzanak létre, amelyet könnyebben Albániához csatolhatnak; sok bűncselekményt követnek el a szerb lakosság kárára azzal a szándékkal, hogy elüldözzék őket, s ezekért a tetteikért nem felelnek a törvény előtt, vagy csak enyhe büntetésekben részesülnek.

Mindezek a vádak egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a Kosovóban élő kisebbségi szerb lakosság részéről, ami 1988-ban végül is „mítingmozgalommá" terebélyesedett, amelynek fő követelése az volt, hogy Szerbiában egységessé kell tenni a hatalmat, vagyis az autonóm tartományoktól meg kell vonni minden állami funkciót, de különösen azokat, amelyek az állami szervek munkájára vonatkoznak. A nyilvánosság előtt különösen azt hangsúlyozták, hogy saját államukban a szerbek nem lehetnek nemzeti kisebbség, s azt sem engedhetik meg, hogy szerb területen albán állam létesüljön. Ezt a követelést az a tény is alátámasztotta, hogy Szerbiát az 1974-es alkotmány egyenlőtlen helyzetbe hozta a többi nemzeti államhoz képest, mert egyedül Szerbia nem kapott teljes állami szuverenitást a maga egész területén. Így született meg a követelés, hogy „Szerbia váljon olyan köztársasággá, mint amilyen a többi".

Ezzel egyidejűleg azonban jelentős dezintegrációs folyamatok indultak be Jugoszlávia-szerte, amelyek mögött az egyes köztársaságoknak az a szándéka állt, hogy valóra váltsák „történelmi törekvésüket", s hogy független nemzeti állammá alakuljanak át (ezek a folyamatok Horvátországban és Szlovéniában a legerőteljesebbek). Emiatt a szövetségi hatalom egyre inkább gyengül, s képtelenné válik arra, hogy megoldja a kosovói problémákat és a többi nemzeti összeütközést.

Jugoszlávia széthullásának eshetősége és a kosovói kérdés elősegítette, hogy Szerbiában új vezetőség álljon a párt élére. Ezúttal egy autoritárius csoport jutott hatalomra, amely hozzálátott a szerb nemzeti ellentámadáshoz azzal az alapvető céllal, hogy helyreállítsa Szerbia állami egységét. A jugoszláv politikai színtéren, a többi nacionalizmusok mellett, ekkor jelenik meg a szerb nacionalizmus. Deklaratíve az volt a fő célkitűzés, hogy védelmet nyújtson a szerb nemzeti kisebbségeknek; ennek érdekében fogalmazták meg követelésüket, hogy mielőbb módosítani kell a JSZSZK és a Szerb SZK alkotmányát, mert ez a köztársaság csak így terjesztheti ki ellenőrzését a tartományi szervek munkájára. Ezt a célját a szerb alkotmány módosításának elfogadásával 1989 márciusában el is érte. Mindkét tartomány, Kosovo és Vajdaság állami funkcióit a köztársasági szervek ellenőrzése alá helyezték; a tartományi képviselőházak többé nem emelhettek vétót a köztársasági alkotmány módosításaira.

Mindezeket a változásokat erőteljes albánellenes propaganda kísérte, s megtorlás érte mindazokat az albánokat, akik szembeszegültek az alkotmányváltozásokkal. Az ellenállás azonban tömeges tüntetésekben is kifejezésre jutott, amelyeket nem lehetett ellenőrzés alá venni, ezért 1989 elején a szövetségi szervek rendkívüli intézkedésekhez folyamodtak. A kosovói lázongások során az elmúlt két évben több tíz albán esett áldozatul (a hivatalos adatok eltérnek az Emberi Jogok Kosovói Bizottságának adataitól), emberek százait „izolálták", több ezret pedig bebörtönöztek, elbocsátották a munkahelyéről, és különféle tortúrának vetette alá a rendőrség.

Végezetül ez év júliusában a kosovói képviselőház küldöttei autonóm föderális egységgé nyilvánították Kosovót. Válaszként erre a lépésre Szerbia felfüggesztette a kosovói képviselőház és minden hatalmi szerv munkáját, később pedig más területeken is átvette az irányítást, többek között az egészségügyben, a közoktatásban, a vállalatokban stb. Felfüggesztették az albán nyelvű tájékoztatási eszközök tevékenységét is a „szeparatista propaganda" terjesztése miatt.

Nem kell külön hangsúlyozni, hogy ez idő alatt teljesen megszűnt mindenfajta kommunikáció a Kosovóban élő két etnikai csoport között. Ez volt a következménye a teljes nemzeti bezárkózásnak, miután a szerbek a fennálló rezsim, az albánok pedig saját nemzeti politikai szervezeteik mögött sorakoztak fel. Ebben a felzárkózásban – a nemzeti állam védelmezése céljából – külön is jelentős, hogy ilyen körülmények között az egyének emberi, polgári és politikai jogait nem lehet megkülönböztetni a kollektív nemzeti érdekektől, s az egyéni jogok még kevésbé emelkedhetnek a kollektív jogok fölé. Ezért sem voltak komolyabb kilátások arra, hogy Kosovóban megvalósuljon a jog uralma, az egyenlő bánásmód minden polgár estében, nemzeti hovatartozástól függetlenül. Kosovóban tehát ezúttal is a dominancia, nem pedig a koegzisztencia modellje érvényesül.

Összefoglaló

Eddigi fejtegetésemből, gondolom, kitűnik, hogy az albánok és a szerbek összeütközésének lényege a kosovói terület feletti szuverenitás kérdése: a két

etnikai csoport egyaránt jogot formál erre a területre, s azért harcol, hogy a szerbek illetve az albánok vegyék át a hatalmat fölötte. Az albánok nem tartják magukat nemzeti kisebbségnek, mert lélekszámuk szerint óriási többséget képeznek Kosovóban, s ennek alapján jogot formálnak arra, hogy itt létrehozzák saját államukat. Szerintük már csak azért sem lehetne nemzeti kisebbség, mivel az albánoknak csaknem a fele Jugoszláviában él. Lélekszámuk egyes jugoszláv nemzetekénél is nagyobb, márpedig azoknak saját államuk van. Ezért követelik, hogy ismerjék el nemzeti státusukat, s egyenrangúságuk kifejezéseként kapják meg ugyanazt az állami szuverenitást, amelyet Jugoszlávia más nemzetei élveznek. Ez a legfőbb követelésük, és semmi más nem elégítheti ki őket, tehát az összes egyéni és kisebbségi jogok elismerése és tiszteletben tartása sem. Ez a követelés pedig azt jelenti, hogy létre akarják hozni saját nemzeti államukat, ami Jugoszlávia további destabilizálódása esetén megkönnyíthetné számukra az Albániával való egyesülést.

Szerb oldalról kiemelik, hogy az albánok nemzeti kisebbséget képeznek, s el kell fogadniuk a tényt, hogy Szerbiában élnek, ami megköveteli a polgári lojalitást. Szerbia nem fogja megengedni, hogy a maga területén albán állam jöjjön létre, mert ez Kosovo elveszítését jelentené. Nincs olyan nemzetközi vagy másfajta előírás, amelynek alapján az albánok, mint kisebbség, jogot formálhatnának valamilyen állami autonómiára. Hogy egy ideig mégis ilyen autonómiát élvezhettek, az csupán a hatvanas években kialakult erőviszonyok következménye volt, amelyek többé nem érvényesek. Ugyancsak hangsúlyozzák, hogy az albánok minden olyan kollektív jogot megkaphatnak, amelyek optimálisan beleértendők egy kulturális és területi autonómiába. Ez tehát egy olyan autonómia lenne, amelyben Kosovót semmiféle önálló állami hatáskör nem illetné meg. Ezzel az érveléssel összhangban dolgozták ki Szerbia új alkotmányát is, amelyet a köztársasági képviselőház szeptember végén léptetett hatályba.

Felvetődik a kérdés, hogy van-e mód az ilyesfajta etnikai konfrontációk enyhítésére és esetleges megoldására? A kedvező kimenetel lehetőségét nagymértékben akadályozza az általános helyzet Jugoszláviában, amelynek legfőbb jellemzője a nemzeti szuverenitás iránti megszállottság, tekintet nélkül az áldozatokra és az árra, amelyet fizetni kell érte. Szerintem az egyetlen esély mégis a párbeszéd, amelyhez megfelelő eljárást kell kidolgozni, hogy lehetővé váljon az együttélés minden kérdésének tisztázása Kosovóban. Ez azt jelentené, hogy az albánok elállnak a szecesszionizmustól, a Szerb Köztársaság pedig kötelezettséget vállal az összes emberi és kisebbségi jogok szigorú tiszteletben tartására. Csak ezen az alapon jöhet létre konszenzus Kosovo politikai szubjektivitásának mértékéről. Az ilyen folyamatokhoz azonban előbb – Kosovóban, Szerbiában és Jugoszláviában egyaránt – biztosítani kellene a legfőbb előfeltételeket: a politikai demokráciát és a jog uralmát, ami nélkül nem lehet dialógusba kezdeni a kollektív jogokról annak a kockázata nélkül, hogy még inkább kiterjedjenek a nemzeti összetűzések, amelyek az államhatárok kérdésében háborúig fajulhatnak.

A dominancia modellje tehát ismételten inadekvát válasznak bizonyult a kor kihívására. A jelenleg végbemenő korszakos változások azonban Európa keleti, középső és déli részeiben reális lehetőséget képeznek a demokratikus opció

győzelmének, s mindazok, akik ezt nem fogadják el, nemcsak a saját fejlődésüket, hanem Európa békéjét is veszélyeztetik. Ezért meggyőződésem, hogy ellentétben a letűnőben levő kommunista és az előretörő nacionalista totalitarizmussal, továbbra is reális kilátásai vannak az európai demokratikus alternatíva sikeres érvényesülésének.

Jegyzetek

[1] Beszámolómnak ez a része magában foglalja annak a Független Bizottságnak a megállapításait, amelynek munkájában én is részt vettem, s amelyet a Jugoszláv Demokratikus Kezdeményezés Egyesülete (UJDI) alakított meg a szemben álló kosovói etnikai csoportok dialógusának megnyitása érdekében.

[2] A két tartomány, Kosovo és Vajdaság az 1974-es alkotmánnyal egyedülálló mértékű állami és politikai autonómiát kapott, amely a művelődési-közoktatási elemek mellett a következőkre is kiterjedt: a tartományi alkotmány meghozatala; önálló törvényhozás, biztonsági szervek, bíróságok (beleértve az alkotmánybíróságot is); közvetlen, tehát a köztársaság közvetítése nélküli részvétel a szövetségi szervekben és az államelnökségben; a tartományi képviselőház vétójoga a szövetségi és a köztársasági törvényekre és alkotmánymódosításokra; képviseleti jog a köztársasági képviselőházban, amely a köztársaság tartományokon kívüli területén illetékes, miközben a köztársaság nem avatkozhatott be a tartományi döntésekbe stb. Valójában a köztársaság és a tartományok helyzete állami-jogi funkcióik tekintetében csaknem kiegyenlítődtek.

Rezime

Suština sukoba na Kosovu i u Srbiji

Sukob Albanaca i Srba je oko suvereniteta nad teritorijom Kosova: dve etničke grupe polažu pravo na tu teritoriju i bore se oko uspostavljanja srpske odnosno albanske vlasti na njoj. Albanci smatraju da oni nisu nacionalna manjina već, po svom broju, čine ogromnu većinu stanovništva na Kosovu. Zato traže da im se prizna status naroda čija ravnopravnost će se izraziti u priznavanju istog državnog suvereniteta kao i ostalim narodima u Jugoslaviji.

Srpska strana ističe da Albanci predstavljaju nacionalnu manjinu i da moraju prihvatiti činjenicu da žive u Srbiji, što podrazumeva i građansku lojalnost. Srbija neće pristati da se na njenoj teritoriji pravi albanska država, jer to znači i gubitak Kosova. Takođe se ističe da Albanci mogu dobiti onoliko kolektivnih prava koliko se optimalno podrazumeva pod kulturnom i teritorijalnom autonomijom. A to znači autonomiju bez samostalnih državnih nadležnosti pokrajine Kosovo.

Posebnu teškoću za rešavanje ovih sukoba predstavlja opšta situacija u Jugoslaviji koju karakteriše opsednutnost nacionalnim suverenitetom, bez obzira na žrtve i cenu koju treba platiti. Autor smatra da bi trebalo otvoriti šanse za dijalog stvaranjem adekvatne procedure koja bi omogućila raspravu o svim pitanjima zajedničkog života na Kosovu. Za takve procese neophodno je ostvariti na Kosovu, Srbiji i Jugoslaviji one ključne preduslove – političku demokratiju i vladavinu prava – bez kojih se dijalozi o isključivo

kolektivnim pravima ne mogu otvoriti bez rizika od eskalacije nacionalnih sukoba, sve do rata oko državnih granica.

Model dominacije pokazao se, još jednom, kao neadekvatan odgovor na izazove vremena. Upravo savremen previranja u istočnoj, srednjoj i južnoj Evropi nude realnu mogućnost demokratske opcije, a svi oni koji je ne prihvataju dovode u pitanje ne samo sopstveni razvoj nego i sam mir u Evropi.

Summary

The Essence of the Conflicts in Kosovo and in Serbia

The conflict of Albanians and Serbians is on account of the sovereignty over the territory of Kosovo: two ethnic groups have claim to this territory and they struggle for establishing Serbian i.e. Albanian power on it. The Albanians consider that they are not minority but, according to their number, they make the great majority of the population of Kosovo. For that reason they demand the recognition of the status of the nation, the equality of which will be expressed in recognizing the same state sovereignty as for the other nations in Yugoslavia. The Serbian part emphasizes that the Albanians represent a national minority and they should accept the fact that they live in Serbia that means civil loyalty, too. Serbia will not agree to establish the Albanian state on its territory because it means the loss of Kosovo at the same time. It is also underlined that the Albanians may get as many collective rights as many is optimally understood under cultural and territorial autonomy. That means an autonomy without independent state authorities of the Province of Kosovo.

Special difficulty in solving these conflicts represents the general situation in Yugoslavia, being characterized by the obsession with national sovereignty, disregarding the victims and price that must be payed for. The author considers that chances should be opened for dialogues by defining adequate procedures, enabling discussions about all the questions of common life in Kosovo. For such processes those key prerequisites – political democracy and the rule of law – should be realized in Kosovo, Serbia and Yugoslavia, the lack of which makes impossible to open the dialogues about exclusively collective rights without the risk of escalation of the national conflicts up to the war owing to the frontiers. The model of domination proved to be – once more – an unadequate answer to the challenges os the time. Exactly the contemporary disturbances in Eastern, Middle and Southern Europe offer real possibilities of democratic option and all those who do not accept it, endager not only their own development but also the peace in Europe.

KÖNYVSZEMLE

Book reviews

A SZOCIALIZMUS DRÁMÁJA

Dr. Miroslav Pečujlić: Drama socijalizma „Jugoart", Zagreb – „Prosveta", Beograd 1989

Egyik elismert szociológusunk, dr. Miroslav Pečujlić könyvét két kiadó közösen 1989-ben jelentette meg. Pečujlić nem közli munkája keletkezésének pontos időpontját, de azért szókimondóan leírja azt a társadalmi légkört, amelyben az esettanulmány is született. Szerinte két ellentétes érzéssel kellett megküzdenie. Az egyik: vajon érdemes-e egyáltalán a szocilizmusról értekezni, amikor a mai olvasó elutasítóan viszonyul hozzá, s ő maga is hasonlóan „értékel", ami az olvasónál, de magánál a szerzőnél is a szertefoszlott eszményekre való pszichológiai reagálás. De mindjárt hozzáfűzi, hogy szerinte századunk végén a szocializmus problémája abban van, hogy létrejött, ezenfelül mint társadalmi berendezés a valóság kérlelhetetlen és lemeztelenítő próbatételén ment keresztül. Csaknem kétmilliárd ember élt vagy él ilyen rendszerekben, amelyek közül egyiknek sincs közelebbi kapcsolata és hasonlósága azokkal a nagy felszabadító és szakadár eszmékkel, amelyeket a századforduló szocializmusképe magában foglalt. Elegendő volt nem egész egy évszázadnyi idő, hogy a szocializmus megjárja saját kálváriáját: attól a meggyőződéstől kezdve, hogy az emberiség elkerülhetetlen történelmi törvényszerűsége, hogy „az emberiség fejlődésének legnagyobb fejlődési fokozata", egészen addig a véleményig (A. Touraine francia szociológus megfogalmazásában), hogy „a szocializmus véglegesen halott".

Megjegyzendő, hogy Pečujlić elsősorban a megvalósult vagy legalábbis a közvetlenül megvalósulható szocializmusról értekezik. Elismeri mint kétségtelen tényt, hogy a jelenkor emberisége megoszlik azok között, akik kételkednek mindenféle világmegváltó vállalkozás lehetőségében, amivel megszüntethetnék az egyes nemzetek egyéni uralmát és a társadalmi osztályokra való tagolódást, míg jelen van azoknak a csoportja is, akik kívánatosnak tartják és hisznek az egyenlősdi megvalósíthatóságában és a jövőre vonatkozó nagy ígéretes változásokban. Maga a szerző a kérdést a társadalmi viszonyok talaján állva tárgyalja és nem mélyed el a szocializmus különböző elképzeléseiben, sőt meg is fogalmazza (5. o.): „A szocializmus eszményeire hivatkozni átlátszó alibinek tűnik egy illetéktelen és önző uralkodóosztály puszta hatalmának fenntartása érdekében." Ezért a szocializmus fogalmát elsősorban mint kialakult és kialakítható társadalmi viszonyrendszert vizsgálja az egységes világrendszeren belül, mellőzve – ahol csak lehet – a szocializmusra vonatkozó különféle elképzeléseket, amelyek korunkban is élnek, sőt nem kevéssé vissza is élnek velük.

A szerző szerint akármennyire jelen is van az autoritáson alapuló és represszív rendszerekkel szembeni keserű elutasítás, mégis lehetetlen a világ társadalmi folyamatait a „létező szocializmus" elemzése nélkül értelmezni; hisz ez a XX. század két előretörő rendszerének egyike, és felölelte vagy felölei az emberiség egyharmadát. Az elutasító érzelem Pečujlić szerint nem idézheti elő kulturális vakságunkat egy sajátos társadalmi valóságjelenséggel szemben. Ez veszélyes lenne egyrészt azért, mert a múlt leszűkített ismerete kiválthat a jövőre vonatkozó leegyszerűsített ábrándokat. Másrészt Pečujlić hivatkozik G. W. Leibnitzre, aki a hűbéri Európában a XVII. század véres vallásháborúi közepette azt követelte, hogy opponensünk szemszögéből is tudni kell szemlélődnünk, és így kettős értelmezés alapján átfogóbbá tehetjük látásmódunkat. A szerző hivatkozik még az egy évszázaddal később alkotó J. W. Goethére, aki még radikálisabban fogalmaz: „Lehetetlen felfogni azt, amit nem szeretünk, amit gyűlölünk." Ez azért semmiképpen sem jelentheti, figyelmeztet Pečujlić, hogy „az ismeretelmélet szempontjából toleráljuk a sztálinista represszió és az emberi szabadságok gúzsba kötését. Csakis így emelhető gát a szörnyűségek megismétlődése elé, csak így fedhetők fel a gyakran rejtett meghatározó okok ›századunk rejtelmének‹ jelensége előtt".

A szerző szerint már a kérdés megközelítésekor szakítani kell a szokványos tárgyalási móddal – amit Pečujlić legalább alapvonásaiban meg is valósít; el kell vetni a szocializmusról kialakítható apologetikus koncepciót, de egyben egy adott rendszer totalitárius felfogását is.

A jelenkor drámái közül, állapítja meg a szerző, a „reálszocializmus" csak egyike a világunk színterein lejátszódóknak. Fejtegetésében előrebocsájtja, hogy szerinte egyformán leegyszerűsítettek és elszegényítettek az olyan magyarázatok, amelyek a szocializmusról kisded meseszerű apologetikus képet festenek, és azok a szocializmust magyarázó állítások, amelyek szerint a szocializmus „már őskezdettől fogva egy elkárhozásra ígélt téves elképzelés volt". A valóság – hangsúlyozza Pečujlić – olyan, hogy az ok–okozat labirintusát vagyunk kénytelenek megfejteni és a tények bonyolult szövevényét kibogozni, ahelyett, hogy mindent egyszerűen egyetlen okra vezetünk le, nevezetesen az autoritáson alapuló pártra és doktrinára, amely az agyag képlékenységével alakította a félresiklott társadalmakat.

A szerző három részre (kilenc fejezetre és egy függelékre) tagolta könyvét. Az első rész öt fejezetben tárgyalja a forradalom (az 1917. évi cári oroszországi forradalom) utáni társadalom természetét. Ez a rész a legfigyelmesebben megmunkált témakör, igen jól megválasztott tényekkel alátámasztott állításokat tartalmaz. Fő erénye, hogy a már különböző szerzőktől hallott állításokat vagy megsejtéseket egységes, logikus egészbe fűzi össze. A reálszocializmus drámai tényezőinek sokaságából a következőt hangsúlyozza a szerző mint különösen meghatározót (az első fejezet címe: A forradalom veresége – az autoritatív állam létrehozása; a második fejezet címe: A totalitárius szocialista állam, avagy a sztálinizmus; ezt a két fejezetet még összeköti egy közös címmel: Modernizáció demokrácia nélkül): a dráma lényege már kezdettől fogva a sajátos európai–ázsiai *civilizációs környezetben* keresendő. A társadalom bolsevista képlete, a „bolsevik kód" megfejtése lényegében egy történelmileg kikényszerített történés vonalán keresendő. Ez a társadalom még a szegénység és fejletlenség terhét nyögi, amikor már megindul a XX. századi világot átfogó átalakulás. Így a képlet egy sajátos típusú felgyorsított és kényszerített korszerűsítést ad (úgy is fogalmazhatnánk, hogy a világ fél-perifériájának „sans culotte"-i részének modernizációja a világot felölelő kapitalista fejlődésen belül. Ezek a társadalmak többszörösen is hátrányos helyzetben vannak, mert nem rendelkeznek a történelem modern serkentő erőivel:

nem fejlesztették ki még a korszerű termelőerőket, nem rendelkeztek tömeges méretben magántulajdonnal, vállalkozó és újító szellemmel, a politikai demokrácia hagyományával stb. Ezt a politikai kényszer (állam–egypárt) vasmarkával helyettesítették.

Ebben a szociális elrendeződésben, hívja fel a figyelmet Pečujlić, hatott a messianisztikus politikai elit a maga autoritatív szellemével és szervezési egyeduralmával. Így a civilizációs fejlődést hordozó nagyszámú gazdasági és szociális osztály helyett színre lépett egy *vékony politikai elit*. Csakhamar ennek az elitnek autoritárius, messianisztikus szellemi arcéle és érdekei határozták meg a forradalom utáni társadalmak jellegét és sorsát.

Maga a szocialista doktrína sem ártatlan – szögezi le a szerző – noha az eszmék nagy befolyást gyakorolnak, mégsem képezik a társadalmi valóság kialakításának döntő tényezőjét. De azért nem állítható, hogy az eszme ege felhőtlen és csak a társadalmi valóság mocskos, egyedül az utóbbi a felelős az eszmék elárulásáért. A kritikai vizsgálat, figyelmeztet Pečujlić, felfedi az alapvető tartalmi ellentmondást magában a szocializmus eszméjében. Állandóan jelen van két egymásnak ellentmondó irányzat: egy autoritatív és egy demokratikus. Ezen a vonalon, jegyzi meg a szerző, jelentkezik a filozófiai–elméleti sík és a realitás közötti ellentmondás. Ilyen antagonizmus munkálkodik például a cél szabadságot ígérő volta és a megvalósítás autoritatív eszközei között (239–245. o.), vagy az osztály nélküli közösségre vonatkozó elképzelés és a proletariátus diktatúrája között (235–238. o.). Az elmélet és a valóság között jelentkező legnagyobb hasadék – legalábbis eddig – a forradalom (az emancipáció) feltételezett és valódi szubjektumának vonatkozásában jelentkezik. Ez kifejezésre jut, hangsúlyozza Pečujlić, az elméletben istenített proletariátus és a mindennapok proletariátusa között húzódó szakadékban. A társadalmi folyamatok során megfosztják a proletariátust az előrevetített hatalmától és befolyásától és az a politikai elit (pártállam) kezébe kerül. Így, összegezi Pečujlić, a drámai folyamatok eredőjeként az az uralmi rendszer, amely a felajzott szociális talajon jött létre, két alapvető elvet képvisel: egyrészt a „felülről" kikényszerített modernizációt és a kiszakadást Európa fél-perifériájából, másrészt az uralmi rendszer keretként szolgál egy új osztály, a politokrácia számára, amely korlátlan hatalmat gyakorol a társadalom felett. Ez a gazdasági vagy politikai kényszer, vagy mind a kettő egyszerre, az elsődleges felhalmozást megvalósítja, amelyet ízlésünk szerint jelölhetünk tőkésnek vagy szocialistának, de mindenképpen párhuzamosan megvalósul egy hatalmas méretű „kényszertöbblet", amely magas vámot szed emberéletben és emberi méltóságban. Az így létrejött állampárt – amelyet nem ellensúlyoz semmi, nem tölti be a hatalomgyakorlás ellenőrzésének és korlátozásának szerepét –, létrehozza „a totális szocialista államot", „a Gulag-szigetcsoportot" stb. Sajnos ez az uralmi rendszer minden áldozat dacára csak annyira volt képes, hogy végrehajtsa az iparosítás alsó és középső fokozatát, de tehetetlennek bizonyult az iparilag kiemelkedően fejlett, és az ezt követő demokratikus társadalom kialakításában. Ezért az az ábránd, hogy létrejön egy magasan fejlett ipari és a civilizáció tekintetében is fölényben lévő társadalom, csak a politikai indoktrináción alapulhatott. Viszont ezzel a hamis tudattal (a szerző még úgy is jellemzi, hogy „ilyen szentírással a kézben") nem lehet megszökni attól a rideg igazságtól, hogy a fejletlenséget lehetetlen magasan fejlett, korszerű és demokratikus társadalommá átalakítani egyszerűen a politikai elit elhatározásával és tevékenységével, mellesleg azért is, mert ez az elit maga is korszerűtlen.

A szerző könyvének terjedelmes előszavában (amelyet egy különálló tanulmányként is felfoghatunk 5–17. o.), majd a kötet első és egyben a legterjedel-

mesebb részében (23–292. o.) arra figyelmeztet, illetve azt fejti ki, hogy „az okok sokaságának pokoli játéka" maradéktalanul az időközben kialakult „létező reálszocializmus központjára" érvényes. Más a helyzet ott, ahol a fejlett társadalmakra ráerőszakolták a gazdasági, politikai és kulturális élet primitívebb formáit. Ezek a társadalmi szubjektumok a központi Európa civilizációs körén belüliek. Ezért külön foglalkozik a magyarországi múltbeli fejleményekkel és a „prágai tavasz" eseményeivel, de a kínai kulturális „forradalom" társadalmi hátterét és lényegét is részletesen elemzi. Figyelembe véve a kibontakozásért, a megoldásért küzdő társadalmi tényezőket és a harc tétjeit, a dráma kibontakozása szempontjából három lehetséges forgatókönyvet vizsgál részletesebben (193–224. o.). Az első a katonai hatalom, a második „a piacgazdálkodású szocializmus" (amelyet a szerző idézőjelbe helyez és mindjárt alcímben feltünteti, hogy ez egy primitív kibontakozási szakasz, mert a gazdasági liberalizmust igyekszik összeházasítani a politikai autoritativizmussal) és végül a harmadik forgatókönyv (amelyhez kétségtelenül a szerző rokonszenve is fűződik: haladás a szocialista civil társadalom felé. A kibontakozás lehetőségeinek számtalan buktatója van, amelyek közül a szerző tíz-egynéhányat vesz górcső alá, elvetve azt a téves elképzelést, hogy „az elmélet ege felhőtlen és a társadalmi valóság sáros". Így vizsgálja az egyenlőség és a szabadság konfliktusát, a civilizációs örökséget és az új társadalom létrehozásának lehetőségét, a demokrácia elvesztésének gátló körülményeit stb. Szerinte a központi kérdés: felismerni és tudatosítani ki a forradalom mitologizált, és ki a valódi egyedura és melyik az alapvető társadalmi tényező jelenkorunkban. A szerző csatlakozik a francia szociológia 60-as években kimondott jelszavának elmélyült értelmezéséhez, amely szerint a jelenkor tudományos-technológiai forradalmában kimondható: „Isten veled, proletariátus" (mármint a társadalmi fejlődés mozdonya). Az elméletet sarkosítva kimondja: jelenkorunkban két Marx létezik (vagyis a végleteket hangsúlyozva és elhanyagolva az átmenetet, ma Marxot olyannyira különbözően értelmezik, hogy már széles arcvonalon Marxszal Marx ellen hadakoznak). A különböző értelmezések folytán szisztematikusan ütköznek össze a különböző áramlatok és ebből igen eltérő gyakorlat születik, de a társadalmi ellentmondások oldódnak a fejlődés útján. A szerző a következő alapvető következtetést vonja le (268–29. o.): a társadalmi erők önszervezkedése mint mozgalom, a demokratikus állam apostolai és legrészletesebben a bolsevik törekvésekkel foglalkozik, amely négy változatát vizsgálja (a paternalista közelítést, az autoritatív fordulatot, a bolsevizmus összeomlása és átlényegülése, s végül a bolsevizmus és a neoliberalizmus kombinációja). Zárótémaként, igaz inkább vázlatosan külön tárgyalja Pečujlić a demokratikus (pluralisztikus) szocializmus által felkínált megoldásokat.

A könyv második része (a VII. fejezet 295–338. o.) a legtömörebb és lényegében nem is igyekszik kimerítően elemezni a „drámát a nyugati színtéren". Alapvető szándéka egyrészt, hogy emlékeztessen arra: ott sem minden fenékig tejföl. Utal a Római Klub által két évtizeddel ezelőtt részletezett ellentmondásra, amely a fejlődés eszménye és a növekedés határai között húzódik. A világ legfejlettebb országaiban ezt követően az indokolatlan „technológiai fejlődési derűlátás" szemlélete lekerült a napirendről és megszűnt divatos eszmeáramlat lenni. Könyve második részében jelzi azokat a minőségi változásokat, amelyeket lehetetlen a régi fogalomtárral jellemezni és felfogni. Fejtegetését az önmegsemmisítés és a természettel való harmónia fogalompár elemzésével kezdi mint napjaink és főleg a közeljövő planetáris problémájával. Ehhez kapcsolódik a megmaradás stratégiája és az ökológiailag fenntartható társadalmak kérdésköre. Külön kérdéscsoport, ami-

vel még nem barátkoztak meg a betokosodott és tunya gondolkodású marxisták, akikből még sok van, az új korszerű technológia (nevezhetjük posztindusztriális forradalomnak is). Ez képezi a jelenkori és még inkább a jövőbeni civilizációs alapját. Ez viszont nem egyszerűen technikai forradalom, hanem befolyásolja már ma a társadalmak szociális-szakmai arculatát, a nagyarányú munkaerő-vándorlás előidézője, kihat a foglalkoztatottságra, megjelenik a kettős (duális) gazdálkodás, ami egybefonja egyrészt az automatizált nagyüzemek és a nagyszámú decentralizált kisüzemek termelését. Végül, itt is felmerül a demokratikus politikai kultúra (a politikai pluralizmus) kérdése. Ez utóbbi kapcsán mint korunk követelménye jelentkezik a korszerű állam létezése, amelynek kettős alapja a törvényesség uralma (a jogállamiság érvényesítése) és részben az M. Weber értelmezésű „ésszerű bürokrácia", vagyis az uralkodó politikai osztálytól függetlenített, szakavatott közigazgatás. Ma már empirikusan is bizonyítható Weber idealizált, politikailag semleges közigazgatásról kialakított nézetének sarkalatos tévedése (398. o.), nevezetesen hogy „kritikátlan a korszerű társadalom totális bürokratizálódásával mint annak balsorsával szemben, és nem sejtette meg a *társadalom önszervezkedésében*" rejlő fordulatot, amelyet nem marxista terminológiával a civil társadalom erősödéseként emlegetünk jelenkorunkban. A jövőbeni átalakulást Pečujlić lehetségesnek és a maga részéről több okból is kívánatosnak tartja. Úgy véli, hogy ki fog alakulni egy olyan társadalmi rendszer, amely maga mögött hagyva a nyugati politikai színtéren már válságba jutott jóléti államot, a most előtérbe került neoliberalizmust, valamint az újkonzervativizmust (amely, a szerző példái szerint agresszív és önző, amikor létérdekei veszélyeztetéséről van szó) létrehoz egy „a neoliberalizmus és a hagyományos szocializmus feletti" termelési–uralmi rendszert (335–341. o.).

Könyve harmadik részében, amelyet a pluralista társadalom mibenlétének és kialakulása lehetőségének szentelt, elsősorban a legújabb termelési tényezőket, a társadalmi osztályok mutációját és társadalmunk átalakításának új szociális mozgalmait veszi számba. Ez utóbbiakról kimutatja, hogy már ma osztályfelüliek, az élet kódját hordják magukban, s két alapvető jelenségben aktívan részt vesznek: a társadalmak autoritatív szervezettségéből a szabad szervezettségbe való átmenetben és „az emberi szubjektivitás robbanásában".

A függelékben, A dráma végtelensége – befejezetlen függelék, Pečujlić derűlátó: „A haladó pluralisztikus társadalom látomása és a magukat kifejezni akaró szociális mozgalmak, és azok a társadalmi tényezők, amelyek létrehozzák világunkat, nem képviselik a dajkamese és a valóság keresztezését, de a történelem szerencsés végét hirdető utópiát sem... Az egészségesebb és emberségesebb társadalom létrehozása kiegyenlíthető a művészi alkotással, egy megismételhetetlen alkotással, olyan alkotással, amelynek létrehozásában az emberek még mindig saját kezükben tartják sorsukat." (420. o.)

A kötet terjedelme és mértékkel közbeiktatott számoszlopai ellenére nem képvisel fárasztó olvasmányt. A szerző élénk, néha bizzar fogalmazása, de mindenekelőtt higgadt, tárgyilagos vaslogikája az, ami tudományossága ellenére olvasmányos kötetet ad az olvasó kezébe. A kötet kérdéskörére vonatkozóan az utóbbi években megjelent szakirodalomba is betekintést nyújt az egyes részletkérdések iránt érdeklődő számára.

REHÁK László

A „BALKÁNI MŰVELŐDÉSI KÖRZET"

Dagmar Burkhart: Kulturraum Balkan.
Studien zur Volkskunde und Literatur Südosteuropas.
Berlin–Hamburg, Dietrich Riemer Verlag, 1989
(Lebensformen 5 = Veröffentlichungen des Instituts für Volkskunde der Universität Hamburg)

A világhírű német szlavisztika és balkanisztika ifjú csillagai közé tartozik Dagmar Burkhart. Szlavisztikát, balkanológiát és összehasonlító néprajzot tanult Heidelbergben és Münchenben. Mesterei közül a legfontosabbnak Alois Schmaus és Leopold Kretzenbacher nevezhető, vagyis egy világhírű szlavista és egy világhírű folklorista. 1984-től Burkhart a hamburgi egyetemen a szláv irodalmak professzora. Noha például orosz irodalomtudományi jártassága sem mindennapi, azért leginkább a folklorisztikai-néprajzi balkanisztika terén számít régóta szaktekintélynek. Korai tanulmányai, s legkivált doktori értekezése (Untersuchungen zur Stratigraphie und Chronologie der südslavischen Volksepik. München, 1968) máig alapvető áttekintésnek számítanak. Azóta igazán sokrétű munkásságot folytatott a folklorisztika, a néprajz, az irodalomtudomány, a nyelvészet, a művelődéstörténet stb. területén. Kiváló érdeme, hogy horváttól bolgárig, görögtől románig szinte mindenhez ért, szempontjai szuverének és igazán ékesen megfogalmazottak. Interdiszciplináris érdeklődésű kutató, aki értett ahhoz, hogy minden fontos fórumon, konferencián határozottan érvényesítse elképzeléseit, újabban pedig ilyen rendezvényeket is módjában állt létrehozni. A szépen (és házi számítógépen) készített kötet 16 tunulmánya (ahogy a szerző mondja, „paradigmája") éppen ezt mutatja be. Ez a példaadó tanulmánykötet azt bizonyítja: van megújulási lehetősége a nem helyi balkanisztikának (illetve néprajzi-folklorisztikai vonatkozásainak). Köszönet a szerzőnek, tanárainak és kiadójának azért, hogy mindezt összegyűjthette. Sok esetben programot tud adni, fontos összefüggésekre hívja fel a figyelmet, ezért is nehéz minden állításával külön-külön is foglalkozni.

A valódi bevezetés a Balkán mint „művelődési körzet" (Kulturraum) egészét mutatja be. A Balkánnak mint néprajzi, etnológiai és művelődéstörténeti egységnek a kutatásával foglalkozik, és éleslátású folklorisztikai-filológiai megfigyeléseket nyújt. Noha a mai német egyetemi és kutatási gyakorlat mindennapjából indul ki, végül is általános folklorisztikai felismerésekig jut el. Ha mondjuk Stith Thompson (Bloomington), Åke Hultkrantz (Stockholm) és Hermann Bausinger (Tübingen) definiálják a „folklórt", ehhez az igazi terep inkább a Balkán, nem az amerikai indiánok, a svédországi utcák népe vagy a Tübingenben minden ellen tiltakozó diákok. Ráadásul Burkhart főként jugoszláv tudományos dolgozatokra utal (érthető módon horvát publikációkra, hiszen ők sokkal inkább a nemzetközi tudományos vérkeringésben éltek és élnek, mint sok társuk). Egy szempont hiányzik Burkhart érveléséből: a mindenkori kisebbségeké. Ezt számomra egyszerűbb megfogalmazni, mivel úgy vélem, a mai Magyarországon a „balkáni" népi kultúra éppen ilyen „kisebbségi" jellegű. A Kis-Ázsiából az első világháború végén Görögországba üzöttek kutatásából alakult ki a modern görög folklorisztika. A jugoszláviai albánok népi kultúrájának kutatása legalább olyan fontos, mint az erdélyi magyaroké vagy a szászoké. A Szarajevó környéki szefárd zsidók (!), cigányok, gottscheei németek és magyarországi szerbek, horvátok, vendek, Romániában a tatárok és gagauzok, lipovánok és németek, Bulgáriában a törökök (és a *pomak*ok), Gö-

rögországban az albánok, sokfelé a szakakatcsánok/karakatzanok, ezenkívül a kucovalachok, miglenorumunok, dalmáciai arbaneshek, isztrorománok, vajdasági ruszinok, vingai bolgárok, ada-kalehi törökök, nagybecskereki spanyolok és szegedi franciák egyformán fontosak. A szlovák eredetű szlavóniai jószágigazgató fiskális (hogy egyéb funkcióit ne említsük) Ján Čapković zsurnalisztikus megfogalmazása „Ungarn ist Europa in kleinem" érvényes az egész Balkánra: a szokások, viseletek, ételek, házak és általában az életvitel különbözősége ugyanúgy meghatározza a balkáni népéletet, mint a kohézió. A tuzlai vagy üsköbi, csöbörcsöki, raguzai, ruszcsuki vagy dramai (!) paraszt azért is olyan, amilyen, hogy egyezzen mindazokkal akiket, magáénak érez, ugyanakkor különbözzön mindenki mástól.

Burkhart minden közölt tanulmánya ugyanezt a megoldást képviseli, éppen ezért célszerű ezt általában is megfogalmazni.

Ami az egyes részletes dolgokat illeti, ezek a rituális kenyértől a maszkokig, a menyasszonyt elfedő veres (!) fátyolig, a vámpíroktól a házassági terminológiáig sok mindenre kitérnek. Minthogy Burhart elsősorban epikus népköltészeti alkotások szövegkutatója, ilyen témákkal foglalkozik a legszívesebben. Úgy válogatta össze tanulmánykötetét, hogy egy-egy műfajjal vagy hasonló kérdéskörrel egyszer kelljen foglalkoznia. Ezt nevezi „paradigmaszerű" vizsgálatnak. A műfajok elnevezésének rendszere, a hősdal, a ballada, a szólás kap ilyen példatanulmányt. A kötet harmadik részében „irodalmi és nyelvi" témák szerepelnek: Ivo Andrić művétől kezdve a konkrét költészetig és a nyelvi duplikáció balkáni példájáig sok minden. Egyébként is Burkhart érdeme, hogy példáit legérdekesebb körből meríti: az elrabolt asszony, az esővarázsló, Vuk Karadžić gyűjtésének német kiadásai szerepelnek példái között. Nemcsak a délszláv, hanem a görög, a román és az albán folklorisztikában való jártassága is igazán alapos. A szovjet néprajzot nemcsak ismeri, hanem eredményeit fel is használja. A modern nyugati folklorisztikából főként a kommunikációelméleti és szemiotikai módszereket kedveli. Természetesen a klasszikus német balkanisztika eredményeit behatóan ismeri. Noha nem törekszik valamilyen pedáns teljességre, mégis jellemző, hogy a kötetben csaknem 800 jegyzet, legalább 1000 hivatkozás található. Ezért lett volna nehéz (bármennyire is kívánatos) egy tárgymutatót illeszteni a kötet végére, vagy egyesíteni a bibliográfiát: ez ugyan adna egy impozáns balkanisztikai szakirodalmat, ám még így sem nyújtana teljes képet még csak a szerző tájékozottságáról sem.

Ami a szerző módszerét illeti, legtöbbször egyazon jelenséghez vagy témához a különböző balkáni kultúrákból egyaránt idéz példákat. Ezek sorozata tekinthető a „balkáni művelődési körzet" jellemzésének. Egyenként utal társadalmi és történelmi okokra, mindig összehasonlítható módszerrel vizsgálja az egyezéseket. Még a terjedelmes bevezető tanulmány sem adja azonban a balkáni kultúrák egészének bemutatását. Gondolom, erre még lesz módja a szerzőnek. Azt is tudjuk, hogy máris sok olyan, e könyvben közzé nem tett tanulmánya készült el, amelyek újabb kötetet tölthetnének meg.

Két megjegyzést tehetünk a kötet mérlegéről szólván. Úgy látom, a differenciák kevesebb hangsúlyt kaptak, mint az egyezések. Persze, az adatok hiányát a Balkánon szinte sosem lehet kész ténynek venni, gyakran csak a legjobb felkészültségű kutatót is megkísértő adathiány (vagy hozzá nem férhető archív források, publikációk) látszik ilyennek. A tömör áttekintés következtében is sokfelé adhatnánk apróbb kiegészítéseket, amelyek azonban természetesen nem változtatnak a szerző eredményein, csak árnyalnák az általa vázolt képet. Másrészt feltűnő, hogy magyar adatok és munkák milyen ritkán fordulnak elő. Ez nem Bukhart érdektelenségéből származik, hiszen publikáci-

önkat ismeri. Inkább nyelvi okok játszanak itt közre, meg aztán a magyar folklorisztika igazán balkáni távlatú (vagy több népre is kitekintő, komparatista) eredményeinek száma nem is túl nagy. Egy kissé (vagy éppen sokkal) jobban kellene nemzetközi fórumokon közzétenni a magyar kutatók idevágó eredményeit. Éppen jugoszláv–magyar vonatkozásban szerencsére több szimpózium érintette e témák egész sorát. Jó lenne, ha például egy jugoszláv–magyar folklórszimpóziumon főelőadást kérnék a szerzőtől, foglalja ő össze, miben látja a magyar–balkáni folklórkapcsolatok legfőbb jellemvonásait. Biztosan érdekes tények és adatok kerülnének elő, számunkra pedig a balkáni kultúrához tartozás vagy a tőle való különbözés mérlegelése kerülhetne sorra.

A kitűnő és tetszetős munka nem végállomása a szerző munkásságának. Máris alapvető fontosságú kötet, amelyet igazán sokszor kell kézbevenni mindazoknak, aki kontinensünk e változatos részének népi kultúráit csakugyan megismerni szeretnék. Ezért is hívjuk fel mindenki figyelmét adatgazdagságára, szempontjainak világos és korszerű voltára. Gratulálunk.

VOIGT Vilmos

VÉGRE EGY MAI SZERB NÉPMESEGYŰJTEMÉNY!

Srpske narodne pripovetke i predanja iz leskovačke oblasti (Sakupio Dragutin M. Đorđević, priredila Nada Milošević-Đorđević) Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1988

Nada Milošević-Đorđević belgrádi folklorista a Szerb Akadémia gondozásában impozáns mesegyűjteményt tett közzé. A Leskovac környékén élő pópa, Dragutin M. Đorđević 389 szöveget gyűjtött össze parasztjaitól 1953 és 1971 között. Ezek zömét magnetofonnal rögzítette, és 1988-ban mintaszerű kiadásban jelent meg a munka (amely már 1981-ben nyomdába került). A közzétevő előszavában a mesekutatás és -katalogizálás mai képét adja, olyan korszerű áttekintést a nemzetközi folklorisztika (és itt természetesen a magyar mesekutatás) ismeretében és említésével, amilyen eddig még szerb olvasók számára nem adatott meg. A pap Đorđević deskriptív előszavából is közli a fontos részeket, majd műfajonként csoportosítja a szövegeket: 12 állatmese, 86 (mondjuk) tündérmese, 21 legendamese, 49 novellamese, 176 trufa, tréfás mese és anekdota, 45 történeti jellegű hagyomány olvasható. Már itt is felvetődik a kérdés, hogy néhány mesei műfaj (pl. a formulamese) miért nem szerepel. Elárulhatom: azért, mert nem kérdezték. Olyan mesefolklórja nincs a világnak, ahol a létező mesék mellett ez nem volna meg. Leskovac és környéke ismeretében alapvető fontosságú ténynek tartjuk, hogy a meséknek majdnem a fele már tréfás mese, ugyanakkor negyedrészük még tündérmese. (Magyar meseáttekintések ennél nagyobb hányadról tudnak, és ezt egyedüláló jelenségnek tartják.) A „történeti jellegű hagyomány" legérdekesebb részét az eredetmondák, vándormondák (és néhány mesei típusszámmal is rendelkező történet) képezik. Nyilvánvalóan ezeket is mesékként, azokkal együtt mondták el az adatközlők.

Minthogy a közlés sorrendje műfaji, az egyes adatközlőket a kötet végén ábécésorrendben külön is bemutatja a sajtó alá rendező. Több mint 130 emberről van szó, mindegyikről megtudjuk, mikor született és mely szövegeket mondta. Van köztük az 1880-as években született írástudatlan és a gyűjtés idején még gyerek. Jó mesélő és egyszeri adatközlő. Több a férfi, ám különböző kor-

osztályhoz tartozó asszonyok/nők is jelen vannak. A mindenre kiterjedő pontosságú gyűjtés során azt is megkérdezték (a szövegek zöméről), ki mikor, hol mesélte. Egyszóval, évszázados folklórhagyomány tömbjét látjuk magunk előtt.

Ami a nemzetközi kutatás szempontjából is igen fontos, az nemcsak a jó áttekinthetőség, az angol összefoglalás, a hagyományról szóló utószó, a tucatnyi adatközlő és fényképe, a pontos közlés, hanem az egyes mesékhez fűzött jegyzetek. Nada Milošević-Đorđević szerb változatjegyzéket ad, ezenkívül a nemzetközi mesekatalógus (AaTh) típusszámait is feltünteti. A legkiválóbb kollégák, mint a zágrábi Maja Bošković-Stulli és a szarajevói Vlajko Palavestra jóvoltából a horvát és bosnyák kéziratos mesejegyzékek adatait is említi.

Ez az első nagy gyűjtemény, amely a szerb meséket a nemzetközi tipologizálás révén hozzáférhetővé teszi az összehasonlító kutatás számára. Hiszen mintegy 300 szöveghez ad típusmeghatározást és szerb változatjegyzéket. Ehhez képest minden korábbi szerb mesekatalógus-kísérlet említésre sem méltó! Számunkra különösen hasznos, hogy déli szerb anyag kerül itt bemutatásra, hiszen van (kéziratos) vajdasági magyar népmesekatalógus, és nem túl nagy erőfeszítéssel egy bunyevác mesetípusjegyzék is elkészíthető volna. (Ezért is örök kár, hogy az egyes mesékhez fűzött jegyzetek AaTh-típusszámairól nincs külön összegező jegyzék a kötet végén. Ez ha nem is pótolná, legalább előlegezné egy szerb népmesekatalógus adatait.) Hihetetlen, ám igaz, hogy eddig nem állt rendelkezésünkre modern, a nemzetközi folklorisztika számára hasznosítható szerb mesegyűjtemény. Európa mesetérképéről hiányzott ez a hagyomány. Olyan fontos munka, amelyet mindig kézbe kell venni, ha a felszínességen túl délszláv–magyar, sőt délszláv–európai mesekutatással foglalkozunk. Érdemes lenne a számunkra legérdekesebb szövegeket (meséket, főként eredetmondákat) magyarul is közzé tenni.

VOIGT Vilmos

MAGYARORSZÁGI ZSINAGÓGÁK

Gazda Anikó–Kubinyi András–Pamer Nóra–Póczy Klára–Vörös Károly:
Magyarországi zsinagógák.
Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1989

Egy a hatvanas évekből származó, szerény kiállítású és nem átfogó jellegű művet leszámítva e könyv az első szakszerű és tudományos igényű kiadvány a mai Magyarország zsinagógáiról. A 263 oldalas szép kiállítású, keménykötésű könyv témájában, módszerében és stílusában eltérő számos fejezetből épül fel.

Gazda Anikó rövid bevezetője után három történelmi tárgyú fejezettel indul a kötet: *A zsidók Pannóniában* (dr. Póczy Klára), *A zsidóság története a középkori Magyarországon* (dr. Kubinyi András) és *A magyarországi zsidóság helyzete a mohácsi vésztől 1918-ig* (dr. Vörös Károly). Ezt követik *A zsinagógával kapcsolatos általános ismeretek* és *A zsidók elhelyezkedése a településben* című fejezetek ismét Gazda Anikó tollából. Ezután egy művészettörténeti szellemű fejezet, *A magyarországi zsinagógák formai alakulása stílusok szerint* (Pamer Nóra) és végül a mű fő részét képező *A magyaroroszági zsinagógák ismertetése megyék szerint és a budapesti zsinagógák* (dr. Gazda Anikó).

A könyv építészeti része a zsinagógákkal kapcsolatos általános ismeretekkel veszi kezdetét, mely fényt vet a zsinagóga intézményének, szerepének je-

lentőségére, bevezetve az olvasót a szertartási-építészeti problémakörbe. A tömör leírásokat jól megválogatott illusztrációk teszik szemléletessé.

A zsidók elhelyezkedése a településben című fejezet a zsidók városban/faluban elfoglalt történeti/településföldrajzi helyét elemzi. Nemcsak a település kontextusában betöltött helyre, szerepre, de a telektöbmön és a telken való elhelyezkedés problémája is kitér. Korunk zsinagóga-irodalma csak igen ritkán foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, ezért a fejezet nemcsak információgazdagságával tűnik ki, hanem módszertani szempontból is úttörő jellegű.

A magyarországi zsinagógák formai alakulása stílusok szerint című fejezet tartalmilag igen fontos szerepet tölt be a mű egészében, de stílusa elüt a korábbi fejezetek tömör és tárgyilagos megfogalmazásától, és tartalmaz a tárgyhoz szorosabban nem kapcsolódó részeket is. Moses Mendelssohn és Abraham Geiger munkásságának ismertetése inkább történelmi, illetve judaisztikai, mintsem művészet – illetve stílustörténeti jelentőségű. E téma kapcsán olvasható az az értékelés, mely a vallási hagyományoktól való elfordulást a haladással egyenlíti ki, ami ma, a marxista frazeológia alkonyának korában anakronisztikusan hat. A fejezet inkább tekinthető történelmi áttekintésnek, mintsem a zsinagógák formai számbavételének. A formai elemzés az építészetben ugyanis elengedhetetlenül a térrel, tehát alaprajzokkal és metszetekkel alátámasztott módon kezdődik, a stílusjegyek pedig csak e szint után következhetnek, mint az elemzés másodlagos tárgya.

A mű fő részét (72–256. l.) a zsinagógák részletes ismertetése, történelmi, településföldrajzi és építészeti kontexusuknak a feltárása képezi. E fejezet dr. Gazda Anikó évtizedes helyszínelő és kutatómunkájának a gyümölcse. Minden bemutatásra kerülő épület kapcsán szól az adott település zsidóságának történetéről, bemutatja a település struktúrját és csak ezt követően tér rá magának az épületnek és közvetlen környezetének a leírására. A szöveget számtalan alaprajz, metszet, helyszínrajz, fekete-fehér, illetve színes fénykép vagy ízléses rajz kíséri. Ebből az igen gazdag anyagból nehéz kiragadni a legszemléletesebb példákat, mert minden leírás pontos, mélyreható. Néhány igen jelentős mozzanatot azonban mégis érdemes kiemelni. A 123. oldalon találjuk a makói zsidó házak tervét a városnegyed közepén, a zsinagógával. Érdekes módon az ábrázolt utcákat kizárólag zsidók lakták. Ezzel szemben Mád (101. l.) és Tokaj (118. l.) vonatkozó utcáiban más nemzetiségűek is laktak (akárcsak a vajdasági települések esetében). A két utóbbi szemléletessé tette a birtokviszonyokat. Figyelemre méltó Debrecen zsinagóga-együttese egy háztömbön belül, amelyet zsidók lakta házak vesznek körül. Érdekes továbbá a többnemzetiségű Bonyhád térképe is a tömbbe behúzott későbarokk zsinagógával. A fejezet a főváros zsinagógáinak ismertetésével zárul. E téma annyira bőséges, hogy a tanulmány szerzője csak kivonatos ismertetésre vállalkozhatott, és minden bizonnyal egy külön kötet. Ezzel magyarázható az is, hogy kimaradt egy olyan átfogó térkép, amely Budapest zsidóságának településföldrajzi megoszlásáról, a zsinagógák elhelyezéséről tájékoztat. A 250–251. oldalon szó esik zsidó kórházaktól, szeretetházakról. Az alcím tipográfiája viszont azonos a zsinagógák helyét jelölő címekével, ami az áttekinthetőség rovására megy.

A könyv belső borítóján a mai Magyarország területén található zsinagógák térképe (amely feltünteti állapotukat és jelenlegi rendeltetésüket is), illetve a zsidók településenkénti lélekszámát rögzítő 1910-es térkép látható.

A könyvben nem kapott helyet a magyarországi zsidók tipológiája – ez Gazda újabb kiadványának a tárgya, holott egy rövidített áttekintés a stílussal foglalkozó fejezetet meggyőzőbbé és szemléletesebbé tette volna.

A könyvet magas művészi és technikai színvonalú (Hávorné Takách Ágnes) illusztrációk gazdagítják. Egyes esetekben megérte volna műszaki fényképezőgépet használni, miáltal elkerülhető a perspektívából adódó torzulás (dőlő épületek).

Méltányos lett volna a könyv fő szerzőjének nevét a címoldalon is feltüntetni, hisz a könyv volumenének több mint kilenc tizede tőle származik.

Mindent egybevetve, kiváló tartalmú, hiányt pótló és szép kiállítású könyvet kap kézhez az olvasó, olyat, amely világviszonylatban is igen jelentős: Harold Hammer Schenk *Synagen in Deutschland* című könyve mellett az utóbbi évtized legalaposabb műve e témakörben.

KLEIN Rudolf

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNY

A Létünk 1989-es tanulmánypályázatára (A jugoszláviai magyarság demográfiai kérdései) hat pályamű érkezett be. A pályaműveket a kinevezett bírálóbizottság (dr. Rehák László, dr. Jung Károly és dr. Hódi Sándor) értékelte és a díjakat a következő tanulmányoknak ítélte oda:

I. díj: Mirnics Károly „A szórványmagyarságtól a szigetmagyarságig – Az asszimilációról";

II. díj: Bálint Sándor „Gyerek híján nincs iskola...";

III. díj: Tóth Lajos „Az anyanyelvű oktatás a nemzeti kisebbségek fennmaradásának és fejlődésének alappillére".

A díjátadásra decemberben kerül sor.

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Szabó József
A szerbhorvát nyelvű szövegeket Nagy József, *a szlovént* Szilágyi Károly *fordította.*
Az összefoglalókat és a tartalommutatót Blau Júlia *fordította angolra.*
Korrektor: Horvát Kocsis Erika

SZÁMUNK SZERZŐI

Dr. Várady Tibor,	az újvidéki Jogi Kar tanára, a Vajdasági Tudományos és Művészeti Akadémia levelező tagja, a Létünk fő- és felelős szerkesztője, Újvidék
Dr. Vladimir Đuro Degan,	a rijekai Jogi Kar tanára, a zágrábi Jadranski Institut igazgatója, Zágráb
Dr. Vojislav Stanovčić,	a belgrádi Politikai Tudományok Karának tanára, a Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia tagja, Belgrád
Dr. Silvo Devetak,	a Nemzetek Közti Viszonyok és a Regionalizmus Tanulmányozásának Európai Központja elnevezésű tudományos intézet igazgatója, Maribor
Végel László	író, Újvidék
Dr. Páll Sándor,	az irodalomtudományok doktora, a becsei Városi Múzeum custosa, Becse
Dr. Rehák László,	a társadalomtudományok doktora, nyugalmazott egyetemi tanár, Szabadka
Dr. Dušan Janjić,	a belgrádi Társadalomtudományi Intézet tudományos munkatársa, Belgrád
Dr. Vesna Pešić,	a belgrádi Bölcsészettudományi Kar tanára, Belgrád
Dr. Voigt Vilmos,	a néprajztudományok kandidátusa, az ELTE Folklore Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, Budapest
Dr. Klein Rudolf,	a műszaki tudományok doktora, a szabadkai Építőmérnöki Kar docense, Szabadka

LÉTÜNK — társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Megjelenik a Tartományi Művelődési Alap és a Tartományi Tudományügyi Alap támogatásával. – Kiadja a Forum Könyvkiadó, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. – Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. – Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap: 10-től 12 óráig. – Megjelenik kéthavonta. – Előfizethető a 65700-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. – Egyes szám ára 10,00, kettős szám ára 20,00 dinár. Előfizetési díj egy évre belföldön 250,00, külföldre 500,00 dinár. Külföldön egy évre 25 dollár.
Készült a Forum nyomdájában Újvidéken